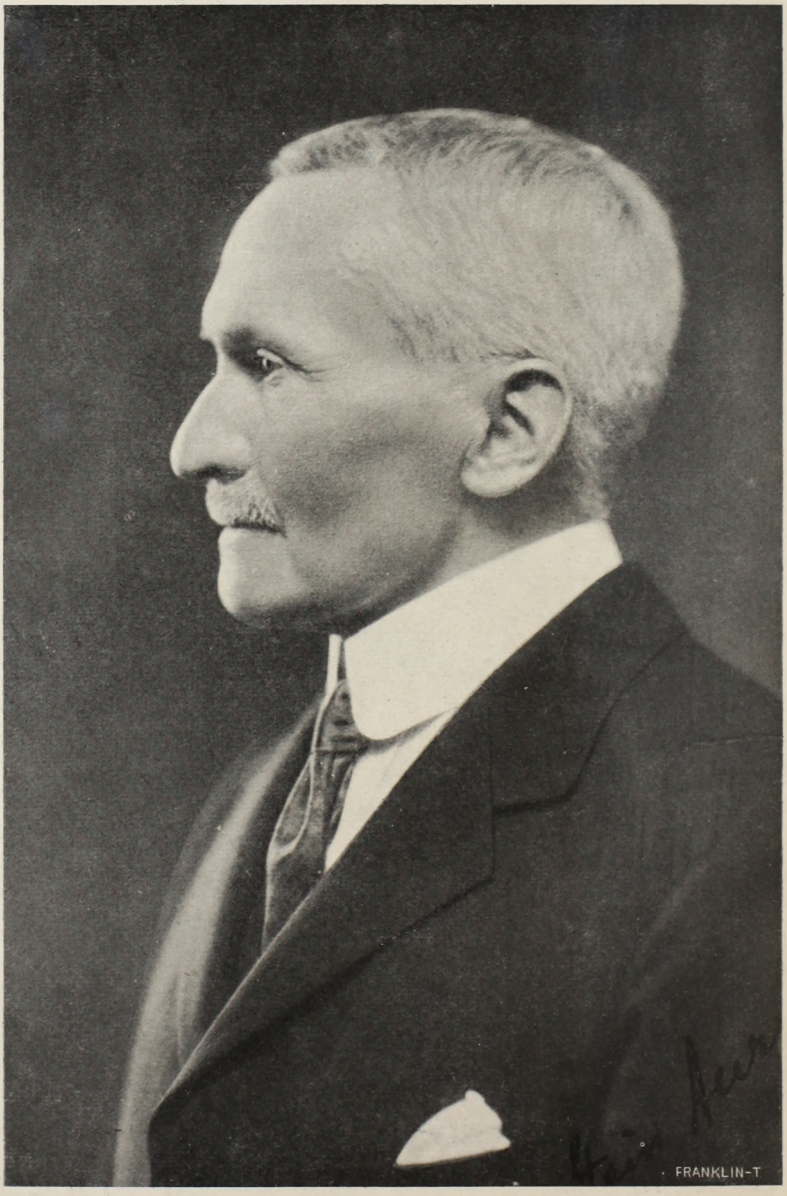
A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA
SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

STEIN AURÉL

NAGY SÁNDOR NYOMÁBAN INDIÁBA

(ON ALEXANDER'S TRACK TO THE INDUS)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

STEIN AURÉL

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

STEIN AURÉL

NAGY SÁNDOR NYOMÁBAN INDIÁBA

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA

HALÁSZ GYULA

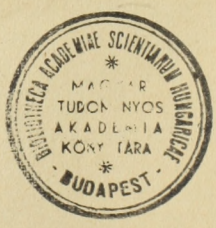
SZÁZ KÉPPEL ÉS TÉRKÉPEKKEL

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

106663

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1931. évi 1540. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

R
1977

AZ ANGOL KIADÁS ELŐSZAVA.

A könyvünkben elbeszélt kutató út színtere túl van az Indiai Északnyugati Határszélen és mindezideig el volt zárva az európaiak elől. E kötet első fejezetében röviden érintettem a «törzsi politika» újabb alakulását, azt, amely a Miángul Bádsáh uralomra lépésével indult meg. Az erélyes és rátermett uralkodó — Szvát Válí-ja — békét teremtett ennek a szerencsés éghajlatú, áldott földnek évszázadokon át torzsalkodó népei között.

Mély hálával gondolok a felvilágosodott szellemű uralkodó vendégszerető barátságára. Nem lankadó figyelme és segítsége tette lehetővé, hogy biztonságban járhattam-kelhettem országában és tudományos eredményekkel térhettem meg utamból. De épp ily hálát érzek többi szíves barátaim iránt, a határon erről, akiknek készséges támogatása nyitott rá módot, hogy kikutathassam azt az elbűvölő földet az indiai kormány megbízásából.

Jó sorsomnak és az indiai hatóságok rokonszenves megértésének köszönhetem, hogy negyvenegy éves indiai szolgálatom alatt alkalmam nyilt Legbelső Ázsia legnagyobb részének kikutatására és India északnyugati határszéle mentén végesvégig bejárhattam azt a földet, amelynek történelmi multja kora ifjúságom óta oly hatalmas erővel vonzott és csalogatott. Ezek a régészeti és földrajzi kutatásnak szentelt utazások végigvezettek Kína nyugati tájaitól Közép-Ázsia túlsó széléig s a hófedte Pámíroktól le az Arab-

tenger sivár partvidékének «ikhtiofagosz» népeihez. De sehol nem érintettek útjaim a történelmi emlékektől oly annyira átitatott földet, mint azon az Industól nyugatra elterülő, viszonylag kis területen, amelyre az India meghódítására törő Nagy Sándor diadalmas hadjárata a történelem egy rövid szakában szinte meteorszerű fényt vetett.

Utam főcélja az volt, hogy kövessem a nagy macedón fejedelem hadseregének nyomát ezen a vidéken oly messzire, amennyire csak Afghánisztán területén túl hozzáférhető. Hadjáratának klasszikus feljegyzései egymagukban is különös emberi érdekességűvé teszik ezeket a tájakat. De e vidékek története oly változatos és eseményekben annyira gazdag más korokban is, hogy helyénvalónak látszik ennek rövid áttekintése ezekben a bevezető sorokban, ha másért nem, már csak azért is, hogy megfelelő hátteret rajzoljunk leírásunk köré, amelyből kibontakozik az ország mai képe, élete s a multból ránk maradt néma emlékei.

Az ókori világot is, akárcsak a mait, fel szoktuk osztani Keletre és Nyugatra. De India sok tekintetben különálló, elkülönülő, a maga ősi művelődésével, mint ahogy földrajzilag is elválasztja az oceán és a nagy hegyláncok bástyája. Az Északnyugati Határszélnek ezen a részén ereszkednek alá a kereskedelemnek és a népek vándorlásának fő útvonalai az afghán felföldről s főként ez az a tájék, ahol India a modern időket megelőző korokban érintkezésbe jutott Kelettel is, Nyugattal is.

Nagy Sándor hadseregének beözönlése előtt sok-sok idővel történt, hogy a Nyugat közvetlenül megütközött Indiával. Pesávar és Szvát nagy völgyein át szállottak alá a hódítók abban a régmúlt időben, az igazi Keletnek arról a tájáról, amelyet Irán néven ismerünk. Már a Rigveda egyik himnusza megénekli egy árja főnök győzelmes benyomulá-

sát a Szuvásztu vagyis Szvát folyó partjára a történelem előtti korokban. Gandhára — a mai Pesávar vidékével és a környező területekkel — egyike volt azoknak a tartományoknak, amelyeket Dárius elhódított és bekebelezett az Achemenida «királyok királyainak» perzsa birodalmába.

Nagy Sándor diadalmas benyomulásának nyoma sincsen az indiai irodalomban és hagyományban. Nagy Sándor görögöket telepített le Baktriában, Baktria görög fejedelmei uralkodtak később az Indus mindkét partján két évszázadon keresztül és ez a terület nyitott kaput a klasszikus Nyugatról eredő behatásoknak. Megragadó fejezete ez a történelemnek, jóllehet nem maradt ránk más emléke, csak ezeknek az uralkodóknak pompás görög stílusú érmei és azok a görög-buddhista szobrok, amelyeket a Szvát és Pesávar-völgy buddhista szentélyeinek romjai vetettek felszínre.

Amikor az apró hellén törzsfőnökségek a Hindukus mindkét oldalán a Kusán-dinasztia hatalmas indo-szittya birodalmában egyesültek s ezek az uralkodók kiterjesztették hatalmukat az Induson túlra, Indiának erről az északnyugati határszéléről indult meg az az izzó térítő munka, amely Buddha tanait s vele a görög-buddhista művészetet és az indiai irodalmi kultúrát bevitte Közép-Ázsiába és onnan tovább Kínába. A buddhizmusnak ezzel az elterjesztésével végig Ázsián járult hozzá leghatalmasabban India az emberi művelődés föllendítéséhez. Ezek a szép határszéli völgyek, a bennük elszórt buddhista szent helyekkel, ilyen módon különösen szent hírnévre tettek szert. A kolostorok híre elterjedt a Sárga-tengerig; ez vonzotta ide azokat a kínai zarándokokat, akiknek a feljegyzései vezérelnek most bennünket Szvát szentélyeinek romjai között. Ők *Udijána* — «a Kert» — néven emlegetik Szvát áldott éghajlatú, termékeny földjét.

Ezek a feljegyzések derítik az egyedüli fénysugarat abba a vaksötétségbe, amelybe belesüllyedt ez a vidék az indoszittya birodalom összeomlását követő évszázadokban, amikor a fehér hunok és a törökök kerültek uralomra. A buddhizmust kiszorította a hosszan tartó hindu vallási kultusz, ezt pedig a Ghazna-dinasztiabeli nagy Mahmúd idejében, Krisztus után 1000. körül, az iszlám diadalmas felülkerekedése döntötte meg. Abból a korábbi hellén hatásoktól megtermékenyített művelődésből és művészetből, amelyet India mohamedán hódítói hoztak magukkal Iránból, nem sok áldás fakadt a határszéli területekre. Hamarosan valóságos országútja lett ez a vidék a hegyekben élő harcias pathán törzseknek, amelyek mindig készek voltak rá, hogy «India kapuját» megostromolják; Észak-India új idegen uralkodói közül csak a legerősebbek bírtak ellenállni nekik. Az egykor virágzó terület, amelyen egykor megtelepedtek, mindinkább barbárságba süllyedt. Az indiai moghul-birodalom nagy megalapítója, Bábar császár, egyébről sem beszél Pesávarról és Szvátról szóló feljegyzéseiben, csak a törzsekkel vívott örökös véres harcokról.

A szíkh-uralom fölvirradása, Mahárádzsa Randzsit Szingh alatt, a tizenkilencedik század első felében, rövid életű ellenhatás volt csak az indiai oldalról. Az Induson túl mindig is roppant bizonytalan volt ez a hatalom. A szíkhek soha nem is tudták kiterjeszteni uralmukat a Szvát völgyébe. Az ottani törzsek mindvégig zavartalan függetlenségben éltek ott Szvát hírneves Ákhundjának, a mostani uralkodó nagyapjának szellemi vezérlete alatt.

A brit «rádzs»-nak volt fenntartva, a Pandzsáb bekebelezése után, hogy békét és egyre növekvő jólétet teremtsen ezeken a határszéli területeken, amelyeket évszázadokon át szakadatlanul pusztítottak a belső villongások és a betöré-

sek. A brit fegyvereknek jutott az a szerep, azóta is, hogy őrt álljon és oltalmazza a békés nyugalmat.

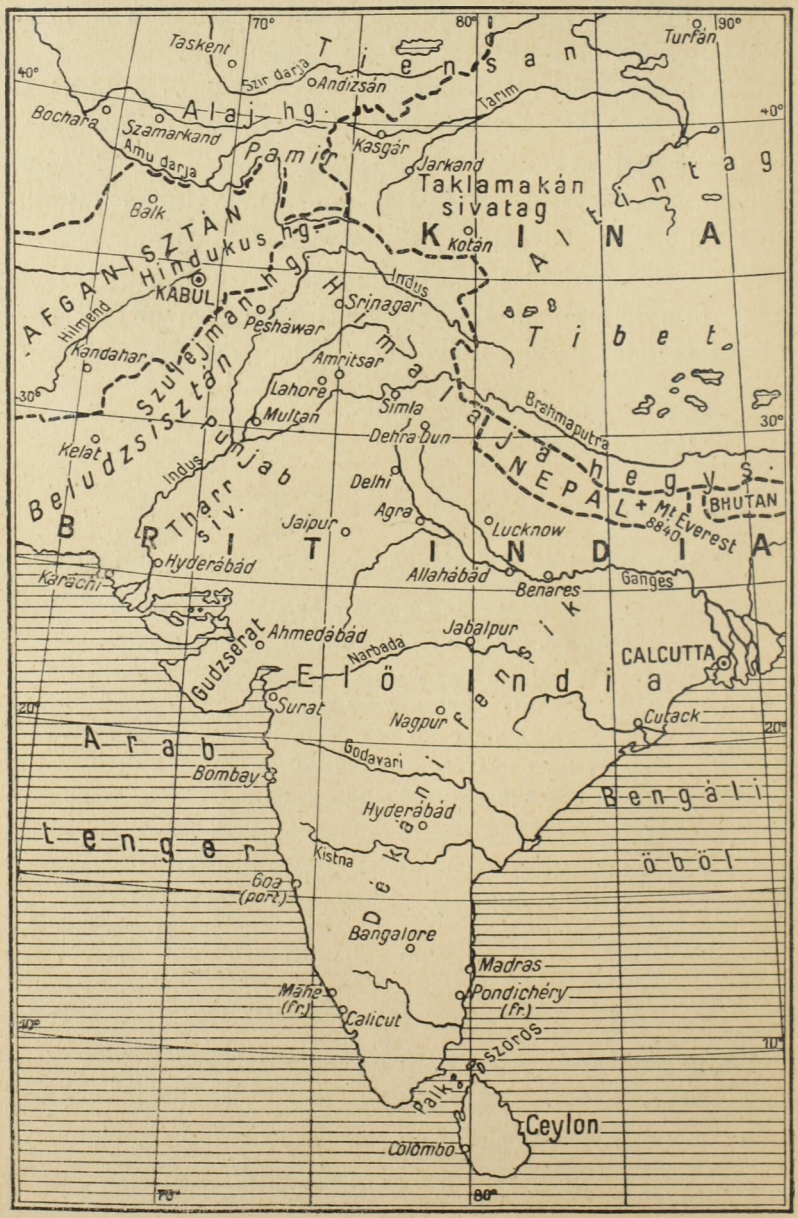
A határon őrt álló csapatok tisztjei között sok jó barátom van. Soha nem felejtem el ezeknek a kemény szolgálatban álló katonáknak barátságát és készséges segítségét. Életem legkedvesebb emlékei fűződnek hozzájuk. E mindig segítségre kész jóbarátok között Sir Harold Deane ezredes volt az első, akivel jó sorsom összehozott, a Határvidék nagy őre, később az Északnyugati Határ-tartomány első főmegbizottja. Az ő emlékének ajánlom ezt a művemet.*

Mohand Marg-tábor, Kasmír.
1928. szeptember 24.

Stein Aurél.

* Az angol kiadás címlapja után ezeket az ajánló sorokat találjuk:

TO THE MEMORY OF
COLONEL SIR HAROLD DEANE, K. C. S. I.
THE GREAT WARDEN OF THE
INDIAN NORTH-WEST MARCHES
THIS RECORD IS INSCRIBED
IN GRATEFUL REMEMBRANCE
AND SINCERE ADMIRATION

70°
80°
90°
40°
30°
20°
10°
Taskent
Szir darja
Andizsán
Tien san
Turfán
Tarim
Bochara
Szamarkand
Amu darja
Alajhg.
Pamir
Kasgár
Jarkand
Taklamakán
sivatag
Kotán
KÍNA
Balk
AFGANISZTÁN
Hindukush hg.
KÁBUL
Hilmend
Kandahar
Szulejmán hg.
Peshawar
Indus
Srinagar
Himalája hg.
Tibet
Amritsar
Lahore
Multán
Simla
Brahmaputra
Kelat
Indus
Delhi
Dehra Dun
Himalája hg. vs.
NEPÁL
BHUTAN
Mt Everest 8840
Beludzsisztán
Pandzsab
Thar siv.
Jaipur
Agra
Lucknow
INDIA
Hyderábád
Karáchi
Allahábád
Benares
Ganges
Ahmedábád
Narbada
Jabalpur
Gudzserat
Surat
Nagpur
CALCUTTA
Cuttack
Godavari
Arab tenger
Bombay
Hyderábád
Bengáli öböl
Kistna
Goa (port)
Bangalore
Madras
Pondichéry (Fr.)
Mahé (Fr.)
Calicut
Palk szoros
Ceylon
Colombo

ELSŐ FEJEZET.

Régi célom, túl a határon.

Soha el nem felejtem a boldog izgalmat, ami elfogott, amikor — Angliában szorgalmas munkában töltött hosszabb «szabadság» után — 1925. decemberében megérkeztem Delhibe s ott várt rám Sir Norman Bolton, régi határvidéki barátom levele. Sir Norman akkoriban főmegbízottja volt az északnyugati határtartománynak. Leveléből megtudtam, hogy régóta sóvárgott célom — Felső-Szvát és a szomszédos völgyek határontúli területe — most végre megnyílik előttem. Ifjúkorom óta vonzott és csábított ez az emlékekben gazdag történelmi föld, amióta csak, harmincnyolc évvel előbb, India földjére léptem.

Akkortájban a független pathán törzsek zavargása elzárta előlem az utat azon a festői, szaggatott hegyláncon keresztül, amely a Pesávar kerületet elválasztja a Szvát-folyó hatalmas völgyétől.

A csitráli hadjárat, 1895-ben, igaz, utat nyitott a Szvát fővölgyének alsó végén keresztül. Sir Harold Deane ezredes, a határszélen őrtálló csapatok parancsnokának baráti érdeklődése lehetővé tette volt nekem, hogy az 1897. évi nagy határmenti felkelés előtt és után egy-egy gyors utat tehessek és amúgy futtában kikutathassam a buddhista időkből eredő romokat a politikai ellenőrzés alá került törzsi terület keskeny övében.

Ezután a fanatikus lázadás után Sir Bindon Blood tábornok 1898. évi rövid büntető expedíciójához csatlakozva, alkalmam nyílt meglátnom Bunér egyes részeit, annak a nevezetes történelmi multú vidéknek legdélibb tájékát. De a harcok megszünte után az a határon túl

elterülő bűvös föld megint csakúgy bezárult az európai kutatás előtt, mint valaha.

Mi vonzott, csalogatott engem annyira Szvát felé? Nem csupán annak a vidéknek, az egykori Uddijana-nak régi híre a buddhista hagyományban, sem pedig a vallási kultusz és kultúra ősi emlékei a még ki nem kutatott romhelyeken. Nem is csupán az a vágy vezérelt, hogy a Kínából Szvát szent helyeire zarándokló régi buddhista vándorok nyomába szegődjek, akiknek a lába nyomát követtem korábbi expedícióimban Ázsia belsejének sivatagi pusztaságain és a Pámírok és a Hindu-kus magas hegyláncain keresztül. Hszüan-cang jámbor szelleme, akit pártfogó szentemnek fogadtam a kínai zarándokok közül, bocsássa meg vallomásomat: ezúttal nem annyira ezek a kegyes emlékek csábítottak Szvátba, sokkal inkább az a vágy és remény, hogy kinyomozhatom Nagy Sándor küzdelmes hadjáratának színtereit, a hadak útját, amely a nagy hódító fejedelmet elvezérelte a hóborította Hindukus lábától az Indus mellé, a Pandzsáb elfoglalására vivő győzedelmes útjában.

1904 őszén Sir Harold Deane, akkori főnököm, az Északnyugati-Határtartomány első kormányzója, a szomszédos pathán törzsekkel bizonyos békés megállapodásra jutott s ez lehetővé tette, hogy azoknak a védelme alatt eljussak a Mahában hegyhez. Ez a hegytömeg az Indus jobbpartján emelkedik, ott, ahol Bunér délkeleti része megközelíti a folyót. Bunérnak ezen a tájékán még nem járt előttem európai ember. Megmásztam és térképeztem a hegyet, amelyről félszázadon át széltében az a feltevés járta, hogy az volt Aornos, a híres sziklavár. Nagy Sándor hadjáratának legnevezetesebb haditette az Aornos sziklaerőd bevétele.

De a topográfiai jelenségek gondos megfigyeléséből kiderült, hogy a görög történetírók feljegyzéseinek helyi adatai az emlékezetes győzelem színhelyéről és az, amit a Mahában-hegyen megfigyeltem, nem egyeztethetők össze.

Az akkor csak tisztán negatív eredmény volt.

Az akkori idők «törzsi politiká»-ja több mint két évtizeden keresztül meggátolt benne, hogy akárcsak meg is

kísérelhessem *Aornos* további nyomozását, feljebb valahol az Indus jobbpartja közelében, azon a területen, amelyre különféle megfontolások utaltak már akkor.

Csak harmadik középázsiai expedíciómból (1913—1916) hazatértem után, amikor az északnyugati határszélen beköszöntött a nyugalom a háborús nyugtalanság és az ezt követő afghán betörés után, kísérelhettem meg újra célom elérését.

1921. decemberében gyors utat tettem a Hazára-kerület határszéle mentén, ott, ahol ez a határ megközelíti az Indus partját. Utam közben igyekeztem adatokat gyüjteni. Legelsőbb is abban az irányban tapogatóztam tovább, amelyet azóta elhúnyt kedves barátom, R. A. Wauhope ezredes régi megfigyelése és föltevése jelölt ki számomra. Harminc évvel előbb, a Fekete-Hegyek között vívott kemény határszéli hadjáratok idejében Wauhope nagy távolságból megpillantott egy magas hegynyúlványt, amely a Szvát vízválasztójáról ereszkedett le az Indus jobb partjára. Feltűnt neki ez a hegy s az a gondolata támadt, hogy talán ott van valahol Aornos, a «Szikla», amelyet Nagy Sándor megszállott volt. De csak a helyszínén végzett kutatás igazolhatta ezt a feltevést. Reménységemet, hogy erre alkalom nyílik, éveken át meghiúsította a szokottnál is zűrzavarosabb politikai helyzet azon a határon túlfekvő vidéken.

Szvát tágas termékeny völgyét mostanában pathán törzsek lakják attól a ponttól kezdve, ahol a gleccsertáplálta nagy folyó áttöri a tórváli alpi szurdokokat. Ebben a nagy völgyben csaknem örökösek voltak a viszályok, amióta csak — a tizenötödik század táján — mai urai elhódították ezt a földet dárd törzsből való őslakóitól.

A tizenkilencedik század elején történt, hogy egy nevezetes mohamedán szent bukkant föl és jutott hatalomra a Szvát völgyében. Szvát híres *Ákhund*-ja volt ez. Nagy hatalmú férfiú, vallási vezére népének. Hosszúra nyúlt élete végéig le nem hanyatlott erkölcsi tekintélye mindvégig féken tartotta a versengő törzsek szokásos viszálykodását. Egyesítette valamennyi törzset minden támadás

ellen, akár a pesávari síkság, akár a keleti és nyugati szomszédos területek felől fenyegetett is ez.

A nagy Ákhund az 1870-es években meghalt. A szent leszármazóinak, a Miángul-oknak a hatalma rohamosan gyengült. Hatalmuk már csak bizonyos vallási felsőbbség volt. Ők voltak a nagy szent sírjának őrizői. Súlyos torzsalkodás kerekedett megint ebben az időben Felső-Szvát különféle törzsei között.

A belső forrongás alkalmát megragadták a szomszédos hegyi főnökök, hogy Szvát gazdag földjét birtokukba kerítsék. Dír nagyratörő főnöke, a Szvát és Csitrál közötti völgyek ura, fokról-fokra behatolt északról a folyó jobbpartján elterülő termékeny vidékre. Amb és Darband navábja, az Indus jobbpartján uralkodó független főnök, betört Bunérba és délkelet felől fenyegette a Szvát fővölgyét.

Darbandban jártamkor, 1921-ben, az előbb említett utamon a szerencsés véletlen megismertetett a naváb vejével, Abdul Dzsabár khánnal, egy régentén nagybefolyású szváti főnök száműzött leszármazottjával, éppen akkor, amikor készülődött rá, hogy betörjön Bunérba.

Ez a kalandos ifjú már korábban is megkísérelte, hogy befészkelje magát Szvát legfelső részébe, — a naváb számára kellett volna kikaparnia a gesztenyét — de vállalkozása kudarcba fulladt. Arra jó volt mégis ez a próbálkozása, hogy megismerkedjék az Indus jobbpartján magasabban fenn emelkedő hegynyúlvánnyal, azzal a heggyel, amely engem kutatásomban érdekelt. Abdul Dzsabár sok mindent elmondott nekem, adatainak végül is sok hasznát vettem.

Szvát jövőjének — és tervezett régészeti kutatásaimnak — szerencséjére a találkozásunkat követő években egy igen tehetséges személyiség jutott hatalomra Szvátban: a szváti Ákhundnak, az egykor messze távolban is híres szentnek és egyházi főnöknek idősebbik unokája: Miángul Abdul Vaháb Gul-Sáhzáda. Ami a nagy Ákhund fiainak nem sikerült, sikerült az unokának. Gul-Sáhzáda szorosan magához fűzte a félig-meddig függő törzsfőnököket és velük szövetkezve olyan haderőt szervezett, és az élelmezés

kérdését olyan ügyesen oldotta meg, hogy hosszabb hadjáratot is végigharcolhatott seregével. Szokatlan dolog volt ez a pathán törzsek hadviselésében. Öccse elesett a súlyos harcokban, ő végül is felülkerekedett és mindkét hódító szomszédot kiverte az országból.

Ilyen módon el nem vitatható ura lett Felső-Szvátnak. Hatalmát hamarosan kiterjesztette a Szváttal törzsi tekintetben mindig szorosan egybefűzött Bunérra és a vízválasztó hegyláncon túl az Indus felé lejtő völgyekre. Nem sok idő telt bele, s a «Miángul»-t, aki most már egyedül viselte ezt a nevet, népe a *Bádsáh* címmel ruházta fel. Ez a név *uralkodót* jelent.

Az új királyság, amelyet a Bádsáh szilárdsága és szívóssága teremtett meg, rövidesen megnövekedett. Tórvál elfoglalásával kiterjeszkedett a természetes határokig. Tórvál a Szvát-völgy magashegységi része. Őslakossága, a dard nép, bár áttért az iszlámra, függetlenségét és külön nyelvét megőrizte.

A Bádsáh sikereit a békés megszilárdulás korszaka követte nyomon. Elősegítette ezt az is, hogy az uralkodó bölcs előrelátással szoros baráti viszonyba lépett az indiai Északnyugati-Határtartomány közigazgatásával.

Az eseményeknek mindez a kedvező s egymásba fűződő láncolata sem lett volna azonban elég, hogy megvalósíthassam régóta áhított kutató tervemet. Jó szerencsémet betetőzte az, hogy a kormány a diplomáciai ügyvitel vezetésével éppen akkoriban készséges régi barátomat, E. H. S. James ezredest bízta meg. James Dír, Szvát és Csitrál politikai ügyvivője volt akkoriban.

1925 nyarán Angliából írtam Sir Norman Bolton-nak, az Északnyugati-Határtartomány főmegbízottjának. Elébe terjesztettem utazásom tervezetét. Szíves utasítása alapján James ezredesnek sikerült nagy személyi befolyásával megszereznie az uralkodó beleegyezését, hogy országa területét bejárhassam és kutatásaimat végrehajthassam. Hála a Bádsáh felvilágosodott gondolkodásának, az engedélyt országa egész területére kiterjesztette, nemcsak arra a viszonylag kis területre, amelyet előterjesztésemben eredetileg megjelöltem.

A barátságos fogadtatás tehát biztosítva volt. Ezek után nem kételkedtem benne, hogy brit részről is megadnak minden szükséges támogatást. Várakozásomban nem is csalódtam. Hálával gondolok rá, hogy mily készséggel és gyorsan intézkedtek a brit hatóságok.

A régészeti hivatal főigazgatójának, Sir John Marshallnak az ajánlatára India kormánya készségesen jóváhagyta megbízatásomat a tervezett utazásra és az első költségek fedezésére megszavazott kétezer rupiát. W. J. Keen ezredes, másik régi barátom, a Határtartomány akkori főnöke, érdeklődésével sokban bátorított. Az indiai topográfiai hivatal (Survey of India), mint már annyiszor, most is készséggel támogatta törekvésemet, segítséget nyujtott, hogy térképezhessem az eladdig egyáltalában nem, vagy csak nagyon tökéletlenül, bennszülöttek útijelentéseiből ismert területeket. Egy gyakorlott indiai geometert osztott be mellém, minden szükséges felszereléssel.

Mindez nagyban hozzájárult, hogy ébren tartsa lelkes várakozásomat az útrakelésemet megelőző hónapokban. Jól tudtam, hogy az éghajlati viszonyok a tél végéig erősen megnehezítik, ha ugyan lehetetlenné nem teszik kutató munkámat a magasabb régiókban. Másfelől azonban éreztem a késlekedésben rejlő kockázatot. Aki ismeri a törzsi politika szeszélyességét ott a határszélen, tudja jól, hogy sohasem lehet biztonsággal számítani a nyugodt viszonyok állandóságára akárcsak hónapokig is abban a tűzfészekben ott túl a határon. A főnökök uralma egyre-másra változik, úgy bukkannak fel és tűnnek le, mintha csak valami tengeralatti katasztrófa vetné hirtelen felszínre a hullámokat.

Keen ezredes gyakorlott szeme úgy ítélte ekkortájban, hogy a «politikai barometer» szélcsöndet jósol a határon. Biztató híreket kaptam tőle és ez enyhítette a várakozás feszültségét. Tennivalóim tömege is bőségesen elfoglalt ezekben a hónapokban New Delhi-ben. Türelemmel kellett keresztülrágnom magamat az *Innermost Asia* száz meg száz korrektura-ívén, harmadik belső-ázsiai expedícióm részletes jelentésén. És ugyanekkora türelmet kívánt a messze Tur-

1. A kormányzóság háza Pesávarban.
Az Északnyugati Határ-tartomány főmegbizottjának otthona.

2. Kilátás a Malakand-erőd mellől az Alsó-Szvát völgyére.

3. Rombadőlt lakóházak és torony a Bandakai hegyháton, Kótah felett.

4. Buddhista szentély romja Nal-ban.

5. Domborművek egy szváti buddhista szentély (valószínűleg a nal-i szentély) romjaiból.
(Most a calcuttai császári múzeumban.)

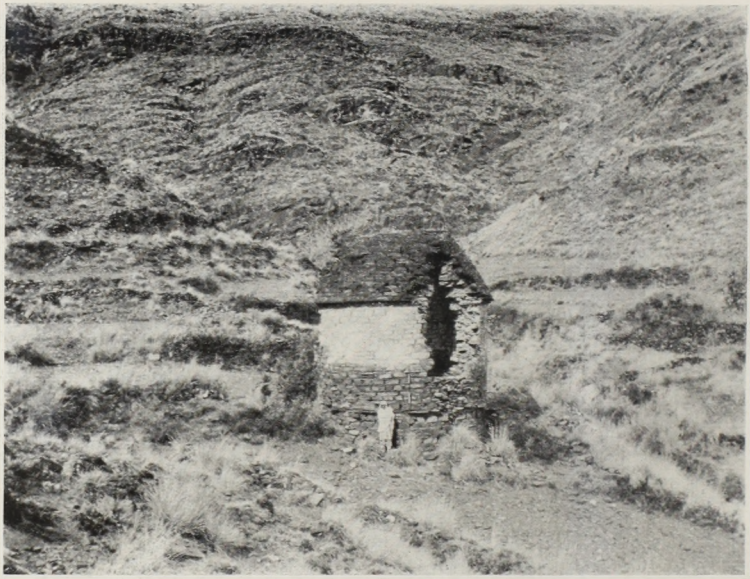

6. A tóp-darai buddhista sztúpa, Haibat-grám felett.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

7. Rádzsa Sáh Álam, Darél és Tangír volt főnökének unokaöccse.

8. Kis szentély Gumbatúnában, a Szvát folyó felett.

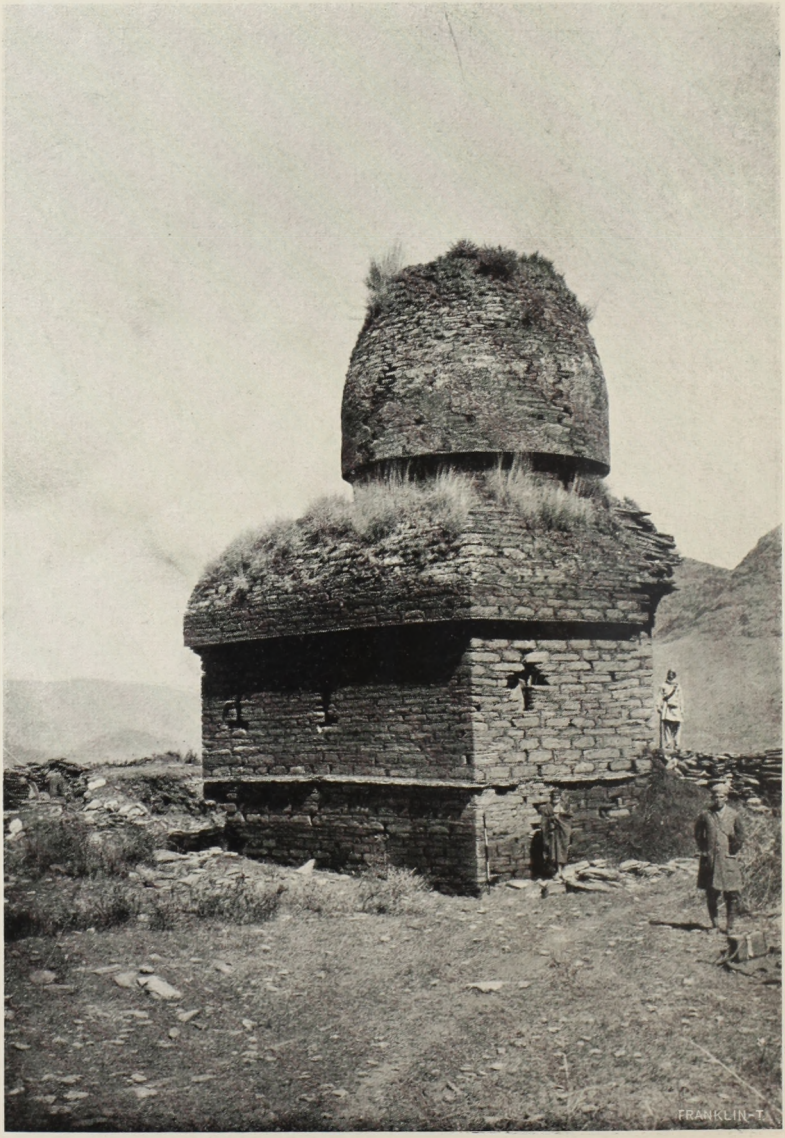

9. Átkelés tömlőn a Szvát jobbpartjára, Gumbatúna alatt.
A Bir-kót hegy a folyó balpartja felett.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

10. Buddhista emléktornyok romjai, Bír-kóttól délnyugatra.

11. Buddhista szentély romja, Gumbat-ban, a Kandag völgyében.
Délnyugatról tekintve.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

kesztán buddhista romhelyeiről hazahozott falifestmények fényképezése és egyéb minden velejáró munka.

Nagy megkönnyebbülés fogott el, amikor február derekán lerázhattam magamról az új indiai főváros porát és a temérdek hivatalos gond lesiklott vállamról. Útrakeltem végre Kasmír felé, valamennyi régészeti utam kedves kiinduló állomására. Boldog voltam, amikor megérkeztem megint Srínagarba, bárha téli kopárságában és nem tavaszi virulásában láttam is viszont Kasmír széles völgyét. Régi barátaim, a völgyet körülvevő hatalmas hótakarta hegyek, alacsonyan gomolygó felhők mögé rejtőztek.

Másfél éve volt már ekkor, hogy a «civilizációban» éltem — a nyugati és az indiai civilizációban, — nem csoda, hogy sok gyakorlati tennivaló várt rám, hogy tanyámat a tábori munkára berendezzem. Dr. Ernest Neve, a Church Missionary Society kórházának kitűnő főnöke, régi barátom, szívesen gondoskodott tágas és meleg szállásról; régi híveim és alkalmazottaim is készséggel támogattak. Így aztán kétheti fáradozás után (ezalatt is még mindig sok hivatalos irkafirkával vesződve), március 4-én elindulhattam a határ felé.

A Dzsélam-völgyben vivő úton egy nap alatt értem le autón Ravalpindibe. Kellemes pihenőszámba ment ez az út. Az idő is felmelegedett.

Ravalpindiben, a Pandzsáb nagy katonai táborhelyén találkoztam Tórabáz khánnal, derék geometeremmel, akit R. H. Phillimore ezredesnek, a Survey of India határkerületi direktorának segítségével választottam magam mellé a térképező munka végzésére. Négy katonai forgópisztolyt is kaptam ott kölcsön. Megnyugtató felszerelés volt ez, tekintettel arra, hogy törzsi területre készültem.

MÁSODIK FEJEZET.

Elindulok Szvát felé.

Kasmírból megérkezve három kellemes napot töltöttem a határtartomány fővárosában. Régi ismerős volt ez a város, évekig éltem benne valamikor. Ravalpindiből szakadó esőben keltem útra és ragyogó napsütésben érkeztem meg Pesávarba. Kétszeresen vonzó volt most szememben ez a verőfényes, kedves emlékű hely. Keen ezredes vendégszerető meghívására a kormányzóság épületében szállottam meg. (1. kép.)

Kívánva sem kívánhattam volna barátságosabb szállást. Nagyszerű kilátás nyílt innen a pesávari völgyet környező kopár, de gyönyörű hegyekre. Mozgalmas napokat éltem itten át. Egymás után érkeztek meg embereim. Afráz-gul khán, régi útitársam bukkant fel elsőnek. Abdul Ghafúr tizedes, a «King George's Own Sappers and Miners» («György király tulajdon árkász-ezrede») altisztje, új ezermester kísérőm, volt a második. Végül megérkezett afrídi geometerem, Tórabáz khán. Sok mindent meg kellett még vitatnunk és elrendeznünk, amíg kis csapatom mozgósítására sor kerülhetett.

Afráz-gul fiatal legénykorában, harmadik középázsiai utamon* «kelt szárnyára» első ízben. Most is örömmel mellém szegődött volna, nehezére esett lemondani róla, hogy csatlakozzék hozzám. De már nem volt szabad : K. Mason őrnagy parancsnoksága alatt állt ; vele kellett csakhamar elindulnia a karakorami expedícióra. Örültem mégis, hogy

* *Stein* Aurél : *Indiából Kínába.* Harmadik utam Belső-Ázsiába. 1913—1916. A szerző életrajzával. Angolból fordította *Halász* Gyula. Budapest, Athenaeum. 1923.

összehozott vele a sors. Derék példaadása és szép jutalma, amit kivívott magának, serkentően hatott a többiekre.

Nem volt könnyű időt lelni rá, hogy minden kérdést apróra megbeszéljek tervezett utammal kapcsolatban, először Keen ezredessel, azután H. A. F. Metcalfe-fal, Szvát, Dír és Csitrál politikai megbízottjával. Metcalfe-ot közelről érintették az előkészítő intézkedések. «Politikai» ügyben jött le éppen állomáshelyéről, a Malakandról, de úgy lehet a felesége kedvéért, hogy az éppen akkor megkezdődött «pesávari hét» apró szórakozásait élvezhesse. Esztendei «számkivetés» után, a kábuli követségen, mind a ketten rászolgáltak erre a kis változatosságra. Rövid ott tartózkodásomat még kellemesebbé tette, hogy egy estét velünk töltött Sir Francis Humphrys, a kábuli brit miniszter és Lady Francis, a felesége, régi jó barátaim még abból az időből, amikor Pesávarban éltem. Humphrysék Delhibe készültek az alkirályhoz ; átutazóban állottak meg Pesávarban.

Szinte pihenőnek éreztem, amikor minden tennivalónak végére járva, poggyászom útnak indítása, angol barátaimnak vásárolt szőnyeg-ajándékok postára-adása után, március 9-én reggel magam is felkerekedhettem és Metcalfe kényelmes kocsiján elszáguldhattam a Malakand felé. A Juszufzai széles rónaságán keresztül vitt az utam észak felé. Elhaladtunk Nowshera mellett (most nagy katonai tábor) és a síkságból megannyi sziklaszigetként kiemelkedő, fákkal övezett Mardán-hegyek mellett. Ezek mellett a festői, klasszikus formájú kopár halmok mellett vitt el az utam 1906. áprilisában, amikor második expedíciómra indultam Kínai-Turkesztánba.* Kívántam, bárcsak több időm jutna rá, hogy elgyönyörködjem bennük és az alattuk elterülő termékeny zöldelő rónaságban.

Két óra alatt megérkeztünk a Dargai-erődhöz. Ennek a meglehetősen komor erősségnek a falai és drótakadályai között végződik — stílszerűen — a most már teljes nyomtávolságú vasút vonala.

* *Stein* Aurél : *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban.* (Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, 1913.) *Halász* Gyula fordítása.

Dargaiból kígyózó úton kanyarogtunk fölfelé. Jól emlékeztem erre az útra még épülése idejéből. Közvetlenül azután építették, hogy a Malakandért vívott harcok véget értek és Malakand brit uralom alá került, 1895-ben. De azóta szembeszökően megváltozott a táj képe ezen a helyen. Az egykor oly kopár völgyben lenn egy új folyó vize szökellt és tajtékzott : a felső-szváti csatorna. A csatornát három kilométernél hosszabb alagútban keresztülvezették a hegy alatt s most termékenységgel árasztja el a Juszufzai-rónaság keleti felét, a Pax Britannica áldásaképp. Most, hogy a magam szemével láttam a csatornát, nem csodáltam, hogy híre eljutott a T'ien-san lábáig! Ott történt, hogy 1908-ban derék turki földmívelők kérdésekkel ostromoltak, mit tudok róla, igaz-e, hogy átfúrták a hegyet a folyóval?!

De ennél újabb jelei is mutatkoztak a *brit béke* áldásának Malakand egykor véráztatta magaslatain. (2. kép.) A meredek hegyoldalban bungalow-k épültek és a tornyok és erődök biztosította területen megsokasodtak a fenyő- és cédrusligetek.

A politikai megbízott új háza a hágó felett, közel a hegy taréjához, olyan kényelemmel épült, akárcsak egy mai napi, szőnyegekkel, virágokkal ékes angol otthon. A ház legkedvesebb ékessége volt Metcalfe-ék két gyönyörű gyermeke.

Nagy változás mutatkozott azóta, hogy Sir Harold Deane-nel első ízben szállottam meg Malakandon, a nagy szváti felkelést követő télen, és később, amikor Lady Deane volt Malakand úrnője. Nagyon is rövidnek tetszett az idő, amit e vendégszerető hajlékban tölthettem ; ezt is jórészt fölemésztette az előkészületek sok tennivalója. Egyik fényképező gépem útközben megrongálódott egy baleset következtében. Belebotlottam valami összekúszált drótba, elestem s a gép is velem zuhant. Sikerült megjavítanom. Az európai posta érkezése is sok dolgot adott. A nappal rövidnek bizonyult, a fél éjszakát átvirrasztottam íróasztalom mellett. De bármennyi gondom, bajom volt is, soha nem felejtettem el a viruló Szvát völgyére és a messze északkeleten emelkedő hófedte hegyekre nyíló felséges kilátást.

*

Tizedikén reggel, pontosan eredeti tervem szerint, elindultam utamra. Szvát uralkodója, a *Miángul*, meghívta volt Metcalfe-ot «fővárosába», Szaidu-ba, egynapos vadászatra. A fejedelem automobilján robogtunk lefelé a völgybe, onnan tovább Thána-ba. Thána a legnagyobb falu Szvátnak abban a keskeny övében, amely a csitráli hadjárat óta brit ellenőrzés alá került («protected territory»). 1895-ben történt ez. A hódítás nyomában hamarosan kiépült a pompás hadi út le a Szvát-folyó hídjához. Harminc esztendeje többször is el-ellátogattam az Alsó-Szvátban levő romokhoz. Ilyenkor nem is egyszer a Csakdara-erődben háltunk meg, a folyóparton, mintegy öt kilométerre Thána falun innen.

A változás azóta nagyon is szembeszökő. Igaz, most is fegyveresen jártak az emberek, akikkel itt-ott találkoztunk az azóta szép fákkal szegélyezett úton. De most már nem volt szükség a szváti katonák testőrségére, hogy megvédjék a «száhib»-okat. Thánába érkezve, kedvemre választhattam ki tanyahelyemet a szabad ég alatt, nem messze a falutól. Az odavaló *khán*-ok, mi tagadás, éjjelre őrséget állítottak mellénk.

A *Miángul* fővárosán, Szaidu-n túl még jó harminc kilométerre folytatódik a kövezetlen út. Ezt már a fejedelem építtette. Szvát fejedelmének a védelme alatt készültem most behatolni az európaiak elől még mindezidáig teljességgel elzárt országba. Negyvennyolc órával később Metcalfe találkozott velem megint, lefelé vivő útjában. Meg volt elégedve zsákmányával és a Miángul hozzám való barátságos érzületével. A politikai ügyvivő figyelme, gondoskodása és érdeklődése valóban hálára kötelezett.

Kis sátramban békés nyugalmat és szabadságot élveztem. Ez a sátor volt harmadféléven át igazi otthonom Kasmírban, kedvelt magashegységi tanyámon. Kellemes volt az érzés, hogy végre, végre, ha minden símán halad, ahogy óhajtom és remélem, nem kell majd úgy vágtatnom, s kérlelhetetlenül latolgatnom az időt, mint valamennyi korábbi expedíciómon. De az első napok még lázas tevékenységben teltek.

Elhatároztam volt, hogy Thánában megállok két éjszakára, hogy fölkeressek bizonyos romhelyeket, délre onnan, a völgyben és a hegyek között. A megérkezésemet követő napon kiderült, mennyi fáradalmas loholásba s mennyi hegymászásba kerülne, ha minden érdekes buddhista korbeli emléket sorra vennénk érdeme szerint Szvátnak ebben a részében.

Az egykor sűrű népességű Szvát ma is termékeny föld. A tágas völgyben mindenütt tömérdek buddhista szentélynek és vallásos épületnek kellett lennie a Krisztus születése előtti és utáni századokban. Így értjük meg, miért ejtették útba Szvátot a régi kínai zarándokok, a Hindukustól India szent helyei felé haladtukban. Szvátról szóló úti jelentéseik élénk színben ecsetelik az országot. Semmi kétség, hogy ezeket a kínai zarándokokat és más kegyes vándorokat Szvát anyagi javakban való bősége is vonzotta. Megbecsülték és méltányolták sok és sokféle termékét, mérsékelt éghajlatát és a táj szépségét.

Jellemzően tükröződik ez az ország nevének népi etimológiai alakulásában. Az ország ősi neve, Uddijana, ebben az alakban ment át a szanszkritba: *Udjána*. Ez a szó *kertet* jelent. Így nevezi Szvátot Hszüan-cang, a leghíresebb régi kínai zarándok. Ezeknek a zarándokoknak úti jelentéseiről írtam *Serindia* című könyvem bevezető fejezetében. Itt nincs reá tér, hogy részletesen ismertessem őket. De, mert úgyszólván teljességgel az ő jelentéseikre vagyunk utalva a régi Szvátról való ismereteinkben, a mohamedán hódítást megelőző ezer esztendőről, s mert emlékük állandóan elkísért vándorútjaimon, úgy érzem, velük kell kezdenem elbeszélésemet, be kell mutatnom nehány szóban érdemes személyüket.

A legrégibb közülök, akiről tudunk, Fa-hszien. Sok küzdelem és nehézség árán átszelte a Tárím-medence sivatagait és a Pámírok «hóhegyeit», majd pedig 403-ban a Hindukus hegyláncról alászállva megérkezett Vu-cs'ang-ba, vagyis Szvátba. Darélból az Indusnak azokon a rettentő szurdokain történtetett keresztül, amelyeket európai ember szeme nem látott még akkor. «Nehéz, meredélyes és vesze-

delmes út» — írja róla. Létrákon kapaszkodott föl a folyó fölé háromezer méter magasságba fölmeredő sziklafalakon. Hétszáz ilyen létráról emlékezik meg följegyzésében.

Szvátban — mint írja — «rendkívül virágzik Buddha vallása». Ötszáz kolostor vagy *szangháráma* volt az országban. Vándorló kolduló barátok sorra járták a kolostorokat. Három napot tölthettek egy-egy helyütt, akkor tovább küldték őket, segítsenek magukon.

Fa-hszien névszerint is megnevez néhányat a szent helyek közül. Kettőt én is útba ejtettem közülök. Ezekről alább szólani fogok.

Fennmaradt egy Szung Jün nevű zarándok jelentése is. Szung Jün ugyancsak átkelt a Pámírokon és úgy jutott el az Oxus mellé, 519-ben. Bölcsen elkerülte — részben — az Indus mentén vivő rettegett útvonalat, ahol «az ürben kifeszített vasláncok hídjain vezetett az út». Káfirisztánon keresztül jutott el Szvátba.

Szung Jün egész telet és tavaszt töltött Szvátban. Kimerítő, lelkes leírást hagyott hátra az országról. A buddha vallást ő is virágzónak írja le. A király szigoruan alkalmazkodott Buddha törvényéhez. Az éghajlatot mérsékeltnek írja le, az ország földje termékeny, a nép bőségben él. Éjnek idején a szentélyek harangjainak zúgása betöltötte az egész országot. Télen-nyáron illatoztak a szebbnél-szebb virágok. Eszembe juttatta ez a leírás korábbi kirándulásaimat Alsó-Szvátban, tél derekán, emlékembe idézte, mennyire gyönyörködtem a virágzó narciszban s más, korán nyíló virágokban. Magasabban fent a völgyekben most a kora tavasz friss üdesége fogadott, üde bája megérttette velem a zarándok leírásának igazságát.

Szung Jün egész sereg olyan helyről emlékezik meg a tulajdonképpeni Szvátban és Bunérban, amelyeket szent hellyé avat a hozzá fűződő monda, hogy Buddha járt arra valamikor. De elbeszélése további folyamán bizonyos bonyodalom mutatkozik s így nehéz lett volna pontosan meghatározni a helyeket, ha nem maradt volna fenn Hszüancang, a legnagyobb kínai zarándok-utazó leírása : *Följegyzések a nyugati vidékekről.*

Amikor a híres zarándok Kr. u. 630 körül Kábul felől jövet megérkezett Szvátba, azt tapasztalta, hogy a buddhista vallás már nem oly virágzó itt, mint egykoron. Szvátban, csakúgy mint a Pesávar-völgyben, az ősi Gandhárában, szomorú pusztulás nyomait hagyta hátra a fehér hunok beözönlése. Körülbelül egy évszázaddal előbb zajlott le ez a hódító hadjárat. Hszüan-cang egészen helyesen írja le Szvát változatos tájait, kedvező éghajlatát, az erdők, virágok és gyümölcsfák gazdagságát. Szvát népéről azt írja, hogy lágy és kislelkű, természettől hajlamos az álnokságra, és járatos a mágikus mesterkedésben. A buddhizmus volt még az uralkodó vallási kultusz. Az ezernégyszáz kolostornak azonban — mert úgy mondták, ennyi volt egykor a Szu-p'o-szu-tu vagyis Szvát-folyó partjain — nagyobb része romokban hevert. Valamikor 18,000-re becsülték a kolostorokban élő szerzetesek számát. Ez a szám erősen megfogyatkozott ekkorára.

A szerzetesekről jellemzően jegyzi meg: «Sokat olvasgatják vallási szövegeiket, de képtelenek behatolni értelmükbe, e helyett inkább az ördöngős szertartások tudományát művelik».

Régebben egész Közép-Ázsián és Észak-India nagy részén végtől végig «kínai pártfogó szentem» nyomaiban jártam és elégszer meggyőződtem róla, hogy topográfiai adatai általában mennyire pontosak. Szvátban is és Bunérban is remélhettem tehát, hogy legmegbízhatóbb vezetőnk lesz a buddhista kultusz egykori szent helyeire.

A legkésőbbi kínai utazó, akiről tudunk, Vu-k'ung volt. Hszüan-cangnak ez a jámbor utóda 752-ben ért Szvát földjére. A kínai császári udvar küldte volt követségbe a Kabúl-völgy török fejedelméhez, aki akkor Pesávar és Szvát fölött is uralkodott. Ebben az időtájban fenyegette már Kínát az a veszedelem, hogy az arabok és tibetiek megrendítik hatalmát Közép-Ázsiában. Vu-k'ung megbetegedett Gandhárában, később buddhista szerzetes lett belőle, sorra zarándokolt minden szent helyet Kasmírtól Bihárig, s aztán Szvát főhelyén megtelepedett egy kolostorban.

Hosszú ideig élt ez országban és ezalatt, úgy beszélik, «minden szent emléket fölkeresett».

De túlságosan is szűkszavú jelentése nem sokkal mond többet annál, hogy «a között, amit ő látott s amit Hszüancang följegyzése beszél el, nincsen a legcsekélyebb eltérés sem».

Vu-k'ung szerény szűkszavúsága annál is inkább sajnálatos, mert visszatérő útjáról Szvátból Kínába, rendkívül érdekes történetet írhatott volna. Sok nehézség és veszedelem közepette tette meg ezt az útját 783-tól 790-ig, abban az időben, amikor Kína középázsiai hatalmának legvégső városai is meghódoltak a turkok és tibetiek ostromló hadainak.

HARMADIK FEJEZET.

Buddhista romoknál.

A messze korban, messze távolból idevetődött zarándokok kevéske följegyzéséről beszámolván, most már áttérhetek a magam történetére. Hadd beszéljem el első napjaimat, amelyeket a kínai zarándokok korabeli buddhista Szvát néma romemlékei között töltöttem.

Március 11-én nagy utat tettem fölfelé, délnek, a tágas völgyben, amely a Csarát és Móra hágók felé vezet. Mind a két hágó a vízválasztó láncon visz keresztül a Juszufzai-lapály felé. A hágókon buddhista időből eredő, ősi lovagló-út maradványai ismerhetők fel.

Elsőnek a Móra-hágó lábánál levő Nal-t kerestem fel. Ott, egy kis falu felett, 1897-ben Deane ezredes megbízásából végzett ásatások finom görög-buddhista domborműveket vetettek napfényre. Odavaló pathánok ásták ki ezeket az ott levő szép sztúpákból (emléktornyokból), megfelelő felügyelet és útmutatás nélkül. De végül szerencsésen eljutottak az emlékek a calcuttai múzeumba.

Sok sajnálatos kárt és veszteséget okoztak már előbb és azóta, a törzsi területen és egyebütt a pesávari határszél mentén, a «felelőtlen» ásatások. E vidék valamennyi buddhista szentélyét a hellén szobrászművészet alkotásai ékesítették valamikor. (5. kép.) Ezeknek a maradványait kutatták az ásatások. Rengeteg pusztítást vittek véghez rendesen az ilyen ásatások s a zsákmány nagy részét végtére is műkedvelő gyüjtők vásárolták meg s így szétszóródott vagy elpusztult. Szomorú ezt még el is beszélni.

A Nal mellett elterülő romhelyen súlyos jelei láthatók ennek a pusztító zsákmányolásnak. (4. kép.) A szétszórt

romok között a felszínen apró dombormű-töredékeket szedhet össze az ember. Maga a hely pompás példáját nyujtja annak, hogy milyen gonddal és hozzáértéssel választották meg kolostoraik helyét azok a régi buddhista szerzetesek. Nagyszerű kilátás nyílt onnan lefelé a termékeny völgyön át Thánára. Köröskörül festői sziklás hegyvonulatok, fentebb fenyő- és cédrus-ligetek. Bájos kép a fakadó tavasz virulásában. Még akik nem is a Nirvánában keresik a jövő boldogságát, nagy gyönyörűséget találhatnak benne.

Meredek sziklás lejtőkön kapaszkodtunk föl Káfir-kót romjaihoz, a «Pogányok várkastélyá»-hoz. A keskeny terraszokon és a bércek zugaiban régi barátszállások falaira bukkantunk. A Pogányok várkastélya egyike volt azoknak az ősi falvaknak, amelyeket nyilván biztonság kedvéért építettek nehezen megmászható sziklahátakra és hegytetőkre. Sok ilyen régi maradvány van errefelé. A durva, de gondosan egybeillesztett kőlapokat ott a helyszínén találták ugyan, de még így is rengeteg munkába kerülhetett a terraszok egybehordása s a szállások tömör kőfalainak építése, ha figyelembe vesszük a helyi viszonyokat. Hogy miképpen tettek szert elegendő vízre az ilyen helyeken, valóságos rejtély. A rejtély megfejtése alighanem a «kiszáradás»-ban (desiccatio) keresendő.

Ugyanezen a napon indultunk el térképező utunkra Doszillo-szárból, az innen keletre emelkedő hegygerinc egyik magas pontjáról (1400 m). Onnan nyílt az első közeli kilátás a Miángul uralma alatt álló Szvát-völgy legközelebbi részébe. Hegynek fel, hegyről le kapaszkodtunk a vízválasztó láncon, amelyen túl Bunér kezdődik. Így értük el a Mórahágót, a sziklás taraj szűk bevágódását. Küzdelmes fáradságba került ez a kapaszkodás, de igen tanulságos volt. Megkönnyebbüléssel tapasztaltam, hogy két pathán segítőtársam, Tórabáz khán (akit az indiai topográfiai hivatal, a Survey of India adott mellém) és Abdul Ghafúr, az árkászkatona, kemény fából faragott legények. Pompásan megfeleltek feladatuknak, jóllehet új emberek voltak szolgálatomban.

Tizenkettedikén, fenyegetően felleges időben, el-eleredő

szitáló esőben hagytam el Thána melletti táboromat, hogy belépjek a Miángul birodalmába. Az alacsony sziklás hegysarkantyú alatt szekérút vezet. Fenn, a hegy terraszos lejtőjén vannak Thána sűrűn sorakozó házai. Megfigyeltem, mennyit nőtt a helyi kereskedelemnek ez a kis székhelye, amióta Alsó-Szvát végleg brit protektorátus alá került. Az út mentén a nagy *szeráj*-ok és boltok hosszu sora (a boltosok mind hinduk) ; fenn a magasban a hely két fő khánjának tekintélyes házai. Érdekes volt megfigyelni, hogy ezeken a szélesen elterpeszkedő, árkádos fa-verandáju rezidenciákon nem volt védőtorony. Pedig ezek nélkül ilyen rangbeli és ilyen gazdag emberek, a helyi politikai pártok elismert vezérei, nem tekintették volna biztosítottnak magukat. Ezeken a házakon és az újkeletűeken nyoma sem volt olyasfajta, gondosan kidolgozott, ízléses fafaragásnak, amilyet Felső-Szvátban látunk a főnökök régi, ezeknél jóval kezdetlegesebben épült lakóházain. Úgy látszik, a békés civilizációnak ára van : a művészi díszítmény a fizetség érte.

Haibat-grám falunál, néhány kilométerrel feljebb a fővölgyben, letértem az útról, déli irányban, hogy megnézzem és kikutassam a meglehetős jókarban maradt tópdarai sztúpa (buddhista emléktorony) romjait. (6. kép.) Ez a Tóp-dara egy kis félreeső völgytorok.

Ez a sztúpa is, mint a többi ilyenféle szilárd kőépítmény a környékben, Buddha valamiféle ereklyéjét rejti, a hiedelem szerint, belsejében. Ezeket a tornyokat roppant szilárdan építették, hogy a tömör dóm és a hatalmas alépítmény megvédje Buddha csontjait vagy egyéb ereklyéit. Hiábavaló buzgóság. Sorsát ez a sztúpa sem kerülhette el. Mint csaknem valamennyit az indiai határ mentén, ezt is kifosztották. Valószínű, hogy igen régen történt már ez a fosztogatás. Kapzsi kezek áttörték a sztúpa északkeleti oldalát, alagutat fúrtak egyenesen le a torony közepébe, hogy megkaparintsák a fogadalmi ajándékul ott netán elhelyezett értékes, apró fémtárgyakat, drágaköveket, máseffélét.

Máskülönben aránylag kevéssé rongálódott meg az építmény, amint ez a képen is látható. Messze volt s félre-

esett a lakott helyektől. Talán ez mentette meg, hogy el ne hordják a követ építkezésre.

Fölmértem az épületet. Alapja, legalól, körülbelül 16 méter hosszú, 14 méter széles. Fölötte emelkedik a két csökkenő méretű, hengeralakú alap és azon nyugszik maga a kupola. Ennek a magassága felül van hat méteren. Átmérője 8 $^1/_4$ méter. Helyenkint megmaradtak még a hármas alapot hagyományosan díszítő üres, négyszögű oszlopok, de nagyobbrészt leomlottak már apró köveik s csak formáik maradtak felismerhetők a nagy kőlapok tömör építményében, amelyekből a sztúpa homlokfala épült.

A négyszögalakú alap délkeleti oldalán kinyomozható volt az alap tetejére fölvivő lépcső maradványa. Kevéssel odább megtaláltuk egy szerzetes-lakás sűrű növények közé rejtett omladékait. A négyszögű épület hossza-széle 30 méter volt.

Egy nyitott udvar négy oldalán négy kis kupolás helyiséget fedeztünk fel. Ezek lakószobák lehettek. A romok minden oldalán árkok húzódtak. Ezeknek a lejtőit törmelék borítja. Alighanem ez a törmelék rejti magában az ilyenfajta helyeken oly gyakorta található, apró sztúpák tökéletesen elpusztult maradványait.

A meredek hegyoldalon, délre a sztúpától, s mintegy hatvan méterrel magasabban, tömör, négyszögű torony emelkedik. Ez lehetett az itt lakó szerzetesek menedéke veszedelem esetén. A sztúpa lábánál elvonuló keskeny meder most száraz, hacsak eső nem zúdul le beléje a mögötte emelkedő hegyoldalról. De félkilométerrel feljebb, a szurdokban van egy állandó forrás. Annak a vizét ihatták a kis kolostor lakói.

Fenyegetően gomolyogtak a felhők fejünk fölött, amikor elindultunk visszafelé, északkeletnek, hogy visszatérjünk az elhagyott útra. Elszórt romok mellett haladtunk el, vagy másfél kilométernyi darabon. Apróbb különálló hegynyúlványok tetején voltak ezek a tömör építmények. Építésmódjuk arra vallott, hogy a buddhista időből valók, mint annyi más hasonló típusú lakóház, amilyeneket egyebütt látunk Alsó-Szvátban. Könnyen védhető lejtők fölött

emelkednek, nyilvánvaló, hogy a biztonság volt a vezető gondolat az épület helyének megválasztásában. Nem volt időm akkor, hogy közelebbről szemügyre vegyem őket. Tudtam jól, hogy további utamon hasonló ősi lakóházak romjai várnak rám.

Dzsalála falu mellett elértük megint a Szvát völgyébe fölvivő ősrégi főútvonalat. A falun túl csakhamar felbukkant a landakai hegynyúlvány. Meredek sziklás lejtője a Szvát-folyó balpartja közelébe ereszkedik le. Természetes határa és védőbástyája Bar-Szvát-nak, vagyis Felső-Szvátnak. Tavaszkor és nyár idején, ha megárad a folyó, a hegy lába járhatatlan. Amiként a nagy pathán lázadás idején, 1897-ben, bizonyára régebben is gyakran megszállották ezt a hegyet a védő seregek a betöréssel fenyegető ellenség ellen.

Ahogy fölfelé kaptattam lóháton a kövezetlen úton, — nemrégiben építették meg ezt az utat a Landakai-hegynyúlvány végén keresztül, hogy kedveskedjenek vele a Miángulnak — arra gondoltam, mennyi küzdelemmel kapaszkodhattak fel ezekre a meredek sziklákra Nagy Sándor macedónjai.

Túljutva a hegyen, az út egyenesen nekivág a széles folyami síknak, Szvát leggazdagabb és legnépesebb tájai felé.

NEGYEDIK FEJEZET.

Egy régi barátom fogad.

Szitáló esőben érkeztünk meg Kótah-ba, a Miángul országának első falujába. A jókora helységet rizsföldek veszik körül. Középkoriasan festő kis erőd mellett, kívül a falun ütöttem fel tanyámat. Az erőd, mint a többi is a főút mentén a völgyben, újkeletű. Ezek a védőművek mutatják, hogy az uralkodó még nem bízik egészen alattvalóinak ragaszkodásában.

Nagyon jólesett, amikor a határon Sáh 'Álam fogadott a «Bádsáh» nevében, Rádzsa Pakhtún Válí unokaöccse, régi meghitt útitársam — vezetőm és segítőtársam — Darél és Tangír területén. (7. kép.) Örömmel emlékeztem vissza, milyen pompásan gondoskodott a khusvakt nemzetségnek ez a rokonszenves, eleveneszű, fürge sarjadéka kényelmemről és biztonságomról, amikor 1913-ban, harmadik belsőázsiai utam elején az Industól északra vonuló alpi völgyekben jártam azon a vidéken, amelyen nagybátyja, Rádzsa Pakhtún Válí új királyságot teremtett magának. Európai ember lába nem taposta még a Hindu-kusnak azokat a völgyeit.

Más helyütt elbeszéltem volt már, mennyi szívós elszánt harc árán és az olasz renaissance korára emlékeztető fortélyossággal küzdötte fel magát ez a tehetséges főnök csitráli menekültből a dard fajú forrongó kis köztársaság teljhatalmú urává. Sáh 'Álam-ot, a jószívű és jónevelésű ifjút, bár még alig hogy kinőtt a suhanc-korból, nagybátyja megtette volt *vazír*nak (ez a szó vezért jelent).

Négy évvel akkori látogatásom után a fiatal birodalom hirtelen lehanyatlott. Ugyanolyan eszközökkel vetettek vé-

get neki, mint amilyenek megteremtették. Rádzsa Pakhtún Válí-t összeesküvő alattvalói orvul meggyilkolták Tangírban. Ugyanaznap a Rádzsa főszékhelyét, a dzsalkóti kastélyt kifosztották és fölgyujtották az összeesküvők. Sáh 'Álam kénytelen volt elmenekülni nagybátyja feleségeivel és gyermekeivel a hegyeken túlra, a Kandia völgyébe.

A meggyilkolt uralkodó fiatal fiai két merész kísérletet tettek azóta, hogy elismertessék az örökségképpen rájuk szállott hatalmat Tangír és Darél fölött. Mind a két kísérlet kudarcot vallott, mert nem tudták megfelelően ellátni törzsi seregeiket. Sáh 'Álam a két fiúval a Miángulnál keresett oltalmat. Annak a hatalma még hozzásegíthette őket családi vagyonukhoz.

Örömmel láttam, hogy ifjú barátom teljes frisseségben megőrizte szellemi és testi éberségét, s mint annak idején, most is mindenben kitűnő segítőtársnak bizonyult. Minden okom megvolt rá, hogy hálát érezzek a Bádsáh iránt, hogy Sáh 'Álam-ot mellém rendelte. Annak is örültem, hogy jelenlegi úgyszólván függő helyzetében is megőrizte tekintélyét a szvátí-k között. Sáhzádának (herceg) vagy Rádzsának nevezték. Nyilvánvaló volt, hogy mint kemény fából faragott, igazi khusvakt, nem vette túlságosan szívére sorsának forgandóságát.

Kóborló utaimban hosszan el-el beszélgettünk a rákövetkező napokban, miközben sorra jártam a rombadőlt *gumbat*-okat, vagyis sztúpákat és más ősi emlékeket. A két első nap heves eső volt, de ez nem tartott vissza. Érdekes méréseket tettem ezalatt is.

A Kótah «új kastélyá»-ba, Navékalába való megérkezésünket követő éjjel csaknem állandóan szakadt az eső. Tanyánkat elöntötte a víz. Sajnálkozva gondoltam a fegyveres őrszemekre, akiket a Bádsáh rendelt ki sátrainkvédelmére. Később is, minden tanyahelyünkön őrszemek állták körül sátrainkat.

Őrszemeink segítettek magukon valahogy: függőágyakat feszítettek ki, azokban kucorogtak «őrállásuk» idején.

A geometert és Naik-ot elküldtem, keressenek véde-

12. Buddhista szentély romja Gumbatban, a Kandag völgyében.
(Jobbról a bejárat.)

13. Buddhista sztúpa és szentély romja Gumbatúnában.
A távolban rizsföldek és a Szvát folyó ágai.

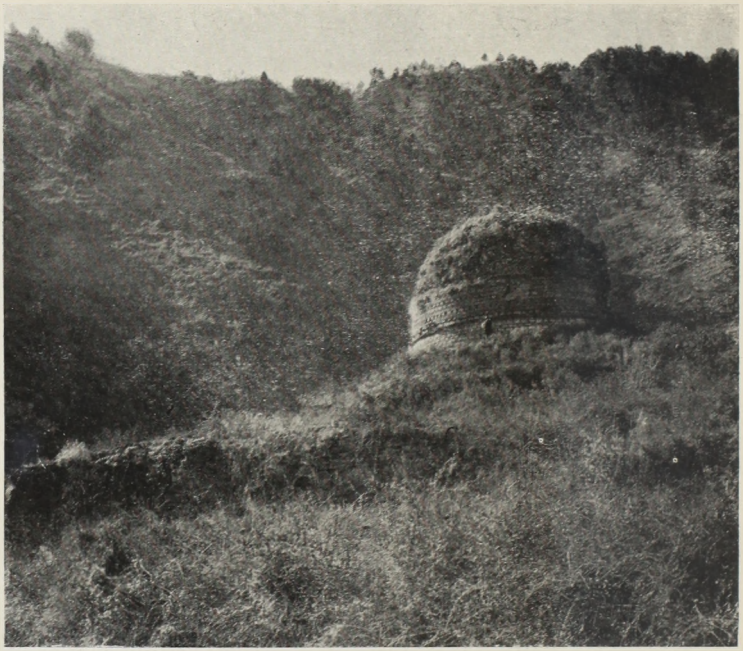

14. Buddhista sztúpa romja az Amlúk-dara völgyben.
A talapzaton és a tetőn emberek állanak.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

15. Buddhista sztúpa és kolostor romja Tókar-darában, délről.

16. Tókar-dara völgyszorosa és a sztúpa-rom.

17. Víz-duzzasztó falai a tókar-darai buddhista szentély romja alatt.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

met az eső elől az erődben, bármilyen sötét és barátságtalan volt is az az épület. Másnap délelőtt is ömlött még az eső. Egyebet se igen tehettünk, mint küzködtünk vele, hogyan vezessük el a vizet átázott sátraink mellől. Később mégis fölkerekedtem. Borongós volt az ég, időnkint heves zivatar tört ki. Elindultam a «régi házakhoz» *(mánrai)*.

A Landakai-hegynyúlvány keleti lejtőjéről a széles völgybe alászálló, egymást követő alacsony hegyhátak tetején vannak ezek a romok.

Valamennyi hegyháton találtunk romokat, ősrégi lakóházak romjait. Egyik a másik fölött, a keskeny hegygerinc mentén vonuló apró terraszokon. (3. kép.) Építésmódjukra jellemzők a vakolatlan, de gondosan egymásra fektetett kőlapokból épült vastag falak. Kétségtelen, hogy a buddhista időkből erednek, mint sok más hasonló építmény, amelyeket a Malakand-erőd közelében vizsgáltam meg, és a Pesávar termékeny síkjából megannyi szigetként kiemelkedő festői hegyek lejtőin, az egykori Gandhárában.

Ezek a lakóházak majd mind távol álltak egymástól, hat-hét szoba volt egyben-egyben, mellettük, hozzáragasztva egy négyszögletes, börtönszerű torony. A torony háromnégy méter magasságig tömör építmény. Nyilván falétrán vagy más valami — támadás esetén könnyen felvonható — hágcsón jártak be rajta.

Ez a berendezés meg a lakóhelyiségeket és kis külső udvarokat körülfogó falak tömörsége mutatja, hogy építői elsősorban a védelemre és biztonságra gondoltak. Erre vallottak az ablaknyílások is, már ahol ezek ki voltak nyomozhatók. Kívül igen keskenyek voltak, lőrés szélességűek, belül kitágulók, hogy amennyire ezt a biztonság engedi, mégis elég világosságot bocsássanak be a szobába. A keskeny ajtónyílásokat súlyos keresztrudakkal reteszelték el. Megtaláltam a falakban a négyszögletes lyukakat, amelyekbe az elzáró rudakat illesztették.

A helyiségek belsejét rengeteg törmelék borította. Itt-ott mégis ki lehetett nyomozni közte a csinosan kifalazott, földalatti gabonavermeket.

Semmi kétség, hogy ezek a védhető épületek itt és

egyebütt arra szolgáltak, hogy biztonságot nyujtsanak a bennlakóknak, ha veszély fenyegetett, akár külső, akár belső ellenség. Ezeknek a nehezen hozzáférhető, a művelhető sík földektől távoleső és ilyennyire tömör és szilárd lakóházaknak az építése hasonlíthatatlanul nagyobb munkába került, mint azoknak a törmelékekből és sárból rakott házaknak az építése, amilyenekben Szvát mai pathánjai laknak, a jómódúak is. Nyilvánvaló tehát, hogy azokat a házakat csak főnökök építhették és más vagyonos emberek. Aligha tévedünk, ha arra következtetünk, hogy a buddhista időkben gyakoribb volt a bizonytalan, zavaros helyzet, mindamellett, hogy akkoriban Szvátban általános volt a vallásos jámborság. Tanuskodik erről a temérdek rombadőlt szentély és kínai zarándokaink jelentései.

Másfelől azonban merő tévedés lenne arra következtetni, hogy ezek a védőtornyok különösen harcias jellemű népre vallanak, olyasféle népre, amilyenek manapság élnek az északnyugati határszél bizonyos részein, mondjuk az afrídík vagy vazírok között. E téves felfogástól megóv, ha emlékezetembe idézem a tulajdonképpi Kína legnyugatibb tájait. Ott, Kan-szuban, a magam szemével láttam, hogy nemcsak minden falu, de minden egyes félreeső majorság vagy házcsoport vastag, magas döngölt fallal van körülvéve. De azok, akik ilyen tekintélyesen festő védőművek mögé sáncolták el magukat, békés kínaiak voltak és alig van rá példa, hogy ezek a félelmetes falak valaha is csakugyan megvédték volna őket a legutóbbi nagy tungan lázadás pusztító bandáitól.

Meglepőbb jelenség volt, hogy milyen kevés edénytörmelék van ezek között a romokban heverő szváti épületek között. Annak jele-e ez, hogy ezek a védelmi művek csak alkalmi menedékül szolgáltak s hogy gazdáik rendes körülmények között szívesebben laktak az alább fekvő helyeken, közelebb a vízhez és földjeikhez? Végleges választ erre a kérdésre csak a rendszeres ásatások adhattak, és pedig nem is egy, hanem több ilyen romhely kikutatása.

Éjszaka megint hatalmas zivatar kerekedett. Reggelre kitisztult kissé, elindultam fölfelé a völgyben. Az «országút»

olyan volt, mint valami széles sárfolyó. Csak úgy dagasztottuk a híg latyakot. De azért az az öt kilométer, amit ilyen útban tettünk meg Guratai faluig, könnyebb volt, mint ami ezután következett, elárasztott rizsföldeken át, a falutól addig a pontig, ahol át kellett kelnük a Szvát-folyón, hogy megnézzünk egy romhelyet a folyó jobbpartján. Mint mindenütt a nagy völgy főszakaszán, a folyó itt is több ágra szakadozva ömlött tova. A főág mintegy százegyven méter széles lehetett és olyan mély volt, hogy lóháton még most, kora tavasszal sem lehetett átgázolni rajta.

Kecskebőr-tömlőn vitt át bennünket az izmoskarú, vén révész a folyó túlsó partjára. (9. kép.) De ez az ingatag dereglye öt embert bírt csak meg s a rohanó ár egy kilométernyire lesodorta minden átkeléskor. Így jóidőbe került, amíg egész csapatunk, a katonai kísérettel együtt átjutott a folyón és újra összeszedelőzködve folytathattuk utunkat, újabb ázott rizsföldeken át a kis Gumbatúna falucska felé.

Ez a név ezt jelenti: «a kupolák». És csakugyan: egész csoport rombadőlt sztúpa domborult ott, az északnak emelkedő hegynek a folyóra lenyúló két kis nyúlványa között.

A hegyoldalban megbúvó kis védett fészek — alatta a folyó jobbpartja mentén fölfelé vivő ösvény — kedvelt búcsújáró helye lehetett a jámbor zarándokoknak. A folyó hordaléklepte síkja felett, mesterségesen szélesített platón emelkedik egy erősen megrongálódott nagy sztúpa, olyasforma és akkora, mint a tóp-darai. (13. kép.)

Mellette magas, tömör, négyszögös talapzat látható. Szentély — *vihára* — állhatott rajta valamikor. A nagy sztúpa lába közelében két kisebb sztúpa omladékait nyomoztuk ki.

Mindezeket az építményeket megfurták már a kincskeresők, régideje, alighanem többször is. A nagy sztúpának négyszögletes talapzatába alagutat vájtak nyugat felől. A sztúpa tetejének hatalmas darabja leomlott. De az idő és az emberkéz minden pusztítása ellenére is a kupola és a henger egyes részein rajta volt még a kemény cement-

szerű vakolat. Valószínű, hogy minden ilyen vallásos célú emlékművet efféle vakolatréteggel borítottak be.

Az eső később bekergetett a mecsetbe. A mecset ősrégi falazott terrasza tizenöt méterre emelkedik a sztúpa alapsíkja fölé. Valamikor, semmi kétség, szerzetesi lakások voltak rajta, amint a környező területen is, amelyen most a kis falucska kunyhói vannak.

Egy szűk vízmosásban, nem messzire a mecsettől, szép forrás közelében volt egy kis kerek szentély. Ez szerencsére jobb állapotban maradt. Belső átmérője mintegy ötödfél méter. A magas tömör falai fölé boruló kupola meglehetős lapos. (8. kép.) A szentély belsejében buddhista istenségek sztukko-szobrai állhattak valamikor. Töredékeire alighanem rá lehetne még bukkanni a törmelék között.

Buddha látogatásának emlékét a kegyes hagyomány szívesen fűzi hozzá az ilyen festői helyekhez. Az ősi Uddijana-ban jártában itt is megfordult Buddha, mint annyi más neki szentelt helyen. A hagyománynak ebben a kialakulásában része lehetett a festői szakadékban megbúvó forrás közelségének, és a tágas völgyre nyíló szép kilátásnak.

Éppen ott álltam a forrás mellett, amikor végre kibújt a Nap és beragyogta a szép tájképet. A folyó széles, megáradt medrein túl délnyugatnak megkapó elszigeteltségben tornyosult a magasba Bír-kót szaggatott hegytömege. Ez a szembeszökő tájjelző csakhamar jó ismerősünkké vált. Engem a hegy történelmi jelentősége bilincselt le. Mögötte, messze-messze feltűnt az Ilam-hegy hófedte lejtője. 2800 méter magas ormáról Szvát és Bunér nagy részét át lehet tekinteni. A pompás kupola-alakú hegycsúcs felhők közé rejtőzött. Huszonnyolc évvel előbb pillantottam meg először ezt a hegyet a bunéri oldalról. Tudtam róla, hogy népi mondák szövődnek hozzá mai nap is, akárcsak abban a régmult korban, amikor Hszüan-cang hallott és megemlékezett róla följegyzéseiben. Naiv vallásos kegyelete mindig örömét lelte a csodás mesékben és mohón kapott rajtuk.

Hódolattal üdvözöltem a hegyet a messze távolból és szilárdan eltökéltem, hogy én leszek az első európai, aki a hegy ormára teszem lábamat.

A folyó mentén fölfelé haladva kelet felé megpillantottam a Sankardár-sztúpa csillogó kupoláját, a buddhista vallási kultusz nevezetes emlékét. Évekkel előbb eljutott már hozzám a híre.

A kecskebőr-tömlőn átdereglyéztünk megint a balpartra, a messze elnyúló Bír-kót-hegy lábához. A hegy meredélyes szirtjei a folyó egyik mély csatornájának a partjára szakadnak alá. Fárasztó gyalogösvényen vándoroltunk tovább a sziklás hegyoldal mentén. Nyirkos réti tájra jutottunk. Egy élénk csermely szakad bele ezen a helyen a folyóba. Aztán elhaladtunk a nagy Bír-kót falu mellett. Túl rajta ott állott már sátram közel ahhoz a helyhez, ahol a Miángul már megkezdte volt egy *tahszíl* építését: erődöt, börtönt, iskolát építtet, uralmának biztosítására. Oda küldte elém *szipáh-szálár*-ját vagyis fővezérét, Ahmad 'Alí khánt, azzal a paranccsal, hogy várjon rám. Harminc jól felszerelt testőrével kellett hogy gondoskodjék rólam ettőlfogva, amerre csak járok. Ez az élénk és éleseszű katona igen kellemes és készséges segítőtársnak bizonyult.

Karcsu testén nem egy sebhely tanuskodott róla, mily keményen harcolt a Miángul érdekében. Most, hogy a külső támadások megszűntek, főfeladata az volt, hogy keresztülkasul bejárja urának birodalmát, ellenőrizze a fontos helyeken emelt új erődöket, a helyőrségeket, és általában, hogy meggyőzze a népet, hogy az uralkodónak nemcsak esze és öröklött szellemi felsőbbsége van, hanem fegyveres ereje is, amely meg tudja védeni uralmát. Kívántam, bárcsak tartós lenne ez az uralom és a béke áldását terjesztené erre a máris növekvő jólétű, kedvező égaljú földre. Eljöhet az idő, amikor a Bádsáh országa, Szvát Kohisztán magas alpi völgyeivel együtt a határszél Kasmírja lesz és csodájára járnak természeti szépségeinek és kincseinek. Egyelőre elégedettséggel töltött el látnom, hogy Szvát szerencsésen kivergődött a torzsalkodó pártok forrongó zavaraiból és helyreállt az egyensúly az erőskezű «jóakaró zsarnok» uralma alatt.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Bír-kót és a többi romok körülötte.

Bír-kót falu a szomszédos hegyről kapta a nevét. Kedves fekvésű hely, a hegy keleti végének a lábánál. Három tágas, termékeny völgy egyesül a közelében s hajlik le a folyóra. A völgyek a vízválasztó láncnak abból a részéből ereszkednek alá, amely Szvát és Bunér között emelkedik. A hegyláncot az Ilam-hegy koronázza. A hegyoldal magasabb régióját cédrus- és fenyőerdő, az alsóbb lejtőket cserje és fű borítja, legalább is így tavasz táján. Valóságos alpi képben gyönyörködtem tehát ezekben a napokban, romról-romra járva a völgyeket.

Abdul Latíf khán, a főkhánnak, Bír-kót urának a fia volt a vezetőm. Eszes, fürge fiatalember. Az ő kalauzolása megkönnyítette a romok felkutatását. Mr. Metcalfe ötlete volt, hogy ez az ifjú mintegy «összekötő tiszt»-ként hozzám csatlakozzék.

Abdul Latíf volt az első ifjú Felső-Szvátban, aki angol nevelésben részesült. A pesávari Islamia College-ban tanult s az *undergraduate* fokozatig vitte. Sikerrel tette le azt a vizsgát, amely képesítést nyujt a legalsófokú közigazgatási hivatali állásra a Határtartományban. Egyelőre csak pályázott erre a *Naib Tahszíldár*-ságra, nem volt üresedés s így még próbaszolgálatra sem nyilt még alkalma. Únta magát kevésbbé művelt honfitársai közt, túl a határon s ezért mohó örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy szolgálatára legyen a brit kormány megbízásából hazájában utazó szahibnak.

Szerencsére Rádzsa Sáh 'Álam, bár ő maga nem tudott angolul, — jóllehet vagy féltucat nyelvet beszél — jóindu-

lattal fogadta a «nyugati műveltségű» ifjút (az elsőt a Bádsáh alattvalói között) s így ez a két hűséges útitárs (36. kép) jól megfért egymással kíséretemben. Rajtuk keresztül, hogy úgy mondjam, «rajta tarthattam az újjamat», közvetlen megfigyelésből tanulmányozhattam a «bennszülöttek» eszejárását, gondolatvilágát és ismeretkörét.

Nem írhatom itt le részletesen valamennyi ősi emléket, amelyet négynapos lovagló utamban és vándorlásomban felkutattam Bír-kót környékén és fentebb azokban a festői völgyekben. Az sem szándékom, hogy pontos időrendben sorra elbeszéljem, mit találtam és vizsgáltam meg ezeken a romhelyeken. Rövid följegyzések is elegendőképpen megvilágítják, amit el akarok mondani Szvátnak erről az áldott vidékéről. Az egykor itt élt buddhisták vallási rajongásának és világi jólétének bőséges tanubizonyságaira bukkantam rá.

A három völgy közül a Kandag-völgy a legnyugatibb. Fölfelé haladva, Bír-kót közelében legelsőbb is két nagy rombadőlt sztúpára találtam. (10. kép.) Négyszögletes alapjuk hossza-széle húsz méter körül volt. Szembeszökő fekvésükből következtetve, könnyű volt elképzelni, milyen impozáns látványt nyujthattak valamikor. A kincskeresők egymást követő ásatásai erősen megrongálták a romokat. És nyilván tömérdek követ elhordtak belőlük, hosszú időn át, építőanyagnak. A rombolás művét betetőzte az, hogy újabban a szobrászati emlékekre is rávetették magukat a fosztogatók.

Nehány kilométerrel feljebb egy nagy szentély romjaira találtam. Kápolnák, szerzetesi lakások is voltak ott. A romhely neve: Kandzsarkóte («a táncos háza»). Fenyegető vörös homokkő-szirtek alatt különböző magasságban emelkednek ezek a romok, többszáz méter hosszú területen. Itt is szembeszökő volt a pusztító kezek munkája. *Bút*-okat, vagyis bálványokat kutattak a romok között, hogy az angol helyőrségekben eladogassák őket gyüjtőknek és kereskedőknek. Az ellentét e magányos komor hely és az alatta elterülő mosolygó zöld mezők között megragadó hatású az estében. Olyan ez a hely, mint egy kis Thébaisz.

Építészeti tekintetben igen érdekes a jellemző nevű

Gumbat, vagyis dóm (11., 12. kép) a hegyoldalban, forrás mellett, mintegy tíz kilométerre Bír-kóttól. Ez az épület szerencsére elég jó karban maradt. Középütt negyedfél méter széles és ugyanilyen hosszú négyszögletes cellára találtam ; a köröskörül futó keskeny folyosón hordozták körül a szent szobrokat. Így követeli ezt a buddhista vallási kegyelet, mai napság is. A cella és a folyosó tömör falait apró ablakok törik át. A cellában valamikor óriási álló Buddha-szobor lehetett. Erre vall a kupola-boltozatú helyiség tizenöt méteres, rendkívüli magassága.

A cella belsejét jelentékeny magasságig hulladék töltötte meg. Egy gudzsar pásztor-család lakott benne, a szomszédos Bálo falucskából. A folyosóban pedig bivalyaik kaptak szállást.

A közeli terraszokon kinyomoztam nehány teljesen elpusztult kis sztúpa helyét. Apró szobrocskák széttöredezett darabjaira találtam itt. «Bálványok»-ra vadászó kincskeresők hajigálhatták el ezeket pusztító munkájuk közben.

Egy hosszúra nyúló napot egy nagy buddhista szentély romjainál töltöttem, magasan fenn a völgyben, Amlúk-dara falucska fölött. Mindig örömmel fogok emlékezni erre a napra. Bájos tavaszi pompájában virult a táj. Utamban feljutottam egészen a legendás szent hírű Ilam-hegy lábáig. Festői falu mellett vitt el az utam. Navagai a neve a szép forrás körül meghúzódó falunak. A rombadőlt falak és terraszok sokasága mutatja, hogy ez a forrás is középpontja lehetett valami ősi telepnek. Rézpénzek, rajtuk baktriai és indo-görög uralkodók és indo-szittya utódaik (közöttük a nagy Kusán-királyok) görög feliratával, kerültek itt kezembe. Az első ilyesfajta leleteket apró nikkel-pénzekkel jutalmaztam. Ettőlfogva embereim egyre-másra hozták az érdekes régi érmeket. A meredek hegyoldalban szedték össze őket, kőházak és tornyok maradványai közül. Igen becses útmutatást nyujtottak ezek a pénzek az ugyanilyen típusú és Szvátban mindenfelé nagy számmal található romok korának megállapításában.

Letértünk a Karákar-hágóhoz vivő jó «lovagló»-ösvényről (helyesebben inkább öszvér-útnak nevezhetnők). A Bád-

sáh sokat javított ezen az úton. 1898-ban jártam erre először, a bunéri hadjárat idejében, a felderítő sereggel. Befordultunk egy viruló oldalvölgybe. Az Ilam-hegy havasi régióiban fakadó, vígan csörgedező hegyi patak felvidította szemünket. Itt értettem meg, amit hajlandó elfelejteni az ember a határszélnek sokkal szárazabb részein, mily jótékony áldás a víz, még emberi beavatkozás — öntöző-művek — nélkül is. A mélyen bemetszett gyalogösvényt egyenetlen sövény szegélyezte, tele teljes pompájukban viruló, kankalinszerű virágokkal. A fák alacsonyan lenyúló ágain még nem ütköztek ki a levelek, de így is emlékezetembe idézték Devon mezei útjait. Kék harangvirágok és a tavasz más hirdetői hintettek viruló pompát a lépcsőzetes terraszokra. Egy helyütt szinte mintha imaszőnyeget terítettek volna egy ülő Buddhát ábrázoló nagy szobormű alá, amelyet egy elszigetelt sziklából faragtak ki. A pathán betörők fanatikus dühe — Szvátot csak a tizenötödik században foglalták el a juszufzai-törzsek — ahol érte megcsonkította a szent szobrot, már amennyire nagyobb fáradság nélkül elvégezhette a pusztítás művét. Még így megcsonkítottságában és minden kezdetlegességében is volt valami nemes méltóság ebben a vallásos szoborban, az alak tartásában s a fej szépségében.

Ahol a kis völgy ketté ágazik Amlúk-dara falucska fölött, kibontakoznak az Ilam-hegy fenyvesekkel borított meredek magaslatai, hólepte piramisának merész vonalai. A Szvát-hegy fölött föntebb emelkedő magas havasi lánc sokkal messzebb van, hogysem leronthatná az Ilam-hegy megragadó hatását. Bunérból és Szvát középső részéből egyaránt imponáló képet nyujt a hegy. Könnyű megérteni a környékben elszórtan élő hinduk vallásos hódolatát s a pathánok babonás legendáit. Ez a példa is megvilágítja azt a sok helyütt tapasztalt jelenséget, hogy a helyi kultusz túléli a hódításokat s a vallásokat.* Ki tudja, milyen

* Lásd *Stein* Aurél: Régi helyi kultusz nyomai mohammedán Belső-Ázsiában. (*Keleti tanulmányok.* Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára írták tanítványai. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása 1910., 244—253. lap.)

messze multban gyökerez az Ilam-hegy szentségéhez fűződő hiedelem.

S mintha csak a régész szemeit akarná megörvendeztetni, a nagyszerű háttér előtt ott ágaskodik egy hatalmas sztúpa (14. kép). Gondos, szilárd építmény s olyan tökéletes jó karban megmaradt, hogy párját nem láttam még eddigelé. A régi idők «kincskeresői» nem rongálták meg, mint az eddig látott többi sztúpákat. A modern «civilizációval» jelentkező «bálvány»-keresők — ezek a «*bút*»-szobrocskákra vadászó veszedelmes emberek — sem tették még rá a kezüket az emléktorony mögött terraszokon emelkedő apró sztúpák omladékaira.

A nagy emléktorony húsz méternél nagyobb átmérőjű pompás dómja s a ráboruló kupola teljességgel érintetlenül emeli fejét csaknem tizenöt méter magasságba. A szokásos hármas talapzattal együtt — a legalsó $34^1/_2$ méter széles és ugyanilyen hosszú — az egész építmény magassága megvan harminc méter.

Aligha tévedek, ha azt hiszem, hogy — nem szólva apró fogadalmi sztúpákról — ez a nagy sztúpa itt az Amlúk-dara völgyben, a legjobb állapotban fennmaradt vallásos emlék valamennyi ősi szentély közül, amelyet csak valaha emelt az indiai buddhista vallási kultusz a nagy vallásalapító képzelt ereklyéi fölé. Semmi nem hullt le róla, csak azok a nagy köralakú kőernyők (*«csattra»*), amelyek egykor a «*tí*»-hez tartoztak, a dóm felett. Négy közülök ott hever egyrakáson a talapzaton. A legnagyobbiknak az átmérője nagyobb négy méternél. Ezeknek a felemelése abba a nagy magasságba akkora feladat, hogy méltó lett volna akár a nagy egyiptomi építőmesterekhez.

A rézpénzek közül, amelyeket állítólag ezen a romhelyen találtak, egyik a nagy Kusán-dinasztia idejéből való, a másik a kabúli török sáhik korából. Az előbbi az emlék építésének valószínű időpontját határozza meg, utóbbi meg azt az időt, amikor megszűnt Buddha kultusza ezen a vidéken.

Ennek a nevezetes romhelynek a kikutatása természetesen időbe került. Amíg csak ott tanyáztam az emlék-

torony közelében, — amelynek a helyét oly pompásan választotta meg a kegyes alapító — az Ilam-hegy szaggatott magaslatai körül felhők foszlányai kavarogtak. Kevéssel az után, hogy elindultunk visszafelé, alább ereszkedtek a fellegek s alig jutottunk néhány kilométerre visszatérő utunkban, zivatar kerekedett. Dörgött, villámlott és bőrig áztatott az eső mindnyájunkat. Kíséretem, a Bádsáh féltucat fegyveres embere, csupa edzett ifjú legény, föl se vette a szakadó esőt. Vidor jó kedvvel szálltak szembe vele. A táborba érve a jó forró tea fölmelegített bennünket. Kísérőim csak a testükön szárogatták meg átázott ruháikat. Arcukon semmi jele nem volt annak, hogy bántaná őket az eső.

Bír-kótból fölkerestem egy másik nagy buddhista romot. Ez is éppoly festői helyen volt s talán még nagyobb a másiknál (15. kép). Nadzsigrám faluval szemben, erdős fennsíkon emelkedett ez a rom : Tókar-dara. Hozzáférhetőbb helyen lévén, nem csoda, hogy a pusztító kezek nagyobb kárt tettek benne. De bőséges kárpótlást nyujtott érte egy érdekes felfedezés. Közvetlen a nagy sztúpa alatt nagy kőtömbökből épített duzzasztógát tömör falaira találtam. (17. kép.) Nyilván arra szolgált ez, hogy gyüjtőmedencéje legyen egy kis forrás vizének. A szerzetesi lakásoknak látszó romok nagy kiterjedéséből ítélve, tekintélyes telep lehetett itt valamikor. A gyüjtőmedencét egykor tápláló forrás magasan fenn van a hegyoldalban. (16. kép.) Bizonyos ügyesen megszerkesztett vezetékek arra vallottak, hogy a medence egyúttal a nyári esőzések idején lezúduló víz meggyüjtésére is szolgált, hogy később legyen mivel öntözni az alant elterülő lépcsőzetes földeket. Rendszeres öntözőmű volt ez. Első ismert példája az ilyesfajta kettős célú, ősi mérnöki műnek az indiai határszélen.

A magasabban fenn emelkedő romok teljes kiásása hónapokig tartó munkába kerülne. Fák és cserjék tüskés bozótja sűrűn benőtte a terjedelmes romokat, közöttük egy kolostor hatalmas négyszögű épületének omladékait. Hozzávetőleges fölmérésével és fényképezésével is alig végezhettem egy nap alatt.

Egészen másfajta s az európai kutató érdeklődését sokkal inkább lebilincselő romok koronázzák a Bír-kót falu közelében a folyó balpartja fölött emelkedő szaggatott magaslatot. Ősrégi erőd romjai ezek. Teljesen elszigetelten mered föl a sziklás, meredélyes hegy csaknem kétszáz méter magasba a folyó síkja fölé. (9. kép.) *Bír-kót* a neve ennek a völgyből alantról és fentről messzire szembeszökő tájképi alakulatnak. Róla nevezték el a falut is, lenn a völgyben. A név jelentése : *Bír vára.*

Ezen a helyen sikerült első izben rátalálnom s a természetben azonosítanom azoknak a megerősített pontoknak egyikét, amelyek szerepet játszottak a Nagy Sándornak Pandzsábba való betörését megelőző határszéli hadjáratban. Tudjuk, hogy a nagy hadvezér Szvát területén vonult keresztül ebben a hadjáratban. De mielőtt megvizsgáljuk Nagy Sándor történetíróinak följegyzéseit, amelyek megerősítik megállapításunkat, hadd írjam le röviden a Bír-kót hegyet és a rajta emelkedő romokat a magam megfigyelései alapján.

Ahol a Kandag-völgyet szegélyező széles hegynyúlvány nyugaton a folyó balpartja közelébe ér, körülfordul északkeletnek. Aztán egy alacsony, széles nyereghorpadás következik. Ezen visz át a fő-út a Szvát völgyébe. A nyergen túl megint magasba szökken a hegy. Taraja mentén sorjában kopár sziklás *kopjé*-k emelkednek. A meredeken leszegődő szaggatott, elszigetelt Bír-kótban ér véget a hegy. A Bír-kót északi lábát a folyó vize mossa. Vakmerő sziklatűben kulmináló csúcsának magassága, háromszögeléssel végzett mérés szerint, 944 méter a tenger színe felett. (19. kép, *térképvázlat.*) A hegy nagyjában félholdalakú, domború oldala meredélyes sziklás lejtőben bukik alá a folyóra. Nehezen járható, helyenkint teljességgel megmászhatatlan ez a lejtő. (21. kép.) Homorú oldalán, a délin, magas, megközelíthetetlen szirtek szegélyezik a hegy középső részét, föl egészen a már említett sziklatűig. Délnyugat felé roppant kopár, keskeny sziklahátba megy át a hegy. Legfelső, mintegy száz méternyi része rendkívül meredek. A hegy délkeleti homloka, Bír-kót falu felé, szintén igen

meredek és sziklás oromban végződik. Ahol a lejtőn tér jut apró terraszoknak, ezeken a lépcsőzeteken ősrégi kőfalak omladékait fedeztem fel. Hogy egykor emberek éltek itt, erről a nagyszámban megmaradt edénycserepek is tanuskodnak.

A legmagasabb terrasz tetején tekintélyes hosszúságú vakolatlan, de kőkockákból gondosan rakott fal vonul végig. Magassága megközelíti a tizenöt métert. (18. kép.) Ez a fal védte a megerősített hegytetőt arról az oldalról, ahol a természet nem nyujtott olyan erős védelmet a támadás veszélye ellen. A fal mögött a hegytető sík térségét mesterségesen jelentékenyen megnövelték feltöltéssel.

Az imponáló kőfal körülbelül egyazon magasságban folytatódik észak felé. Megkerüli a folyóra leereszkedő, meredek, sziklás vízmosás felső végét. Kevésbbé szilárd és kevésbbé jól magmaradt folytatása kinyomozható mindenütt a folyó mentén. Ahol a fal eléri a megerősített hegytető északnyugati végét, egy-egy rövid nyúlványa délkeletnek és délnek fordul.

Apró tornyok vagy bástyák maradványait nyomoztam ki (21. kép) kiugró szirteken. A tornyoknak az volt a célja, hogy védelmet nyujtsanak az előbb említett, délnyugatnak nyuló keskeny sziklahát felől esetleg megkísérlett támadás ellen. Túl rajta csak kis darabon követhettem a fal vonalát. A hegy ezen a ponton hanyatt-homlok bukik alá olyan sziklafalban, hogy itt semmi szükség nem volt védőbástyára : a hegytető ezen az oldalon teljességgel megvíhatatlan a síkságról. A már föntebb megemlített sziklás tű meredélyesen szökik itt a magasba a hegytető síkja fölé. Ahol csak térség kínálkozott fal építésére, a hegytető síkjára néző oldalakon mindenütt megvannak az ősi építkezés maradványai. A hegytetőn és a lejtőkön elszórt temérdek edénycserép tanuskodik róla, hogy a megszállók hosszabb ideig laktak ebben az uralkodó fekvésű citadellában.

A hegytetőn bekerített sík térség hossza megközelítette a kétszáz métert, legnagyobb szélessége pedig a száz métert. Az egész térséget elborítják az emberi lakásul szolgáló építmények omladékai. A délkeleti végen, egy bástya-

szerű kiugrás felett alacsony fal maradványára bukkantam. A jelekből ítélve ez egy teljesen rombadőlt kis sztúpa maradványa lehetett. Egy másik falmaradvány a túlsó végen szintén sztúpa romjának látszott ; csak a temérdek edénycserép vallott ez ellen a feltevés ellen. A romhelyen mindenfelé felszedegetett edénycserepek legnagyobb részének díszítéseiből, bevésett vagy domborművű rajzainak jellegéből határozottan megállapítható, hogy a buddhista korból valók.

Tekintettel a kikutatásra váró terület nagyságára és a rám váró egyéb munkákra, sem itt, sem egyebütt a régi romhelyeken nem próbálkozhattam meg a rendszeres ásatással. Még a felszínen tanulmányozható maradványok vizsgálatára sem terjeszkedhetem ki, hogy részletesen foglalkozzam ezekkel, mint az emberi élet jeleivel. De hadd említsem meg legalább, milyen furcsa ősi védőeszközök maradványaira bukkantam a fal nyugati vonalán. Gömbölyűre kopott, különböző nagyságú köveket találtunk ott, jókora számban. Kétségtelen, hogy a víz koptatta ezeket kerekre s a folyó medréből szedték össze őket. Parittyakövek voltak ezek, de egyéb súlyosabb hajítófegyverbe is alkalmasak. Az egyik kis rombadőlt torony alatt kaparászva, egy rakáson találtunk egy egész kis gúlát, valami 38 lövésre valót ebből az antik lőszerből.

Bír-kót védett biztonságát nagymértékben fokozta az, hogy volt vize. A part felett emelkedő szirtek oly meredekek, hogy mindaddig, amíg a hegytető védve volt, az ellenség semmiképpen nem vághatta el az utat a folyóhoz. A folyó egyik főága mossa a hegy sziklás északi talpát, s a víz fölé hajló szirtek meredeksége ezen a helyen tanuskodik róla, hogy évezredek óta vájja már a folyó ezt a sziklafalat.

De ezen az oldalon is voltak mégis védőművek. A hegytetőről leereszkedve a folyó felé, helyenkint sok kínnalbajjal, régi falak és terraszok maradványaira bukkantam. És mindenütt sok ősi edénycserép hevert.

Hallottam róla, hogy a folyó felett két sziklába vájt akna visz be a hegy gyomrába. A helyi hagyomány szerint

azért fúrták ezeket, hogy még biztosabban vízhez juthassanak. Egyik aknának a bejáratát is megmutatták, mintegy 55 méter magasban a folyó felett. Alacsony bejárója a buddhista korszak építményeit jellemző ősi téglából épült. Bebújtam a nyíláson. Egy méternyinél szűkebb, három méter magas folyosóba jutottam. Ez is ugyanolyan régi építőkővel volt kibélelve, mint a bejáró. Vízszintes rétegekben rakott kőlapok boltozták a folyosót. Húsz lépésnyire hatoltam előre. Ott a leomlott szikla részben eltorlaszolta az utat.

A folyosó bejárata mellett jobbról-balról négyszögletes bevésések mutatják, hogy az ajtónyílást belülről el lehetett reteszelni keresztpántokkal.

Egy másik ilyen földalatti folyosó kijáratát is megtaláltam, valamivel keletebbre, közelebb a folyó fölé hajló szirtekhez. Természetes sziklarepedések egész sorára találtam ezen a helyen. Úgy látszik, ezekben emberek laktak valamikor. Erre vall az, hogy helyenkint ősi építőkövek sora szegte be a sziklafalakat. Harminc lépésnyire hatoltam előre. A további kapaszkodást megnehezítették a leomlott sziklatömbök. Hogy a két folyosó fentebb találkozott-e, ahogyan beszélik az idevalók, nem tudom. Idő és megfelelő eszközök kellenének hozzá, hogy az eltorlaszolt folyosókat kitisztítsa az ember és mélyebben behatoljon a hegybe. Nagyon valószínűnek tetszett nekem, hogy legalább is az alsó a két folyosó közül, ha nem mind a kettő, csakugyan azt a célt szolgálta, hogy a vízhez való lejutást biztosítsa.

Sok ősrégi rézpénz található a Bír-kót tetején és lejtőin, kivált eső után. Bizonyítják ezek a hely régi korát s azt, hogy hosszú ideig éltek itt emberek. Az arany- és ezüstpénzek hamar elvándorolnak az olvasztóba, vagy idevaló hinduk közvetítésével Ravalpindi és Pesávar régipénzkereskedőinek kezébe kerülnek. Rézpénzt könnyebb felkutatni. Felszólításomra Bír-kót faluban egy-kettőre egész tekintélyes gyüjteményt szedtek össze számomra a mohamedánus kort megelőző időből való rézpénzekből. Az érmék kora a Krisztus előtti századokba is visszanyúlik : az indiai határszél görög és parthus fejedelmeinek idejétől és az

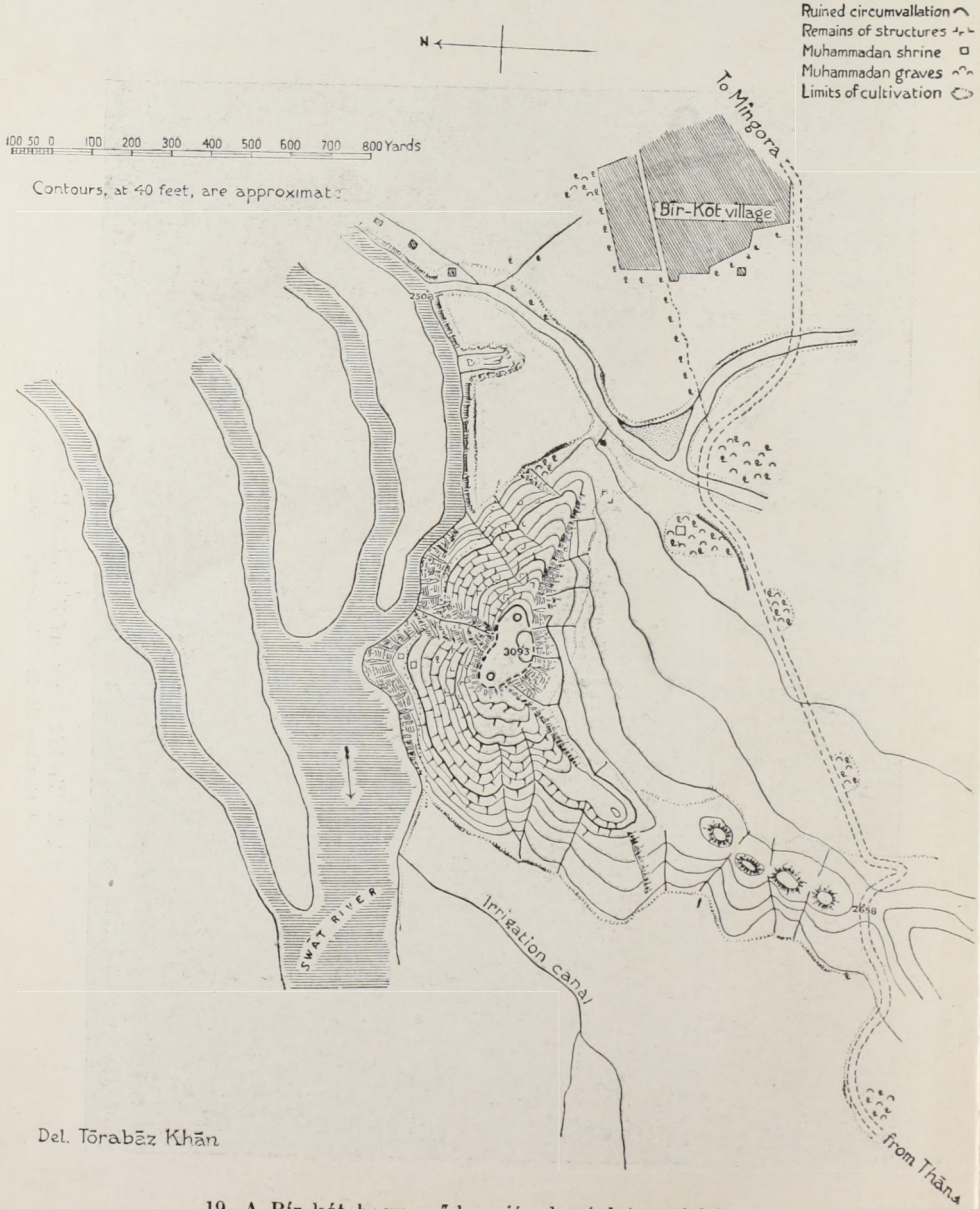
indo-szittya királyok korától — közöttük a nagy Kusán-nemzetség uralkodói, a Kr. u. első századokban — a Hindu Sáhi dinasztia s az ennek nyomába lépő mohamedánus hódítás koráig, a tizedik század végéig terjed ez a kor.

Hasonló régi korból eredő rézpénzek gyakran kerülnek felszínre a Bír-kót körül és az oldalvölgyekben nagyszámban fennmaradt buddhista szentélyek és ősrégi lakóházak romjai között. Kétségtelen bizonyságai ezek annak, hogy Bír-kót népes és virágzó vidék központja kellett hogy legyen évszázadokon keresztül a Krisztus korát közvetlenül megelőző és követő századokban. Az is nyilvánvaló, hogy a legrégibb érem koránál sokkal régebbi időben fölismerték már, milyen szerencsés természetadta vár ez a könnyen védhető, elszigetelten fölmeredő, szikla-övezte Bír-kót, s mennyire kedvező ennek a sziklaerődnek központi fekvése, Szvát nagy országútján.

Csak rendszeres ásatás deríthetné ki, milyen korba nyúlik vissza az erősség legrégibb megszállása. Topográfiai és régészeti megfigyeléseim gondos egybevetése Nagy Sándor történetíróinak idevágó följegyzéseivel hamarosan arra a következtetésre vezetett, hogy az erőd megvolt már a nagy macedón fejedelem győzedelmes hadjárata idejében, amikor előrenyomult az Indushoz és túl rajta Pandzsáb síkságára. Végleg meggyőztek erről a görög történetírók adatai a Bazíra vagy Beirának nevezett erősség ostromáról.

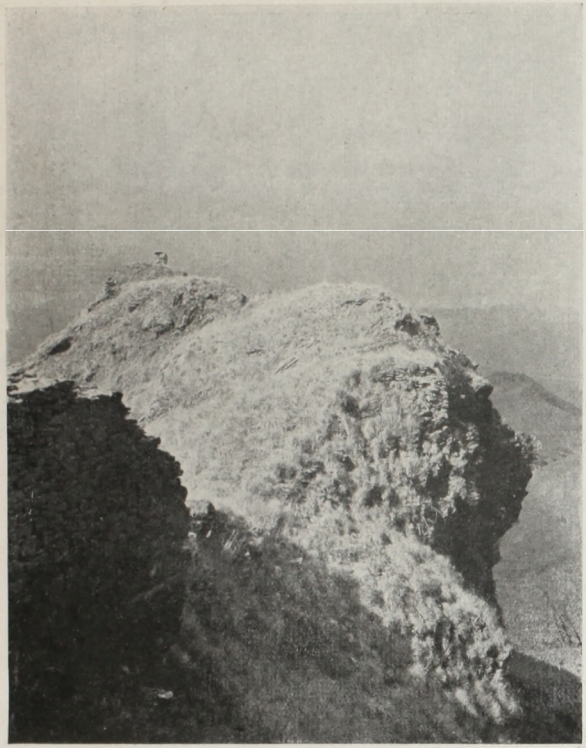

18. A Bír-kót hegy erődjeinek délkeleti része.
A távolban látszik az Ullam-hegy hófedte csúcsa.

19. A Bír-kót hegy erődromjának vázlatos térképe.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

20. Falak a «Rádzsa Girá vára» hegygerincén, Ude-grámban.
A legmagasabb ponton a Takht néven ismert torony romjai.

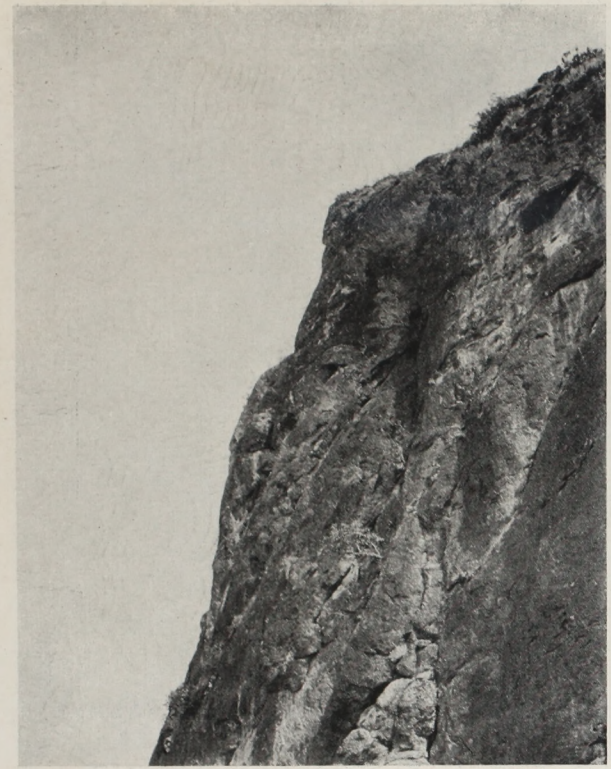

21. Romba dőlt tornyok a Bir-kót hegy északnyugati végén.
Balról lent a Szvát-folyó.

22. A Sankardár-sztúpa romja.
Állítólag Uttaraszena király építette.
Az előtérben a sztúpa külső talapzatán át vágott, lesüllyedt út.

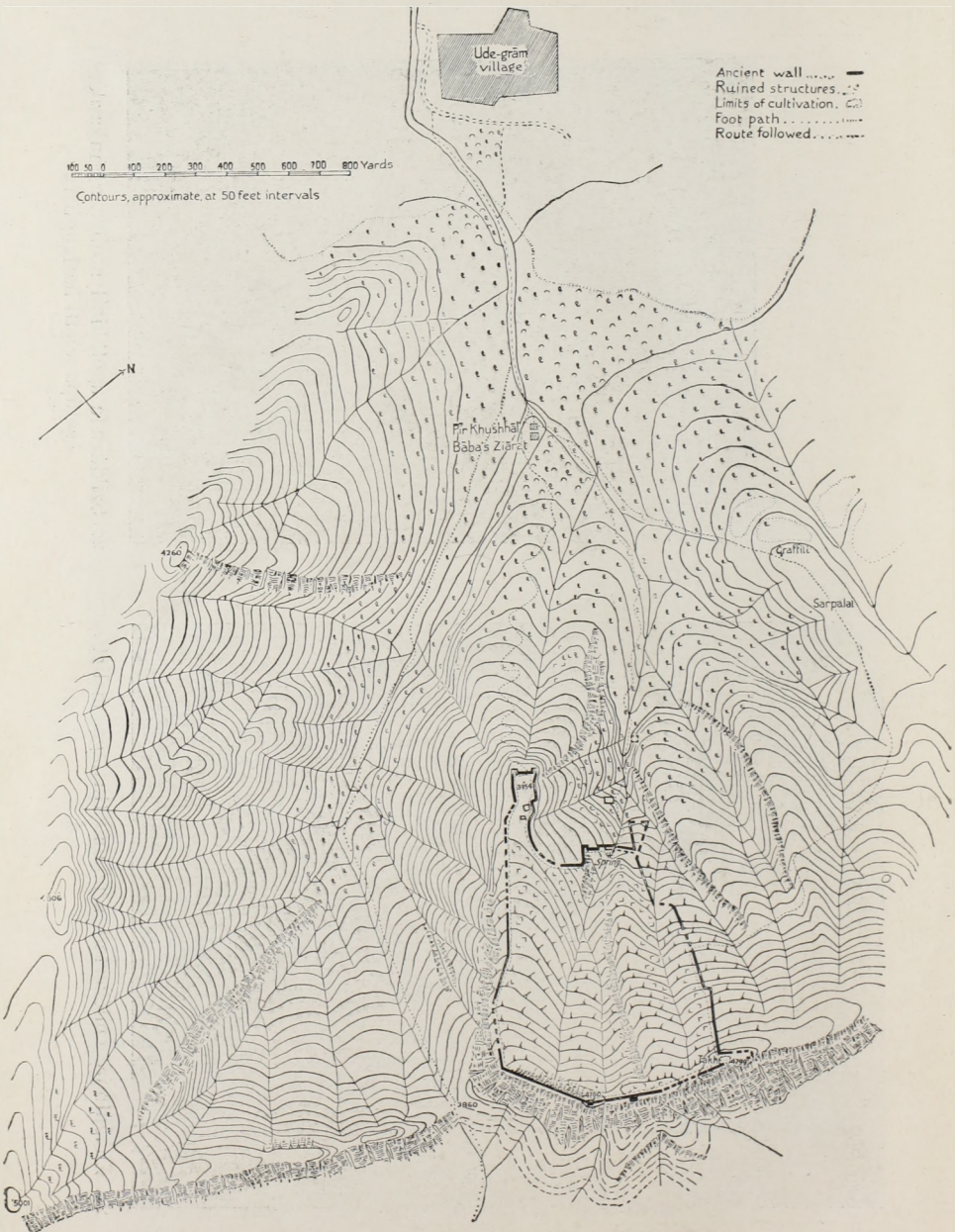
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

23. Elefántfejre emlékeztető sziklafal, Ghalagai mellett.

24. Sziklába faragott királyszobor, a Sankardár-sztúpa feletti barlangban.

25. Ude-grám rombadőlt erődjének vázlatos térképe.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

26. Fal «Rádzsa Girá vára» keleti hegynyúlványán, Ude-grámban.

27. Rombadőlt erődítés a Rádzsa Girá várának keleti hegynyúlványán. Ude-grámban.
(A forrás alól felvett kép.)

28. Ősi erősség romjai Ude-grám felett.
Kilátás a hegyoldalra.

29. Kilátás lefelé Ude-grámra és a Szvát-folyóra a Rádzsa Girá várának gerincéről.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

HATODIK FEJEZET.

Nagy Sándor benyomul Szvátba.

Forduljunk el egy pillanatra a multnak ezektől az érdekes emlékeitől, amelyek itt szemeink elé tárulnak és pillantsunk bele a Nagy Sándor küzdelmes hadjáratáról fennmaradt, klasszikus korbeli írásokba: hogyan is jutott el a nagy hadvezér az ő szívós macedónjaival Szvát földjére.

327 tavaszán, Krisztus előtt, Baktriában és Szogdiánában (a mai Orosz-Turkesztánban) viselt kétévi kemény harc után, Nagy Sándor átkelt hadaival a Hindukus láncán, Kábul felé vivő útjában. Ott, a mai Afghánisztánban, megszilárdította már két évvel előbb kivívott uralmát s azután elindult India meghódítására.

Az Industól nyugatra elterülő vidéken ez a hadjárat csak felsőbbségének újból való elismertetését jelentette, mert hiszen Nagy Sándor a perzsa birodalmat a maga örökségének tekintette, urává lett annak a Perzsiának, amely a nagy Darius óta magában foglalta a mai India Északnyugati-Határtartományát s az Indus völgyének nagyobb részét is. De az Indus melletti hegyvidéken, észak felé, a perzsa hatalom nagyon ingadozó és bizonytalan lehetett már az utolsó erélytelen Akhaemenid fejedelmek («a királyok királyai»-nak) uralkodása alatt. Ez a körülmény s az a nyilvánvaló szükségesség, hogy fő közlekedő vonalát oldalról biztosítsa, megérteti velünk, miért ment Nagy Sándor a Kábul-folyó felső völgyébe érkeztekor hadseregének egyik hadtestével az északi hegyes-völgyes vidékre. Serege többi részét lefelé indította útnak a Kábul-folyó

mentén, a mai Pesávar kerületbe, hogy biztosítsa az átkelést az Induson.

Nem követhetjük ugyan nyomon lépésről-lépésre Nagy Sándor hadműveleteit a Khóész-folyó mentén, de bizonyos, hogy tekintélyes távolságra fölhatolt a Kúnar-folyó tágas, sűrűn lakott völgyébe (a mai Afghánisztánban). Azután átkelt a hegyeken kelet felé s nem egy kemény ütközetet vívott a mai Badzsaur területén. (A görög szövegek s a földrajzi megfigyelések egybevetéséből következtetve világosan kitűnik, hogy a mai Badzsaur földjén járt akkor a nagy fejedelem.) Semmi kétség, hogy a Guraios-folyó, amelyen a macedónoknak át kellett kelniök, mielőtt Nagy Sándor megtámadta velük az asszakénokat, azonos a Badzsaurt Szváttól elválasztó Pandzskóra-folyóval, a szanszkrit szövegek Gaurí-jával. Dír hegyei közt ered ez a folyó, elfolyik Badzsaur mellett, keleten, aztán egyesül a Szvát-folyóval, azon a helyen, ahol ez szaggatott szurdokokon törtet keresztül a pesávari síkság felé.

A Guraios vagy Pandzskóra-folyón való átkeléssel kezdődött meg a beözönlés az asszakénoik hatalmas nemzetének földjére. Ha megnézzük a térképeket, látjuk, hogy ez a föld nem lehet más, mint Szvát, aminthogy ez már régideje meg van állapítva. A nemzet számbeli erejére és a terület nagyságára következtethetünk Arrianos adatából, hogy mekkora hadsereget állítottak talpra az asszakénoik Nagy Sándor föltartóztatására. Kétezernyi lovas, több mint harmincezer gyalogos és harminc elefántról emlékezik meg a görög történetíró. Ez a sereg nem mert nyílt ütközetben szembeszállni az ellenséggel. Elszóródtak városaikba, hogy azokat védjék a támadás ellen.

Ebből az adatból s több ostrom leírásából ítélve az asszakénoik nemzetében, bár derék faj lehetett, nem voltak meg azok a szilaj harci tulajdonságok, amelyek a mai pathán törzseket oly félelmetes ellenféllé teszik a maguk földjén. Erre vall a Szvát hegyeiben elszórt, megerősített váraik védelemre berendezett jellege. Szvát őslakói nyilván a puszta védekezésre szorítkoztak. Egybevág ez annak a dard eredetű és nyelvű népnek faji sajátságaival, amely-

ről tudjuk, hogy a pathán hódítást megelőző időben Szvátban élt. Ivadékaikra most is rájuk találtam még Tórválban, a Bádsáh birodalmának alpi részében.

Arrianos és Curtius fennmaradt jelentéseiből tudjuk, milyen soká elhúzódó hadműveletekbe került az asszakénoik leigázása. Ez is mutatja, mily nagy volt a területük, el egészen az Indusig. Nyilvánvalóan hozzátartozott egész Szvát, Bunér és a Bunértól északra húzódó völgyek. A történeti följegyzések részletesen felsorolják a Nagy Sándornak meghódolt helyeket. De ezeknek féligmeddig is megbízható megállapítása lehetetlen volt mindaddig, amíg annak a nagykiterjedésű területnek legnagyobb része hozzáférhetetlen volt a régészeti kutatásnak.

Nagy Sándor útvonalának a kinyomozásában csak a hadjárat kezdeti szakaszára kínálkozott megbízható útmutatás. A földrajzi jelenségek adták kezembe a fonalat, amelyen elinduljak. Bizonyos, hogy az ősi időkben is, akárcsak manapság, a közvetlen út s az egyedüli fontos útvonal a Pandzskóra-folyótól Talás-on és a könnyen megházható Katgala-nyergen át vezetett abba a tágas, nyitott völgybe, amely onnan lenyúlik a Szvát-folyóhoz. Ezt a hadászati tekintetben fontos átjárót őrzi most a Csakdara-erőd. Földrajzi megfontolások rávilágítanak, hogy a Nagy Sándornak sorjában meghódolt megerősített városok alighanem a Szvát fővölgyében voltak. Ez a völgy akkor is, mint most, legtermékenyebb és legnépesebb része volt az országnak.

Arrianos jelentéséből — akinek egykorú adatokra támaszkodó feljegyzései Nagy Sándor hadjáratáról mindvégig a legmegbízhatóbbak — tudjuk, hogy Nagy Sándor «először Masszagába vonult seregével, a vidék legnagyobb városába».

Arrianos hosszasan leírja az ostromot. Négy napig tartott az ostrom. A védősereg derekasan tartotta magát. A macedónok hadigépekkel ostromolták a falakat, a védősereg főnökét megölték. Erre a város kapitulált. A bennszülöttek főnökét Asszakénosznak nevezi a történetíró. Ez arra vall, hogy Masszagát tekintették fővárosnak. Sajnálatos, hogy Arrianos nem nyujt pontos topográfiai adatokat,

hogy hol is volt ez a Masszaga. Curtius szónokias nyelvű leírása a város védett fekvéséről és mesterséges védőműveiről ugyancsak nem segít hozzá, hogy megjelölhessük a térképen, hol volt ez a város.

Általános adatok alapján okom van hinni, hogy Masszaga alighanem Alsó-Szvátban volt. Bizonyára nagykiterjedésű, termékeny föld tartozott hozzá, csakúgy mint most. A város gazdasági és katonai jelentőségét, mint ma is, nagymértékben fokozta az a körülmény, hogy a hágók során át könnyen hozzáférhető volt onnan a Pesávar-völgy— vagyis Gandhára — nyílt síksága. Nagy Sándor tehát a Pandzskórától egyenesen Alsó-Szvátba jutott. Nem látszik valószínűnek, hogy innen nyomban folytatta előnyomulását a völgy magasabb részeibe. Sokkal valószínűbb, hogy előbb igyekezett biztosítani a hátát s a közvetlen összeköttetést a Kábul-folyó alsó szakaszánál levő seregével.

Habár Maszaga pontos fekvése egyelőre nem állapítható meg, röviden utalok a város ostromával kapcsolatos két fontos adatra. Egyik az, hogy a történetírók megemlékeznek 7000, messziről hozott indiai zsoldos katonáról, akik résztvettek a város védelmében s amikor a kapituláció után megkísérlették, hogy visszajussanak hazájukba, menekülés közben az ellenség elpusztította őket. Egy ilyen tekintélyes idegen zsoldos hadnak segítségül hozása igen jelentékeny anyagi jólétre vall. Tanusága ez egyúttal annak, hogy az ősi Szvát letelepült népe egészen másként szervezte meg az ország védelmét Nagy Sándor seregei ellen, mint amilyen szervezettel találja szemben magát az, aki manapság igyekszik behatolni az északnyugati határszél törzsi pathán területeire. Megmutatták ezt a Malakandon 1905-ben és 1907-ben folyt véres csatározások, vagy az 1862. évi emlékezetes Ambéla-i hadjárat. Második említésreméltó dolog, hogy bármily derekasan szálltak is szembe a védők az ostromlók seregével, Arrianos szerint a macedónoknak csak 25 emberük esett el az ostromban.

Az, hogy ilyen csekély veszteséggel vívták ki a diadalt, bizonyítja, hogy Nagy Sándor harcban edzett, kipróbált serege mekkora felsőbbségben volt fejlettebb fegyverzetével.

Arrianos is, Curtius is rámutatnak arra, hogy az ostromlók hadigépei, forgatható tornyai és hatalmas hajítógépei mily ellenállhatatlan hatással voltak a védőkre. Ennek az ősi tüzérségnek és trénnek átkelése azokon a magas hegyeken keresztül, végtől-végig a Kábul-folyótól, ha ugyan nem a Hindukustól odáig, — a hatalmas ostromló seregnek már ez a puszta felvonulása olyan rendkívüli tett, hogy méltó a mai korbeli hadi tudomány művelőinek figyelmére, kivált azoknak, akiket közelebbről érdekelnek India határszéli területei.

Nagy Sándor seregének további útvonalát Szvátban már könnyebben nyomon követhetjük. Határozott régészeti és topográfiai adatok támogatnak a hadműveletek helyszínének kinyomozásában. Arrianos ezt írja *Anabasis*-ában (IV., XXVII.):

> (Nagy Sándor) azután elküdte Koinost Bazírába, abban a hitben, hogy lakói megadják magukat, ha megtudják, hogy Masszaga elesett. Elküldte továbbá Attalost, Alketast és Demetriost, lovasságának vezérét, Órába, egy másik városba, azzal a megbízással, zárják körül a várost, amíg ő maga megérkezik. Alketas seregét az óraiak megrohanták, de a macedónok nehézség nélkül visszaverték őket és visszakergették falaik közé. Koinosnak nem ment ilyen símán a dolga Bazírában. Bazíra népe bízott a körüskörül megerősített, magas fekvésű vár erejében és semmi jelét nem mutatta annak, hogy megadja magát.
>
> Nagy Sándor, amikor ezt megtudta, elindult Bazíra felé. Útközben értesült, hogy egyes szomszédos barbárok, Abiszáresz ösztönzésére be akarnak lopózni Órába.* Előbb hát ő is odament seregével. Koinos azt az utasítást kapta, hogy építsen erődöt egy erős ponton Bazíra előtt és hagyjon benne akkora helyőrséget, amely elegendő ahhoz, hogy a lakók ne juthassanak könnyűszerrel földjeikre, s aztán csapata többi részét vezesse Nagy Sándor seregéhez. Amikor Bazíra népe látta, hogy Koinos csapatainak legnagyobb részével elvonul, az ott maradt macedónok erejét kicsibe véve, kivonultak a síkságra. Heves ütközet kerekedett s az összecsapásban ötszáz barbár elesett és hetvennél több fogságba került. A többi visszamenekült a városba s jobban mint valaha el volt zárva attól, hogy kijuthasson onnan. Koinos emberei megerősített állásukból szemmel tartották őket.

* Abiszáresz, az Industól keletre fekvő mai Hazára főnöke volt.

A további elbeszélésből tudjuk, hogy a bennszülöttek, amikor értesültek Óra elestéről, elvesztették bátorságukat és az éj sötétjében elhagyták a várost.

A város fekvéséből, nevéből, az ott talált maradványokból bátran merek rá következtetni, hogy Bazira azonos azzal az ősi erősséggel, amelynek romjaira rátaláltam a Bír-kót hegytetőn.

Vegyük sorra előbb a topográfiai bizonyságokat. Nyilvánvaló, hogy Alsó-Szvát elfoglalása után Nagy Sándor figyelme szükségképpen «Bír várá»-ra terelődött, mert hiszen ez a megerősített hely egészen közel volt ahhoz az úthoz, amelyet a természet maga jelölt ki a Szvát-völgy országútjául. A Bír-kót-hegy természetes erőssége pontosan megfelel annak a leírásnak, amelyet Arrianos följegyzéseiben találunk. Arrianos azt írja róla, hogy igen magas fekvésű volt és mindenütt igen-nagyon meg volt erősítve. Könnyű megérteni, miért nem sikerült Koinosnak közvetlen ostrommal egyszeriben megvívnia ezt az erős várat, jóllehet Maszszaga elfoglalása szította a diadalban való bizodalmat.

Hasonlóképpen világos az is, hogy Nagy Sándor, amíg ő maga Óra felé menetelt, — amely, mint látni fogjuk, magasabban fenn volt a völgyben — miért érte be azzal, hogy Koinos csapatainak egy kis töredéke maradjon Bazirában az erősség «maszkírozására», a helyett, hogy közvetlen ostrommal igyekezzék megvívni a várat. Tekintettel a vár természetes védett helyzetére, hosszúra nyúló heves, súlyos ostrom árán remélhette csak, hogy diadalt arat. Azt is figyelembe kellett vennie, hogy Bazira olyan ponton emelkedik, ahonnan az ellenség könnyen elzárhatta a Felső-Szvátba vivő főútvonalat és ekkép megzavarhatta volna hadműveleteit abban az irányban.

Ezek az okok indították rá Nagy Sándort, hogy Koinost utasítsa, erősítsen meg egy alkalmas pontot Bazira előtt és hagyjon ott akkora helyőrséget, amellyel lakóit elzárhatja földjeiktől.

Hogy hol volt Koinosnak ez a megerősített tábora, lehetetlen teljes bizonyossággal megállapítani. Talán ott volt valahol, ahol a Kandag és Karákar-völgy vizei egyesül-

nek, Bír-kót falu fölött, a falu közelében. Az a magasan kiemelkedő pont megfelelhetett a taktikai követelményeknek.

Vizsgáljuk most a kérdést nyelvészeti oldaláról. Könnyű bebizonyítani, hogy a modern *Bír-kót* név («Bír vára») első része egyenes hangtani leszármazottja az ősi ind vagy dard helyi elnevezésnek, Badzsira vagy Bajirának. A görög Bazira pedig ennek a névnek egyszerű átírása.

A görögök rendesen ζ betűvel jelölték a görög abcben ismeretlen, de az indo-árja és a dard nyelvben gyakori *dzs* és *j* inyhangot. Döntő bizonyság erre az érmeken található nevek görög átírása. A Szvát romhelyein talált érmeken gyakran előfordul két indo-szittya uralkodó neve: Azes és Azilizes. Az érem egyik oldalán a görög felirat *Azes*, vagy *Azilizes;* a másik oldalon a név indiai alakja: *Aja* vagy *Ajilisa.*

Ugyanilyen hangtani átalakuláson ment át *Badzsira* vagy *Bajira* neve. Előbb *Baira*, majd pedig *Bír* lett belőle. Ez az átalakulás teljesen egybevág az indo-árja nyelvek fejlődésének — az ősi formákból a modern formába való átmenetnek — jól ismert hangtani törvényével. A rokon dard nyelvekben is bőséges bizonyítékaira találunk ennek.

A Bír-kót második szava, a *kót* — a szanszkritban *kotta* — várat, erősséget jelent. India északnyugati részében és a rajta túl elterülő völgyekben általános ez a név. Annak a vidéknek minden nyelvén így hívják a várat.

Bazira és Bír-kót azonosságát s a modern névnek amabból való eredetét meglepően támogatja Curtius görög történetíró. A Badzsaurban végbement eseményeket követő hadműveletekről írt rövid jelentésében elbeszéli, hogy Nagy Sándor «átkelvén a Khoaszpesz-folyón, Koinost hátrahagyta, hogy ostromoljon meg egy virágzó várost, — lakói Beirának nevezik — ő maga pedig tovább ment Mazagába.»

Van okunk hinni, hogy a Khoaszpesz a Szvát-folyót jelenti, — ősi szanszkrit nevének iráni alakja *Szuvásztu* — vagy pedig mellékfolyóját, a Pandzskórát. Curtius nyilvánvalóan téved, mint igen gyakran az ő szónokias előadásában, amikor Beira ostromát egyidejűnek írja le Mazaga

(Masszaga) ostromával, holott utóbb történt. Koinos nevének említéséből mégis bizonyosra vehető, hogy amit ő *Beirá*-nak mond, azonos Arrianos *Bazirá*-jával. A névnek ez a formája újabb kísérlet a helyi megjelölés — Badzsira vagy Bajira — átírására.

Az ismertetett klasszikus följegyzéseket összevetve kutatásaim eredményeivel a Bír-kót-hegyen és környékén, az volt a fölbátorító érzésem, hogy most már mintegy megvetettem a lábamat s könnyebben megoldhatom a még hátralevő régészeti feladatot és sikerülni fog felkutatni és meghatározni Nagy Sándor hadjáratának többi színhelyét.

HETEDIK FEJEZET.

Uttaraszéna király sztúpája.

Március 19-én keserves hidegre ébredtem. Egész éjjel dühöngött a szél. Táboromat előreküldtem Bír-kót faluból a völgyön fölfelé Ude-grám-ba. Magam lassabban követtem, mert útközben is sok érdekes megfigyelnivaló akadt. Bír-kóton túl néhány kilométerre elértem a nagy Sankardár-sztúpát. (22. kép.) Már 1897-ben hallottam erről a hatalmas emléktoronyról, sőt a Landakai-hegyhátról messzelátón meg is pillantottam. Most, hogy ott állottam mellette, sajnálkozva láttam, milyen szánalmas állapotban van ez a régi rom. Kopár, sziklás hegy lábánál emelkedik, éppen ott, ahol az országút érinti. Nem csoda, hogy ennyire elpusztították. A közeli Sankardár falu lakói, de talán mások is, messzebb lakók, úgy jártak ide, mint valami kőbányába és derűre-borúra hordták belőle a kőkockákat.

Két alsó talapzatából nemcsak a homlokzat szépen faragott köveit hordták el, hanem a belső kőborítás nagyobb részét is. Ami megmaradt a legalsó talapzatból, azon keresztül építette meg a Bádsáh az új utat. A rombolás lehetetlenné teszi a sztúpa alapterületének megmérését. Másfelől azonban, éppen mert hiányzik a széles talapzat, annál hatásosabb a sztúpa magassága. Hozzávetőleges mérés alapján a dóm átmérője 19 méter körül lehetett, valamivel kisebb, mint az Amlúk-dara sztúpáé. Magasságát az út színe fölött 28 méterre becsültem.

Ez a két nagy sztúpa nagyon hasonlított egymáshoz építésmódjuk tekintetében és abban is, hogy szép fehér homlokzati kőkockái közé, díszítésül, fekete kőoszlopocskákat iktattak be.

Az idecsábult kincskeresők valamikor sok-sok ideje nagy rést igyekeztek vájni a dómba északnyugaton. De az épület hatalmas méretei és tömörsége meghiusították szándékukat. Belül, úgy lehet, érintetlenül maradtak az ott elhelyezett tárgyak.

Különösen érdekelt engem ez a torony, mert kétségtelenül azonos azzal a sztúpával, amelyet a Hszüan-cang irataiban megörökített ősi helyi hagyomány szerint Uttaraszéna — «Vu-csang-na», vagyis Szvát egyik régi királya — építtetett. A hagyomány szerint Buddha testének egyes szent ereklyéi nyugszanak a sztúpában, azok, amelyeket Buddha maga Uttaraszéna királynak szánt a nirvána előtt. Uttaraszéna sztúpájának fekvése pontosan meg van határozva. Dean ezredes már régen megállapította, hogy csakugyan ott van a sztúpa, ahol Hszüan-cang följegyzései szerint lennie kell. A kínai zarándok azt írja róla, hogy keletre van a Szvát-folyótól, Meng-csieh-li városától délnyugatra, hatvan *li* (vagyis mintegy húsz kilométernyi) távolságra. Ez a Meng-csieh-li, mint látni fogjuk, azonos a mai Manglavar-ral.

Valamivel odább nagy örömömre újabb meglepő bizonyságára akadtam annak, hogy mennyire megbízhatók kínai pártfogó szentem feljegyzései. Úti emlékirataiban megemlíti, hogy a sztúpa közelében, a folyó partján hatalmas, elefánt-alakú sziklabérc emelkedik. A hagyomány ebben a sziklában annak a fehér elefántnak a testét látta, amely Buddha testének ereklyéit hozta el egykoron Szvát kegyes királyának. Amikor ide ért a fehér elefánt, holtan rogyott össze és csodamódon kővé változott.

Könnyű volt felismerni ezt a sziklát: a Sankardár-sztúpán túl alig ezer lépésnyire meredek sziklabérc alatt vitt el az utunk, Ghalagai falu közelében. A sziklafal kiugró bérce (23. kép) közelről tekintve, csakugyan feltűnően hasonlít valami ormányos elefántfejhez. Mintha csak arról a hódolatról akarna tanubizonyságot tenni, amellyel kegyeletes szemek tekintettek fel egykor erre a sziklára: a sziklatörmelék közül egy durván faragott domborművű fej emelkedik ki, nyilván Buddha feje. A mohamedánok, orthodox

túlbuzgalmukban igyekeztek elpusztítani ezt a sziklába vésett fejet és sok kárt tettek benne.

Ötven-hatvan lépéssel odább egy másik érdekes sziklavésetre találtam. Az, szerencsére, jobb állapotban volt, mert nem volt annyira hozzáférhető helyen. Az út felett mintegy tizenkét méterre egy kis természetes sziklabarlang nyílik. A meredek sziklafal keskeny élein némi bajlódással felkapaszkodtam a barlang nyílásához. Odabenn a sziklafalba faragott érdekes dombormű ragadta meg figyelmemet. (24. kép.) Alakok csoportja. A dombormű magassága százhúsz centiméter körül. A «képrombolók» dühe ezt az emléket sem kímélte meg. De középütt, oroszlánok-tartotta talapzaton, világosan fölismertem egy szakállas álló alakot. Kétoldalt kisebb dombormű-figurák. De ezek erősen megrongált állapotban voltak. A középső alak ruházata és feje körül a dicsfény kétségtelenül arról tanuskodott, hogy királyi személyiséget ábrázol a szobor. A szoboralak viselete — hosszú kabát, a vállról lelógó lebernyeg, hosszúszárú csizmába bujtatott bő nadrág — nagyon érdekes, mert emlékeztet a nagy Kusán-dinasztia indo-szittya fejedelmeinek a pénzérmeken és egyes ritka szoborműveken látható viseletéhez. Mutatja ez, hogy a barlang domborműve megközelítően ugyanabból a korból ered. Nyilvánvaló, hogy a művésznek az volt a feladata, hogy megörökítse a kegyes Uttaraszéna király emlékezetét ebben a szerény szoborműben, a korabeli fejedelmek viseletében : azokban a nehéz ruhákban, amelyek középázsiai hazájukból származtak el ide India határszélére.

Tíz kilométeres útvonalon, a kopár hegyek tövében megbúvó, egymást érő nagy falvak mellett haladtunk el. A folyó felé termékeny alluviális lapály széles öve terül el : a falvak rizsföldjei. Az út mentén kis boltok sorakoznak. Csaknem valamennyinek hindu kereskedő a gazdája. Indiai gyártmányú árucikkek vannak a boltokban. De mint a virágzó rizs-kivitel ügynökei is sokat keresnek. Meglepő, hogy nincsenek kertek, gyümölcsfák ebben a termékeny, jól öntözött völgyben.

Szomoru illusztrációja ez, mint egyebütt is Szvátban,

a *vés* néven ismert s fennmaradt pathán szokásnak. Ez a szokás azt követeli, hogy a törzsi alosztályok birtokában levő föld rövid időközönkint, négy-öt évenkint más-más család kezébe kerüljön. Amily jellemző ez a szokás a pathán törzsek között uralkodó demokrata szellemre, éppoly kevéssé alkalmas arra, hogy faültetésre, kertek létesítésére serkentse a gazdát. Beszélték nekem, hogy a Bádsáh váltig igyekszik eltéríteni alattvalóit ettől a szokástól. Felső-Szvát éghajlata csodálatosan alkalmas minden fajta gyümölcs termesztésére. A Bádsáh jószándékú törekvésének sikerét meg fogja könnyíteni, ha sikerül rákapatni a népet, ifjat és öreget, az itt termő pompás édes gyümölcs élvezésére.

NYOLCADIK FEJEZET.

Ude-grám és ősi erődje.

Ude-grámban, a Bádsáh megerősített *Tahszíl*-ja és egy erdős «törmelék-kúp» alsó vége között, kellemes helyen ütöttük fel sátrainkat. Nagy falu ez az Ude-grám, négyszáznál több család él benne. Ott tartózkodásomat meghosszabbította és gyümölcsözővé tette egy váratlan felfedezés. Az Ude-grám és a völgy keleti oldalán elszórt többi falvak fölött emelkedő sziklás hegyháton nagykiterjedésű és láthatóan nagyon régi hegyi erődre bukkantam.

Képzeljünk egy nagy bordás kagylóhéjat, széles szegélyével fölfelé fordítva, keskeny nyílásával egy szelíd alluviális lapályra fektetve. Ilyen módon akár térkép (25. kép) vagy fénykép nélkül is fogalmat szerzünk arról a sajátságos hegyalakulatról, amely itt természetes erősségül kínálkozott abban az időben, amikor nem voltak még tűzifegyverek. Abban a régi korban ez a minden irányban megközelíthetetlen, uralkodó fekvésű hely teljes biztonságot nyujtott.

Az odavaló pathánok «Gira király várának» nevezik ezt a helyet. Kikutatása elég nehéz volt — még így is, hogy nem kellett tartanom kőzáportól és egyéb fegyveres támadástól odafelülről. Kétnapi küzdelmes hegymászásba került meredek sziklalejtőkön, mert a vár falai és bástyái itt-ott csaknem teljességgel járhatatlan hegyoldalakon épültek. De megérte a fáradságot és a munkát.

Fölfelé haladtam az említett alluviális hordalék-kúpon, aztán sűrű erdőborította kis völgybe jutottam. A völgyet félkörben összefutó, meredek, sziklás taréjok övezik. (28., 29. kép.) A félkört hátul a hegylánc szaggatott gerince zárja be. Magassága Ude-grám felett jó 600 méter. Ahol ez a keskeny, 18—20 méternél sehol nem szélesebb, helyenkint

meg csaknem késélességű gerinc a Szaidu termékeny oldalvölgyére tekint alá, a természet teljességgel megvíhatatlan védőbástyát teremtett többszáz méter hosszúságban. A hegygerinc félelmetes függőleges sziklafalban bukik itt alá, itt-ott a függőlegesen is túlhajló sziklabércek fenyegetik a völgyet. (20. kép.) Ott, ahol egy keskeny, kopár hegysarkantyún át arról felől feljuthatnának az ostromlók a sziklafalnak olyan részére, amelyen vakmerő hegymászók netán felhatolhatnának, kinyúló sziklabérceken erős bástyát építettek a vár lakói az ostrom elhárítására. De, bárha magán a sziklatarajon haladtam, egyes helyeken rendkívül küzdelmesnek találtam az előrejutást ezen a keskeny, csuszamlós gerincen. Az ősi fal nyomai még ezen a nehezen járható vonalon is kinyomozhatók. Félelmetes elgondolni, mekkora munkába, mily aránytalan küzdelembe és szenvedésbe kerülhetett ennek a védőbástyának a megépítése, ebben a magasságban, a bordaélességű hegysarkantyúkon. A meredélyes lejtőkre épült, bizonytalanul megalapozott bástyákból vajmi kevés az, ami ellenállott az idők viszontagságainak.

Ezen a csaknem megvívhatatlan sziklagerincen mintegy 700 méternyi hosszúságban vonul az ősi fal. Déli vége háromszáz méter mély, szűk szakadékra tekint alá, lenn a mélyben meredek gyalogösvény halad. Ez köti össze Udegrámot a Szaidu völgyével. Azon a ponton északnyugatnak csap a védőfal s egy meredek sziklás hegysarkantyú élén harmadfélszáz méter mélységbe száll alá egy kis keskeny platóra. Ezt a bástyamódra kiugró sík térséget, a megerősített terület legsebezhetőbb pontját hatalmas, tömör, lőréses falak védelmezik. (30. kép.) Onnan ívalakban folytatódik a körfal kelet felé a szakadékokkal homorúvá vájt sziklás lejtőn. Aztán további hatvan-nyolcvan métert esik a fal, itt-ott kiugró ormokon keresztül, míg végül egy szűk vízmosás száraz medrének hatalmas kőtömbjei közé száll alá. Ez a védett terület fő vízgyüjtő csatornája ; ez vezeti le a hegyek vizét a völgybe. A fal ezen a ponton egy másik vakmerő, háromszögalakú védőbástyával találkozik : azzal, amelyik a szűk szakadék felől védte a várat.

Onnan egyik keletnek nyúló élen folytatódik a védőbástya a gerinc másik végéhez. Ez az a sziklaél, ahol nyomozó munkánkat megkezdtük. (27. kép.) Jóllehet a hegynek ez a nyulványa is igen meredek, a tömör félkörös bástyafal egyes szakaszai meglepő jó állapotban maradtak fenn. Legtöbb helyütt két méternél is vastagabb a fal. A fal tövéből leszegő meredek lejtő csuszamlós sziklái nagyon megkönnyíthették a védelmet a falnak ezen a szakaszán. De a falon belül is olyan meredek a lejtő, hogy csak kevés helyütt nyujtott elég teret emberi lakóhelyek építésére. Ahol csak arravaló térség kínálkozott a meredek fal apró terraszain, mindenütt rábukkantam az egykori lakások erősen omlatag falaira. Egykor igen szilárd lehetett az építésük ; gondosan egymás fölé rakott kemény vakolattal egybeszilárdított kőkockákból épültek a lakások, akárcsak a bástyafal maga.

Ahol a nyugat felől kanyarodó fal a gerinc alatt több mint 300 méterrel eléri a medret a már említett háromszögalakú erődítmény alatt, a meder fenekén állandó és bővizű forrás tör elő a hatalmas kőtömbök közül. Máskülönben száraz a meder. Ez a forrás volt a megerősített terület egyetlen vize. Egyedül ez tette lehetővé, hogy a megszállók itt menedéket találjanak. A forrás köré épített, vakmerő építésű védőfalak szembeötlően tanuskodtak róla, mily fontosságot tulajdonítottak ennek a forrásnak. A védőfalak minden oldalon kettős vonalban ereszkedtek alá a mederbe, a féltve őrzött víz mellé. Ahol csak enyhült a hegyoldal meredeksége, apró bástyák és tornyok erősítették meg a falakat. (44. kép.)

Feljebb, és dél felé is, ahol csak volt elég térség a lejtőkön, rombadőlt házfalak tanuskodtak róla, hogy lakosság élt itt valamikor. A romok állapota világosan rávallott a telep ősrégiségére. (Jobban meg voltak rongálódva, mint a buddhista szerzetesi szállások romjai.)

A keskeny hegybordákon és létraszerű sziklaösvényeken roppant küzdelmes lehetett a járás terraszról-terraszra ; képzelhető, mily keserves feladat volt a vízhordás ezeken a sziklafalakon, már pedig ez valószínűleg jórészt a nők dolga volt.

A forrás mellett temérdek zuzmó és vénuszhaj sarjadzott a sziklák védett réseiben. Illatos ibolya és más virágok nyiladoztak a hűvös, nyirkos árnyékban. S föléjük borította dús lombjait egy vén fűzfa. Kellemes ellentétben volt ez a viruló kép a fölötte meredező zordon sziklákkal és komor erődökkel. Igazi regényes hely volt ez. Kívántam, bárcsak velem volna barátom, Gompertz őrnagy, a *Harilek* tehetséges szerzője. Neki való hely lett volna ez, csábító színtér, hogy regényes történetet rajzoljon köréje.

Lefelé haladva az egyre szélesedő szurdokban az esti órákban, gondosan falazott terraszokat vettem észre. Gyümölcsös kertek lehettek ezek valamikor, a különös erőd lakóinak üdülőhelyei. Most csak a tövises *palósza*-fa bozótja borítja ezeket a terraszokat. Az egész terület szent hírben áll, mert ott van lejjebb egy élénk kis csermely mellett a szent Pír Kushál Bábá szentélye. Ezért aztán a *ziárat* alatt és annak a közelében elterülő termékeny földet nem szabad megművelni. Pedig az egész környék a kora tavasz üdezöld pompájában virul. Remélem, el fog jönni az idő, amikor Szvát új uralkodója beültetteti majd az annyira hiányzó gyümölcsfákkal ezt a völgyet. A fejedelem szellemi és világi feje országának, megvan hozzá a tekintélye is, hatalma is, hogy alattvalóit rákényszerítse erre. A vidék havasalji éghajlata különösen kedvezne a gyümölcsfának.

De hogyan is virulhatnának ma kertek és gyümölcsök abban az országban, ahol még néhány éve a régi törzsi törvény értelmében a föld tulajdonjoga egyik gazdáról a másikra szállt. Amíg csak a Pax Britannica lassan, de biztosan nem éreztette hatását a Szvát-folyó mentén fölfelé, nem ébredhetett fel ez a barbárságba süllyedt föld. Ennek a természettől annyira megáldott földnek lassú, folytonos hanyatlása már a kegyes Hszüan-cang zarándokútja idejében megkezdődött. Ő még *Vu-csang-ná*-nak, «a kertek királyságának» nevezi az országot.

Az imént leírt kis völgy és az alatta húzódó törmelékkúp sűrű cserjésében és tövises bozótjában ősi építkezések falomladékait nyomoztam ki.

Különösen sok romot találtam annak a hegygerinc-

30. Rádzsa Girá vára, Ude-grám.
Az északnyugati hegygerinc, rajta bástya.

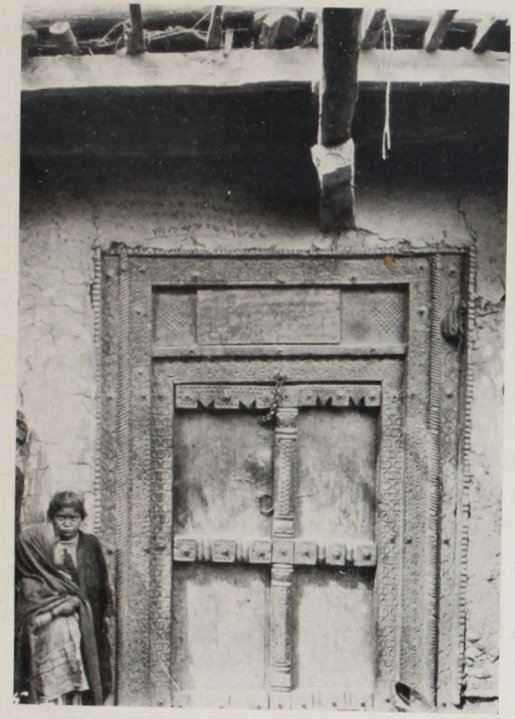

31. Megerősített hegygerinc, Rádzsa Girá vára, Ude-grám.

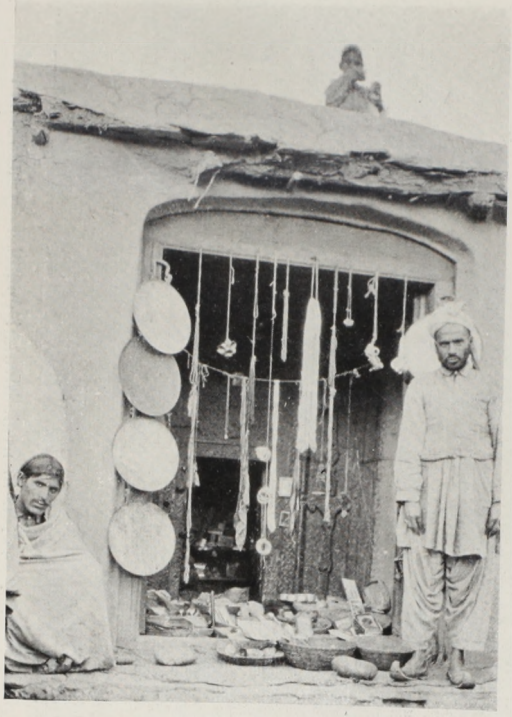

32. Mingaora házai, délről.

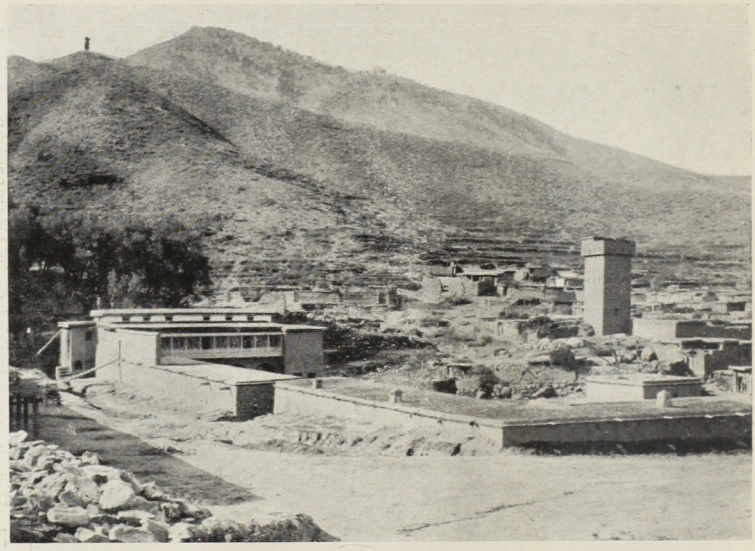
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

33. Faragott bolt-ajtó Mingaorában.

34. Hindu kereskedő boltja Gógdarában.

35. Szaidu tornyai, hivatali épületei és lakóházai.

36. Bádsáh Miángul Gul-Sáhzáda, Szvát uralkodója.
Ülnek: (balról-jobbra) Ahmad Ali, a szipáh-szálár; Hazrat Ali, a vazir; Bádsáh Miángul, Szvát uralkodója; Sáhzáda Miángul Dzsahánzeb, az uralkodó fia. — *Állnak:* Ataullah Khán; Rádzsa Sáh Álam; Abdul Latif Khán.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

nek a lábánál, amelyen az erősség bástyafalának délnyugati oldalvédje épült. Erről az oldalról volt legkönnyebben megközelíthető a megerősített terület az egymás fölé emelkedő, kővel feltöltött terraszok során, amelyeket egykor — semmi kétség — házak, gyümölcsösök és kertek foglaltak el. Éppen ezért itt épült egy különösképpen tömör és szilárd védőbástya ; az oldalvéd végén levő kis plató egyetlen hatalmas bástyává volt kiépítve. (30. kép.) Helyenként még ma is hat méternél magasabb a bástya falának maradványa.

A falak közelében és alattuk szembetűnően ősrégi típusú edények cserepei borították a talajt. Mindamellett bajosan hiszem, hogy a fallal kerített, rendkívül meredek lejtőkön állandóan letelepült lakosság élt. Bizonyára csak a veszély idején menekültek ide az emberek. Másfelől azonban nem valószínű, hogy ezeken a meredélyes hegyoldalakon ily nagykiterjedésű védőbástyák építésére vállalkoztak volna, ha fontos ok nem készteti őket erre. Ez az ok pedig csak az lehetett, hogy valami jelentékeny helység lakói biztos menedéket leljenek a falak között.

Hol lehetett vajjon ez a nevezetes helység? A völgynek Ude-grám falu felé nyitott szájában tágas térség kínálkozott letelepülésre. Mostanság nagykiterjedésű mohamedánus temetők és szent ligetek terülnek itt el. Ezek a ligetek ahhoz a *ziárat*-hoz tartoznak, amelyet mint a szent Pír Khushál Bábá nyugvóhelyét kegyes tisztelettel öveznek. A hozzám odahozott leletek világosan rávallottak a telep ősrégiségére. Fölismertem köztük egy kis görög-buddhista szobor töredékeit, egy buddhista pecsétet, az indo-szittya uralkodók korából való érmeket. De, még ha az időből futotta volna is, a környék szent jellege megnehezítette volna a rendszeres kutatást ezen a vidéken. A kegyes hagyomány Pír Khushál Bábá-ban, a szent hősben és vértanuban látja Mahmúd hadseregének igazhívő vezérét, aki hosszú ostrom után bevette és elhódította «Girá király várát» Szvát utolsó hitetlen királyától.

Mahmúd, a Ghazna-dinasztia megalapítója, a nagy hódító, az afghán fennsíkról hatolt be India északnyugati részébe s elsőnek nyitotta meg azt a földet a hódító iszlám

vallásnak. Mahmúd a legrégibb történelmi alak, akihez népszerű hagyomány fűződik az indiai határszélen. A hagyomány szerint ő hódította meg «Girá király várát». Ez is mutatja, hogy a néphit mily ősrégi eredetűnek tartja ezt a helyet.

A klasszikus történelmi feljegyzések egyes adatai megvilágítják, merre haladtak tovább Nagy Sándor hadműveletei Bazirán túl. A névvel magával kapcsolatos megfontolásokról alább fogok szólani. Ez vezetett rá a gondolatra, hogy vajjon nem itt kell-e keresnünk a görög történetírók írásaiban emlegetett Óra várát.

Hogy ezt a kérdést megvilágíthassuk, vissza kell térnünk arra, amit Arrianostól tudunk Óráról. Nagy Sándor Masszaga elfoglalása után egyik vezérét elküldte Órába, azzal az utasítással, zárja körül a várost, amíg ő maga megérkezik. Óra lakói kirohantak a városból és megtámadták az ostromló seregnek azt a részét, amelynek Alketas volt a vezére. «A macedónok nehézség nélkül visszaverték a támadást és visszaűzték a kirohanókat falaik közé.»

Nagy Sándor maga elsőbb Bazira felé indult. Amikor meghallotta, hogy Abiszáresz ösztökélésére a környékbeli barbárok Óra védőseregét meg akarják erősíteni, elhatározta, hogy egyenesen Óra ellen fordul.

Sajnos, Arrianos éppen csak futólag említi Órát, följegyzéséből semmit sem tudunk meg a hely topográfiai és egyéb viszonyairól. Mindössze ennyit mond róla : «Bevette a várost a falak első megostromlásakor és hatalmába kerítette az ott hátrahagyott elefántokat.»

Curtius jelentése sem nyujt semmi közelebbi adatot. Megemlékezik egy bizonyos Nora nevű helyről. Azt írja róla, hogy Nagy Sándor Masszaga elfoglalása után Poliszperhon vezetésével sereget küldött ellene. Erről a Noráról általános az a feltevés, hogy azonos Arrianos Órá-jával. Curtius ennyit mond csak róla : Poliszperhon «legyőzte a fegyelmezetlen tömeget, rajtaütött, bekergette az erődök falai közé és kényszerítette őket, hogy adják föl a várat».

A szövegek tehát cserbenhagynak bennünket. Annál hálásabbnak kell lennünk azért a megbízható útbaigazításért, amely hozzásegít, hogy Bazirát Bír-kóttal azonosítsuk.

Két megfigyelésből bátorsággal következtethetünk rá, hogy Óra feljebb volt a Szvát völgyében, mint Bazira. Egyik az utalás Abiszáreszre. Már a puszta névből, a szanszkrit Abhiszárá-ból és a Nagy Sándor további hadjáratára vonatkozó egyéb görög feljegyzésekből tudjuk, hogy ez a főnök az Indus balpartjának azon a területén uralkodott, amely a Szvát fővölgyének felső részére néz.

Ha Órát Abiszáresz ösztönzésére vagy utasítása alapján készültek megerősíteni vagy felszabadítani a törzsek főnökei, ebből az következik, hogy Óra feljebb volt a fővölgyben és arról felől hozzáférhető volt a nélkül, hogy az Alsó-Szvátot már megszállt macedónok megakadályozhatták volna megközelítését.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha megfontoljuk, hogy Nagy Sándor, mint láttuk, a Bazira előtt álló Koinosnak azt a parancsot adta, hogy derékhadával csatlakozzék hozzá Óra megostromlására s ezalatt legyen rá gondja, hogy a megmaradó csapat «maszkírozza» Bazirát. Bír-kót fekvése, a Szvát fővölgyébe felvivő főútvonal mellett, megérteti velünk, miért volt szükség erre a rendelkezésre, és egyúttal világosan rámutat arra, hogy Órának Bír-kót-on túl kellett lennie.

Ezek a meggondolások s az általános földrajzi jelenségek szükségképpen rávezetnek, hogy Órát feljebb keressük a Szvát fővölgyében. Igen, de hol? Ott, ahol ősi falmaradványok egykori jelentékeny megerősített város romjaira vallanak. Felső-Szvátban, Bír-kót felett, manapság több nagy hely is van, amely megérdemli akár a város nevet is. Ilyenek: Mingaora, Manglavar és Csárbágh, valamennyi a folyó balpartján. Igen ám, de ezek közül egyikben sem sikerült régi erődök határozott nyomaira bukkannom. Egyedül Ude-grámban. A jobbpartmenti nagy helységekben sem hallottam ilyen romokról. Ez a negatív tény magában véve is ráirányítaná figyelmünket az Ude-grám felett kinyomozott rombadőlt erődítményekre, hogy valószínűleg ott vannak Óra romjai.

De még megbízhatóbb irányítást nyujt maga a név: Ude-grám.

Bizonyos, hogy összetett név ez. Második fele, *grám* (a szanszkrit *gráma)* egyszerűen falut jelent. A legtöbb dard és indo-árja nyelvben megvan ez a szó és igen gyakori régi szvát helynevekben is. Jelzőképpen járul a helynévhez, akárcsak más nevekben a *kót* szó (erőd, várkastély). A név első felének, a néha *Udi*-nak hangzó *Ude*-nek a *d* betűje cerebrális mássalhangzó és ezt az európai fül, a klasszikus időkben csakúgy, mint ma, az *r*-hez hasonlónak hallja, aminthogy a modern indiai és dard nyelvekben gyakran *r*-ré is módosul. Így hát erős a csábítás, hogy Arrianos «Óra»-jában (Ωρα) fölismerjük az *Ude* név korábbi alakjának görög átírását, s magát az *Ude* nevet Szvát egykori szanszkrit nevéből, *Uddijana*-ból, származtassuk. A fonetikus átalakulás a név történetében teljesen megfelel azoknak a szabályoknak, amelyek uralkodnak szanszkrit szavaknak későbbi átalakulásaiban.

Arrianos elbeszéli, milyen mély hatást tett az asszakénokra Óra eleste. Ez is rávall, hogy mily jelentékeny helynek tartották s hogy mennyire bíztak Óra természetadta erősségében. Láttuk fentebb, hogy Bazira lakói Óra elestének hírére elhagyták városukat. Arrianosból megtudjuk azt is, hogy «ugyanígy cselekedtek a többi barbárok is, elhagyták városaikat és valamennyien elmenekültek az Aornos-nak nevezett sziklához abban az országban.»

Arrianos leírja a hatalmas sziklavárat. Azt is megemlíti, hogy a szikla bevehetetlenségének a híre milyen heves vágyat ébresztett Nagy Sándorban, hogy meghódítsa. Erre még majd rátérek, amikor elbeszélem, hogyan kutattam fel ezt a helyet az Indus partján.

A Szvát völgyében magában Óra elfoglalása után Nagy Sándor hadműveletei diadalmasan véget értek. Kitűnik ez Arrianos elbeszéléséből. A hódító vezér macedón helyőrséget hagyott hátra Órában és Masszagában, akárcsak Bazirában, hogy védje az országot. Aztán délnek fordult a Pesávar-völgy felé. Ott egyesült azzal a sereggel, amelyet előreküldött volt lefelé a Kábul-folyó mentén. Az egyesült sereggel elindult aztán tovább kelet felé az Indushoz.

KILENCEDIK FEJEZET.

A Bádsáh fővárosában.

Ude-grámban szorgalmas munkában teltek a napok. Nemcsak a «Gira király várkastélya» tartóztatott. Más régi romok is voltak a környékben. Tanuskodtak ezek a hely egykori fontosságáról.

A hegy tövében haladva a szomszédos Góg-dara felé, — ez a nagy falu másfél kilométerre van Ude-grámtól — az út mellett sziklába faragott, buddhista dombormű-csoportot találtam. Volt köztük egy óriási ülő Buddha-alak. Valamennyit csúnyául megrongálták a «képrombolók». Magasan fenn a Góg-darába leszálló kopár, köves vízmosásban egy kis forrás fakad a szikla hasadékából. Fölötte egy terraszon buddhista kolostor — «Haszan szállása» — romjai emelkednek. Eredetileg többemeletes volt az épület. Kis boltozott szobák és több keskeny hosszú szoba volt benne valamikor. Felső emelete leomlott ugyan, de az alsó kettőnek (vagyis a földszint és az első emelet) helyiségeit nem lenne nehéz megint lakhatóvá tenni, hogy kegyes koldulóbarátok megszállhassanak bennük. A kolostor-lakások feltűnően jó karban maradtak az Ude-grám felett emelkedő hegyi erőd épületeihez képest. Az erőd belsejében levő épületromok omlatag állapota bizonyítja, mily régi az erőd. A kolostor sztúpája, amely középpontja volt egykor a szerzetesek és pártfogóik vallásos kegyeletének, réges-régen romokban hever.

A mai Ude-grám alatt, kinn a földeken, nagy falomladék tanuskodik róla, hogy ősi időkben hosszabb időn át éltek itten emberek. Az egykor lakott terület utolsó maradványa ez a rom. Alighanem maga alá temette ezt a

területet a folyó lerakódása, vagy lépcsőzetes rizsföldek vannak a helyén. Beszélték, hogy gyakran találnak itt régi pénzeket is.

Bármily lebilincselő volt is ez a sok régi emlék, örömmel hagytam el Ude-grámot március 23-án és vonultam be Szaiduba, a Bádsáh ősi székhelyére. Úgy éreztem, nagyon kívánatos, hogy most már késedelem nélkül találkozzam ezzel a nevezetes főnökkel. Az ő uralomra kerülésének köszönhetem, hogy bejuthattam ebbe az elbűvölő, tilos országba.

Ragyogó tiszta időben indultunk fölfelé a fővölgyben. Elhaladtunk Bálo-grám és Kambar mellett. Ezen a helyen találkozik két nagy oldalvölgy. A Bunért Szváttól elválasztó vízválasztóról szállnak ezek alá a Szvát-folyó mellé. A Szvát nagy kanyarulatánál megpillantottuk a Mankiál felett emelkedő, szikrázó, havas, hegyormokat. Messze északra uralkodnak ezek a csúcsok a folyó legfelső szakasza felett.

A völgy nyitott karéjában, a két völgy találkozásában ott volt előttünk Mingaora, Felső-Szvát legnagyobb helysége, egész kis város, lapos tetejű házaival. (32. kép.)

A tavasz üde zöldjében viruló mezők kedves keretbe foglalták a város képét ; fölötte a Szvát fővölgyébe letolakodó Samélai szaggatott, sötét hegynyúlványa tornyosult. Ez a hegy téríti ki a folyót eddigi déli irányából hirtelen nyugat felé.

Mingaora közel van Felső-Szvát mostani politikai főhelyéhez és minden irányból könnyen megközelíthető. Ennek a kedvező fekvésének köszönhető, hogy egész kis kereskedelmi gócponttá emelkedett s már-már versenyez Thánával. Bazárjának keskeny, hosszú utcáin nyüzsög a nép, nemcsak felső-szvátiak, «kohisztáni»-ak is : törváliak és a Szvát-folyó forrásvidékének többi magas völgyéből való népség. Könnyű felismerni a kohisztáni-akat. Jellegzetes dard vonásaik és durva gyapjú lebernyegük nyomban elárulja őket. Még furcsábbak, idegenszerűbbek a Dzsalkótból, Palószból s a még hozzáférhetetlen Kohisztán többi forrongó kis köztársaságából idevetődött emberek.

Érdekes volt megfigyelni, mily sok szép fafaragás van

az ajtókon és a legtöbb bolt belsejében. (33. kép.) A virágos geometriai vonalak zsúfolt virágrajzai között a görög-buddhista szobrászatban oly gyakori, kecses akantusz-kacskaringókat és más virágmotívumokat ismertem fel. Örvendetes bizonysága ez annak, hogy a barbár beözönlés hulláma nem mosta el a hellenisztikus művészet behatását. Az ősi Szvát emlékein mindenütt mutatkoznak nyomai ennek a művészeti hatásnak. Nem sokkal ezután még más, sokkal nyilvánvalóbb nyomaira bukkantam ennek Tórvál lakóházainak építészetében. Tórvál alpi elszigeteltsége megőrizte Szvát régi dard lakóinak emlékeit.

Szvátban, mint egyebütt is a határszélen, a modern nyugati behatás aligha fog hozzájárulni, hogy feléledjen és felviruljon a kézművesség régi világbeli, jellegzetes művészete. De bizonyos, hogy a nép anyagi jólétének színvonalán lendíteni fog. Kedvező jeleit láttam ennek. A Bádsáh nagy árukészleteket halmoztatott fel országában, hogy a nép könnyen hozzájuthasson, amire szüksége van: nemcsak hasznos mezőgazdasági eszközöket, szállító alkalmatosságokat s effélét, hanem könyvet, írószereket is, a civilizált élet fényűzésének kellékeit.

Még levélszekrényt is találtam a ház falán. Az összegyüjtött leveleket időről-időre beviszik a thána-i brit postahivatalba. Látható jele ez annak, hogy megindult a külvilággal való érintkezés.

Több rombadőlt sztúpát is megnéztem Mingaora közelében. Valamennyi a hegyek lábánál van, a város mellett egyesülő Szaidu és Dzsanbíl oldalvölgyeiben. De egyik sztúpa sem volt nagyságra hozzámérhető a Bír-kót közelében látott tornyokhoz. Pusztító kezek elhordták a homlokzat követ építőkőnek, nem maradt belőlük egyéb idomtalan kúpalakú romhalmaznál. Így hát nem is került sok időbe a romok tanulmányozása.

Girá király várának fenyegető sziklaormai felett még magasan fennragyogott a Nap, amikor lóra szálltam és elnyargaltam a mosolygó, zöldelő völgyben Szaidu felé, a Bádsáh ősi székhelyére. Szaidu gyors föllendülőben van, méltó rá, hogy egész Felső-Szvát fővárosa legyen belőle.

Itt élt a Bádsáh szent nagyapja, a nagy Ákhund, a nép szellemi vezére. Értette a módját, — mint a Nyugat szent emberei közül is oly sokan — hogyan válassza meg a megfelelő helyet a vallásos kegyelet gyakorlására — olyan helyet, amely alkalmas rá, hogy búcsújáró hellyé váljék, már életében.

Szaidu mintegy ezer méter magasságban fekszik a tenger színe felett, kellemes nyílt térségen, a két oldalvölgyet elválasztó Ilam-hegy erdőborította nyúlványának tövében. Fölfelé tartva a város felé, már messziről szemembe tűnt egy és más jellegzetes látnivaló. Facsoportok és zarándok-szállások közül aranyozott kupola magaslik ki. Ez alatt van eltemetve a szent «Ákhund», vagyis : «a Tanító», akinek szellemi vezetésével éveken át keményen ellenállottak a szvátí-ak és juszufzai-ok a szíkhek támadásának. Mahárádzsa Randzsit Szingh, a pandzsábi versenytárs ezalatt megöregedett.

Köröskörül, a kimagasló hegytetőkön egészen középkorias magas tornyokat fedeztem fel. (35. kép.) Menedékül építették ezeket, a törzsek közt netán kitörő lázongás vagy a Bunér felől fenyegető támadás esetére. Nagy szükség volt rájuk akkoriban, amikor a Miángul-ok — régentén két Miángul volt — elkeseredett harcokat vívtak a világi hatalomra törekvő versenytársakkal, akiket féltékeny szomszédok, Dír navábja északnyugaton és Amb navábja (1921. évi házigazdám) sarkaltak és támogattak a maguk politikai felülkerekedése érdekében. Amióta a Bádsáh egyedüli urává lett nagyapja «szent» örökének és kezébe kaparintotta az országot, félig európai stílusú, fehér-terraszos házak épültek a székvárosban.

Valamivel feljebb, a főnök legidősebb fia számára épült új palota felett, emelkedik a Bádsáh kár-kháná-ja, vagyis fegyvergyára. Ügyes mesteremberek gyártják itt a Lee-Metford-fegyverek tűrhető utánzatait ; lövőszert s még kisebb ágyúkat is gyártanak. Bizony alighanem eljön az idő, amikor jó hasznát fogja venni ezeknek. Iskolát is alapított — középiskolát. S felfelé menet a völgyben, szép kertet pillantottam meg az országút mellett. Látnivaló,

hogy nemcsak háborús eszközökkel igyekszik uralmát megalapítani.

A főnök «palotája» egész épületcsoportra terjed : tágas csarnokok, fedett folyosókkal összekötött kisebb helyiségek egész sorára. A palota mellett egy újonnan létesített kertben kényelmes nagy sátorra találtam. Ezt az én számomra állíttatta fel. Ott fogadott ünnepélyesen Ahmad Alí (a «szipáh-szálár») és tehetséges bátyja, Vazír Hazrat Alí, a Bádsáh főtisztviselője. (36. kép.)

Este, bőséges vacsora után, hosszasan elbeszélgettem a Bádsáh-hal, szerény tanácskozó szobájában. Azzal kezdte, hogy útitervemhez teljes egészében hozzájárult. Szabadon mehetek bármerre országa jelen határain belül és mindent megnézhetek, ami csak érdekel. Ragaszkodott hozzá, hogy tekintsem magamat és kísérőimet továbbra is, mint eddig, személyes vendégeinek. Hiába szabadkoztam, hogy hosszúra fog nyúlni az utam, mosolyogva ezt felelte :

— Öt-hat emberrel több vagy kevesebb meg se kottyan, hiszen naponta kétszáz vendégről gondoskodom.

Érdekes volt hallgatnom a Bádsáh élénk elbeszélését mekkai zarándokútjáról, Egyiptom, Palesztina, Szíria és Irák szentélyeiről és világi megfigyeléseiről. Sokat kérdezősködött Szvát régi történetéről. Szerencsére tudtam neki egy és mást mondani róla s ez sokkal jobban érdekelte, mint a buddhista szent helyek. Elmondtam neki, hogy Szvát és Bunér egyesítéséről — amit most neki sikerült végrehajtania — már a régi kínai zarándokok jelentései is megemlékeznek.

A Bádsáh érdeklődött középázsiai kutató utaim iránt. Feleletül átadtam Ataulla khánnak, — fő munsi-jának, vagyis írástudójának (36. kép) — második expedíciómról szóló jelentésem perzsa kivonatát. Évekkel előbb készült ez, már akkor abban a reményben, hogy valamikor megkönnyíti nekem az eljutást az indiai határszélen túlra, egy hatalmasabb uralkodó országába, amely, sajnos, máig sem nyílt meg előttem.

Szaiduban sok írnivalóm mellett is már első nap módját ejtettem, hogy ellátogassak a nagy Ákhund — a Bádsáh

nagyapja — sírjához. Érdekelt is ez az emlékmű, de meg az udvariasság is így követelte. Kupolás pavillonban van a sír, áttört művű fafaragással véve körül. Ennek a díszítménynek régi részei mutatják, mily sok átöröklött ügyességgel és ízléssel dolgoztak még ötven éve a szváti mesterek. Az újabb időből való aranyozások valósággal kiríttak mellőlük. A szent Ákhund sírjához az év minden részében sokan elzarándokolnak a határszél minden vidékéről Pesávartól a Hindukusig. A fogadalmi ajándékok tömege egész tekintélyes évi jövedelmet biztosít a szent családjának, a sír őrzőinek.

A szentély mellett van egy *dzsumát* (vallásos iskola). Szvátból és a környező hegyvidékről idesereglett bennlakó növendékeket oktatnak itt az iszlám vallás törvényeire. Finom fafaragással díszített, nagy nyitott csarnokban tanítják őket. Természetesen én sem mulasztottam el, hogy le ne rójjam a magam adományát a szentély őrzőinek.

A közelben, gyönyörű vén platánok árnyékában fakadó, nagyszerű forrásnak bizonyosan nagy része volt benne, hogy a szent tanító élete végeig annyira ragaszkodott ehhez a kedvelt helyhez. Még ugyanaznap megnéztem a fejedelem *darbár*-csarnokát.* Oszlopos, fafaragásos, faburkolatú nagy csarnok ez.

Este a Bádsáh gépkocsiján levitt a folyópartra, Mingaorán túl és megmutatta, milyen utat építtetett a Tórvál erdeiből leúsztatott épületfa szállításának megkönnyítésére. Örömmel láttam, hogy vallási feladatai és politikai gondjai nem ölték ki belőle a praktikus érzéket. Fölismerte, mily nagy gazdasági értéket rejtenek magukban Felső-Szvát nagyszerű erdőségei s hogy rendszeresen gondoskodnia kell az erdők védelméről.

Még két napot töltöttem ezután Szaiduban. A Bádsáh és tanácsadóinak figyelmes vendégszeretete kellemessé tette ott időzésünket. De nem ez tartóztatott, hanem mert a környező völgyekben sok régi romhelyet meg akartam látogatni. Házigazdámat s a körötte rajzó életet nem is láttam,

* *Durbar*-nak szokták írni, de *darbár*-nak ejtik.

csak kora reggel, indulás előtt és későn este, amikor megjöttünk barangolásunkból. A Miángul — hogy az apjától öröklött családias kifejezést használjam,*— roppant tevékeny ember. Éppen akkoriban kezdődött meg a *ramazán* hónapja. Pirkadattól napnyugtáig szigorú böjtöt tartottak. De bármennyire gondot jelentett is neki a szigorú vallási ünnep, nem tudtam olyan korán kelni, hogy házigazdámat már ott ne találjam *darbár*-ja terraszán. Hajnal előtt kelt, hogy élvezze a friss levegőt és hozzáfogjon dolgaihoz.

Miángul Abdul Vaháb Gul-sáhzáda Száhib (38. kép) tagbaszakadt, középtermteű ember. Nemes fej, feltűnően értelmes, kellemes vonású arc. Ötvenöt évesnek mondják, de erősen deresedő, hosszú szakálla többre vall. Mint majd minden szvátí, vézna testű. Roppantul kedveli a *sikár*-vadászatot, űzi, hajtja a vadat országa sziklás hegyei közt, így nem csoda, hogy termete megőrizte szikárságát. Pompás szemű, fürge mozgású ember. Testi tulajdonságai is alkalmassá teszik arra a szerepre, amely újonnan alapított trónja megszilárdításában vár reá.

Hogy mily gyors felfogású, kitűnt beszélgetésünkből. Semmi más nyelven nem tud, csak pastu-ul, én meg bizony meglehetősen törve beszélem ezt a nehéz nyelvet. Mégsem kellett tolmács.

Mint a legtöbb keménykezű uralkodó ezen a vidéken, ő is élőszóval szokta kiadni parancsait. Láthatólag nem okozott neki sok gondot a perzsa nyelvben való járatlansága ; az ő nevében kibocsátott perzsa okiratok szövegét nem tudta apróra ellenőrizni, de ez nem okozott neki sok fejfájást.

Rengeteg dolga, baja lehetett : ő volt legfőbb döntőbíró a vitákban, a sokfelé szétszórt birtokok ura, az állami bevételek, a hadsereg legfelső szervezője. Csupa olyan feladat, amely a puszta emlékezőtehetségen felül sok írásbeli munkát is követelt. A törzsi tanácsok *dzsirgah*-jai (az egyes vidékek khánjai), kérvényezők tömegei már kora reggel

* Most is csak ezen a néven ismerik Indiában. Az indiai «Külügyminisztérium»-ban (Indian Foreign Department) csak így emlegetik.

összeverődtek a Miángul terrasza előtt. Indiában és Közép-Ázsiában hagyományos, hogy az ítélkező valamiféle emelvényen *(takht)* foglaljon helyet. Az uralkodó fogalmától is elválaszthatatlan ez. A Bádsáh házának terrasza alkalmas volt rá, hogy onnan hangozzék el a fejedelem döntő szava.

Este visszatérőben ugyanez a látvány fogadott : a ház előtt nagy tömeg, khánok tarka csoportjai, kísérőikkel, gondosan külön-külön tömörülve, a Szaiduból Mingaorába vivő széles úton meg a szerényebb népség őgyelgő csoportjai. A két város közt félúton labdarugó pálya van. Ott rugdalták a labdát az iskolás gyerekek. A naphosszat várakozó fáradt embereknek jól esett elszórakozni a játékon. Onnan özönlöttek most vissza az esti órákban, abban a reményben, hogy a Miángul «húsos fazekai» kárpótolják őket az egész napos böjtölésért.

Régi hagyomány, hogy mindazokat, akik ügyesbajos dolgaikban az uralkodó elé járulnak, hogy igazságot tegyen közöttük, a fejedelem vendégeinek tekintik, ha kell, három napra is. Többre nem. Bölcs szokás. Azért is, mert így nem húzódik el időtlen időkig az igazságszolgáltatás, és azért is, mert ez a vendégszeretet megenyhíti a csalódott fél keserűségét.

Bizonyos, hogy ez a vendégszeretet temérdek költségbe kerülhetett. Alighanem erre gondolt a Miángul, amikor mosolyogva elhárította kérésemet, hogy megfizethessem ellátásunk költségeit. Az egy-két száz «vendég» mellett, akik napról-napra az ő konyháján élnek, eltörpült a mi kis csoportunk.

Hallottam másoktól arról az észszerű rendről, hogy a Miángul «vendégeit» három osztályba sorozzák : egyik csoport a fejedelem asztalánál étkezik, másik a vazírral eszik együtt, a harmadikat pedig, a köznépet, közvetlen a nagy konyháról látják el. Erős a gyanúm, hogy ez a harmadik réteg ugyanolyan jó étvággyal kebelezi be az ételeket, mint a többiek és nem kevésbbé szigoru kritikusa a fejedelem konyhájának.

Mondanom sem kell, hogy valamennyien, akik ügyükkel a Bádsáh elé járultak, mind állig fel voltak fegyver-

kezve. Meglepő, hogy a legszerényebb pathán földmívelőnek is megvan a maga puskája vagy pisztolya : a legújabb hátultöltő puskától és Mauser-pisztolytól az olcsó Martini-fegyverekig, mindenféle fegyvert lát itt az ember, tarka összevisszaságban. Nyilván jó befektetés modern fegyvert vásárolni. Akárcsak egyebütt a határszélen, ezer rupiát és még többet is megadnak a legjobb kiskaliberű, többlövetű fegyverekért. A rajtuk látható számoknak bizonyosan nagy részük van benne, hogy az idevalók megtanulták az európai számjegyeket. Érdekes tanubizonyságai ennek az útszéli sziklákon fel-felbukkanó sgraffito-k. Képzelhető, mennyire zavarba ejtik még majd ezek valamikor a jövő korok régészeit is.

TIZEDIK FEJEZET.

Buddhista romok Szaidu és Manglavar környékén.

A Szaidu alatt egyesülő völgyekben jártamban nemcsak rombadőlt sztúpákra és más érdekes ősi emlékekre találtam, elbájoló hegyi tájakban is gyönyörködtem. Ezek a völgyek a Szvátot Bunértól elválasztó, vadul szaggatott, erdőborította hegyláncból nyúlnak le. Az Ilam-hegy felfelbukkanó hólepte csúcsa uralkodik a havasalji tájkép felett. Itt értettem meg, hogyan születtek meg azok a láthatóan ősrégi mondák, amelyek mind e büszke hegycsúcs köré szövődtek. Nemcsak az itt élő kisszámú hindu tekintett fel hódoló tisztelettel arra a hegyre, — a premohamedánus idők túlélő maradékai — hanem a pathánok és gudzsarok is. A törzsek közt kerekedett zűrzavarok, forrongás és elnyomás elűzte volt a gudzsarokat Szvátból Kasmírba. Oda vándoroltak el nyájaikkal egy-két emberöltővel ezelőtt. Kétszeres volt az örömöm, amikor láttam, hogy ezek a pásztorok most visszatérőben vannak Felső-Szvát pompás legelőföldjeire. Megnyugtató jele ez a Bádsáh új uralma alatt megszilárduló békének és rendnek ezeken a szép tájakon. És egyúttal reményt nyujt rá ez a visszavándorlás, hogy Kasmír havasi rétjei és erdei kevesebbet fognak szenvedni ezután a gudzsarok bölényeitől és kecskéitől.

Különös örömmel pillantok vissza arra a napra, amelyet a Dzsaoszu-hágóról Szaidu felé lenyúló széles völgyben töltöttem, hogy felkutassam az ott elszórt régi emlékeket. A völgyben van néhány jókora falu; termékeny földek — jórészt terraszok — veszik körül a falvakat

Ennek a termékeny földnek jórésze egyházi örökségképpen szállt rá a Bádsáhra, nagyapjáról. Más része vele rokon családoké.

Elhaladva a meredek hegylánc tövében, amelyen a Girá király várát koronázó sziklafalak pillantanak alá a zöldelő völgyre, az alacsonyabb hegynyulványokon ősi lakások romjaira bukkantam. Guligrám falu felett ott emelkedik a nagy Sinásze-sztúpa. A régi emléktorony meglehetősen jókarban maradt. Az útmenti sziklákon itt-ott buddhista domborművek tűnnek szembe. (39., 40. kép.) Csaknem valamennyi Bodhiszattva alakokat ábrázol, a bőkezűség pózában *(varamudrá)*.

«Kegyes» mohamedánus kezek mindent elkövettek, hogy megcsonkítsák a sziklavéseteket. Igen tiszteletreméltó cselekedetnek tartják, hogy kővel megdobálják őket arra jártukban. De így is maradt elég ép részlet rajtuk, s ezekből sok valószínűséggel megállapítható, hogy a sziklavésetek Avalokitesvará-t akarják ábrázolni, a segítség és könyörület jelképét az északi buddhista pantheonban. Elnézegetve ezeket az alkotásokat, visszaemlékeztem rá, milyen népszerű volt Bodhiszattva alakja mindenütt Közép-Ázsiában s a távol Keleten. Ottan Kuan-jin a neve : «a Könyörület istennője». Eszembe jutott, hogy Hszüan-cang koraifjúságától fogva milyen rajongó hódolója volt Avalokitesvara kegyes kultuszának. Hite szerint ennek az ő istenített szentjének a segítsége mentette meg, hogy szomjan ne vesszen a rettegett Gobi-sivatagban, kalandos nagy útja végső szakaszán. Elgondolkoztam rajta, hogy a kegyes kínai zarándok milyen benső örömmel legeltethette szemét ezeknek a sziklavéseteknek alakjain.

Az Ilam-hegyet még vastag hó borította, későbbre kellett halasztanom, hogy megmásszam a hegyet, akkorra, amikor két hónappal később visszatérek majd az Indus mellől. De fölhatoltam a völgyön Miánáig. Onnan, 1600 méter magasságból, nagyszerű kilátás nyílik a Dzsaoszuhágó körül emelkedő erdős magaslatokra. Éppen fakadóban volt a tavasz a hegyek között, nyiladoztak az első virágok. A Miána házcsoportját körülvevő gyümölcsfák

virágfakadása s a földeken sarjadó kukorica üdezöld hajtásai gyönyörű előteret varázsoltak a szép tavaszi kép elé. A hágón fontos útvonal visz át Bunérba. A Bádsáh hadászati érzékére vall, hogy jó lovagló-utat építtetett fel a hágóra s az út védelmére a kis Miána gudzsar falucska felett erődöt, túl rajta pedig bástyatornyokat emeltetett. Nem lepett meg a fejedelemnek ez a bölcs előrelátása. A völgynek ez a része bizonyára nem is egyszer heves harcok színhelye volt. Vad olajfák és ilex-fák mélabús ligetében sírok domborulnak itt. De a helyi hagyomány nem az itt dúlt harcok áldozatait sejti a sírok alatt. A hiedelem szerint «hitetlen fehérek» valamikor régen gonoszul meggyilkolták «a hit gyermekeit», s azoknak a tetemei nyugosznak a sírokban.

A Dzsanbit-völgyben is sok régi buddhista romra bukkantam. Ezen a völgyön át vezet az út a Khalél-hágóról le Mingaorába. Apró csoportokban elszórtan vagy tíz rombadőlt sztúpát találtunk ott. Valamennyi igen megrongált állapotban volt (42., 45. kép), mert könnyen hozzáférhetők. Kövüket elhordták építőanyagnak. De meg a vallásos fanatizmus is megtette a magáét ezen a sűrűn lakott vidéken.

Március 29-én búcsút vettem a Bádsáhtól. Megköszöntem megértő figyelmét terveim iránt, amely lehetővé tette, hogy feladataimat Szaiduban és Szaidu környékén megoldhassam. Az ő vendégszeretetének és segítségének köszönhettem, hogy rövid néhány napomat teljesen kiaknázhattam és elindulhattam további kutatásokra a fővölgyön át. Szívélyesen elbúcsúztunk egymástól azon a terraszon, ahol népe ügyesbajos dolgaiban szokott ítélkezni. Hálás, meleg szavaim őszintén jól estek neki. Kiolvastam ezt kifejező, élénk szemeiből. De nekem is minden okom megvolt rá, hogy hálát érezzek iránta: készséges jóakarata szabad utat nyitott előttem egész országában.

Hazrat Alí khán, a vazír, ragaszkodott hozzá, hogy egész kíséretével velem marad Szaidu végső házáig. De azután is, hogy visszafordult, még mindig tekintélyes, középkoriasan festő karaván nal vonultam tovább, mert Ahmad Alí, a szipah-szálár, mindvégig kíséretemben ma-

37. A Sinásze sztúpa romja.

38. Miángul Abdul Vaháb Gul-Sáhzáda száhib, Szvát uralkodója.

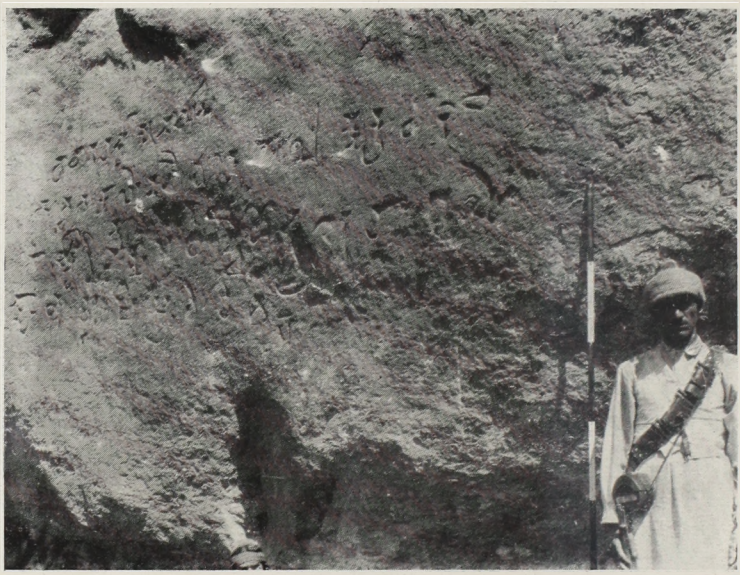
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

39. Sziklába vésett Bodhiszattva szobrok Kukrai mellett.

40. Buddhista istenségek sziklába vésett alakjai Serárai alatt.

41. Buddhista sziklavéset Sakhórai felett.

42. Buddhista sztúpák falomladékai, Seráraiban.

43. Homlokzatától megfosztott sztúpa romja Csárbágh mellett.

44. A forrást védő torony romja.
Rádzsa Girá vára, Ude-grám.

45. Sztúpa omladéka Dzsurdzsuraiban, a Dzsanbil-völgyben.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

46. Sziklatömb, rajta «Buddha megszárogatott ruhájának nyoma», a Szvát-folyó jobbpartján.

47. Tanítványok és mások csoportja a Garai medreszé előtt, Csakészárban.

48. Dzsamadár és Nikpi-khél területről való fegyveres kíséret.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

radt harminc főnyi válogatott testőrségével (48. kép), a magam testőrségéről mitsem szólva.

Első nap nem mentünk messze, csak Manglavarig. Ez a hely a Samélai-hegynyúlványtól északra nyíló oldalvölgy torkolatában van. Ez a hegy térítit ki a Szvát-folyót éles kanyarulattal észak felé. A könnyebb út a fővölgy mentén az év nagyobb részén át járhatatlan a hegy lábát öntöző folyó magas vízállása miatt. Ilyenkor a szűk Samélai-szoroson átvivő ösvényen keresztül kelnek át a hegy szaggatott, sziklás magaslatain. De most a tavaszi hóolvadás megkésett kissé fenn a magas hegyekben. Borult idő járt az Udegrámba való megérkezésemet megelőző hetekben, ennek köszönhettem, hogy a téli út még járható volt. Átvonultunk Mingaora zsúfolt bazárjain. Túl rajta mintegy másfél kilométerre a folyópartnak olyan pontjára értünk, ahol a hegy lábánál elvivő ösvény járhatatlanná válik a meredélyes szirtek miatt. Errefelé az évnek egyik szakában sem járható az út, még meg nem terhelt állatokkal sem.

Mi tehát, akik lóháton jártunk, belegázoltunk a folyó széles medrébe. Nem éppen kényelmes átkelés a több ágra szakadt folyón. Kevéssel dél után hagytuk el Szaidut. Reggel óta erősen megduzzadt a folyó. Olyan szilaj volt az ár sodra, hogy a gyalogos embert ledöntötte volna a lábáról. Kíséretünk tehát, bölcsen, a szirtfal alatt vonuló gyalogösvényen igyekezett tovabotorkálni. Később, egy-két kilométerrel feljebb szerencsésen visszakerültünk mi is a folyó innenső partjára, ahonnan átcsaptunk volt. Ott már valamicskével hátrább húzódott a sziklafal a part mellől, de még mindig szemmel látható volt, hogy mily fáradalmas, küzdelmes lehet ez az ösvény a gyalogszerrel járóknak is. Sok helyütt keskeny sziklapárkányokon, rozoga fatákolmányok építményein vezet keresztül, hasonlókon azokhoz a *rafak*-okhoz, amelyekre olyan jól emlékeztem a Hunza sziklaszorosain és az Oxus völgyének legfelső szakaszain átvivő utam idejéből.* Érthető, mily türelmetlenül várja Felső-Szvát népe azt az időt, amikorra megépül a Bádsáh

* Homokba temetett városok. — Romvárosok Ázsia sivatagjaiban.

országútja e fenyegető szirtfalak tövében. Kemény mérnöki munka lesz ez és ugyancsak költséges. De innen kezdve mintegy negyvenkét kilométeres darabon nem lesz nehéz az autóval is járható út megépítése, s ha elkészül, hatalmasan föl fogja lendíteni a forgalmat és a kereskedelmet.

Ezen a ponton túl több meredek sziklabércet a vízben kerültünk meg. Lovainkat kantárszáron vezettük. A kiugró bércek egyikében ráismertem az átjárót egykor védelmező *chiusá*-ra. Túl rajta elsimulnak az akadályok, nyitva az út a folyóhordta termékeny síkon át Manglavarba.

Ez a népes falu az egyik oldalvölgy széles torkolatában van. A völgy a vízválasztóról száll alá az Indus felé. A helyi hagyomány szerint Manglavar Felső-Szvát főhelye volt valamikor. Csakugyan : fekvése is, neve is erre vall. A Manglavar név a korábbi szanszkrit Mangala-pura névből ered. Ez a szó «az üdvösség városát» jelenti. Alig kétséges, hogy Manglavar azonos Szvát egyik hetedik századbeli fővárosával, azzal, amelyiket Hszüan-cang Méng-csieh-li-nek nevez, vagy azzal a másikkal, amelyet Vu-k'ung Mang-o-p'o néven nevez. A környékbeli ősi romok, amelyekről hírt kaptam, megerősítik ezt a feltevést. Elhatároztam, hogy néhány napot ott töltök és felkeresem ezeket a romokat.

Amikor megérkeztem, meglepetésemre ott találtam már sátrainkat a nagy falu kellős közepén, Nausirván khán házának terraszos udvarán. Kísérőm, a főparancsnok, ott ütött tábort, talán az én biztonságom érdekében, — mert hiszen felelős volt értem — de az is meglehet, hogy a maga kényelme kedvéért. Hercegi gazdám háza a falu közepén csörgedező patak felett emelkedik ugyan, de mégsem éreztem eléggé szabadnak ezt a táborhelyet. Zsúfolt volt a tér, s a népes tábor nyüzsgése, jókedvű katonáink zajongása meg a körénk gyűlt sokaság jövés-menése zavarta nyugalmamat. Egész éjjel és másnap ömlött az eső. Kis sátram körül tócsákba gyűlt a víz ; minden csupa locs-pocs, totyogó sár. Ekkor derült ki, hogy mégis jó volt ezt a helyet választani, mert embereim itt a szomszédságban fedél alá juthattak. Kitűnő ezermesterem, Abdul Ghafúr, a khán

vendégszobáját rendezte be «sötét kamarának», hogy előhívhassam fényképeimet. Az előrehaladott «civilizáció» hozzá segített egy asztalhoz és két vasszékhez. Ez is jó segítség volt munkámban.

A rákövetkező harmadfél napot a Manglavar környéki ősi romhelyeken töltöttem. Ha nem volt is annyi és olyan nagykiterjedésű rom ezen a vidéken, mint Bír-kót, Udegrám és Mingaora környékén, bőséges bizonyságaira leltem itt is a buddhista kultusz egykori uralmának.

A falu északi végétől keletre, mintegy ezer lépésnyire, húsz méter magas kúpalakú halom magaslik ki a környező földekből. Kétségtelenül emberi kéz műve. Nyilvánvalóan sztúpa maradványa. Ennyi maradt meg abból a nagy sztúpából, amelyről Hszüan-cang megemlékezik ezen a helyen. Leírásából kitűnik, hogy itt kellett lennie annak a szent helynek, ahol Buddha, egy korábbi földi léte idején, jótékony adományul levágta testének egyes tagjait.

A sztúpa homlokzatának kőkockáit és a belső kőfalak jórészét is a századok folyamán elhordták a faluba, házakat építettek belőlük. Így beszélték. És nyilván igazat mondtak, szomorúan tapasztaltam, amikor közelebbről megszemléltem a romokat.

A halom tövében éppen csak hogy a körvonalait nyomoztam ki a sztúpa legalsó talapzatának. Széle-hossza meghaladta a jó hatvan métert. Északra innen a hegyoldal kinyúló magaslatán ősi lakóházak romjaira bukkantam, száz méter magasban a folyó felett. Nyilván ide menekült fel, itt húzódott meg a városi lakosság veszedelem idején, ezekben az apró terraszokon épült házakban.

A Manglavar közelében emelkedő sziklákon és feljebb a völgyben talált buddhista domborművek közül (49. kép) legmeglepőbb a négyméteres ülő Buddha-szobor. Függőleges, vöröses sziklafalba faragták, magasan a sziklafal tövében levő keskeny terrasz fölött. Figyelemreméltó szobrászati munka. Olyan magasan van a szobor, hogy a «kegyes» rajongók pusztító keze nem férkőzhetett hozzá. De ugyanezért roppant bajos is volt lefotografálni az emléket. Az «igazhívők»-et bizonyosan sokszor bosszantota a jámbor-

arcú pogány bálvány, mindhiába, nem férhettek hozzá : a szobormű száz méter magasságban van *Sakhórai* falucska felett. Arca Manglavar felé tekint.

Másfél kilométerrel feljebb a völgyben, de nem olyan magasan fenn a hegyoldalban három szanszkrit sziklavésetet vizsgáltam meg. Jókora sziklatömbökbe vésett írások ezek. Kettő közülök regényes helyen van, egy mohával és vénuszhajjal* benőtt barlangban. A barlangban forrás s a forrás fölött szabadonálló különvált szikla. A hűvös, árnyas enyhely annál is jólesőbben hat, mert fölötte is, alatta is szaggatott, sziklás hegyoldal meredezik fenyegetőn s minden lépten jobban belebonyolódunk a tüskés bozót sűrűségébe.

Megkísérlettem, hogy papiroslenyomatot csináljak a két sziklába vésett feliratról. De a sziklavéset olyan kedvezőtlen helyen volt, hogy a szilaj szélben nem sikerült megvalósítanom szándékomat. De sikerült fényképben megörökítenem az emlékeket. (41. kép.) A harmadik sziklavésetet is lefotografáltam. Ez néhány száz lépéssel odább van egy hatalmas gránittömbön. A szikla neve Khazánagat («a kincses szikla»).

Kísérőim szentül hittek benne, hogy a csaknem kétezer éves bráhmí betűs felirat valóban nagy kincsek rejtekhelyét jelöli meg. Én persze nem hittem ebben.

De az már csakugyan némi csalódást okozott, amikor Szvátból hazatérve megtudtam, hogy ezeket a sziklafeliratokat csaknem harminc évvel az én ottjártam előtt ismertette Georg Bühler tanár, az azóta elhúnyt nagynevű indologus azoknak a lenyomatoknak az alapján, amelyekhez Deane ezredes egy ügyes bennszülött «ügynök» útján jutott hozzá.

Ennél is sajnálatosabb, hogy ezek a szépen vésett, kitűnő állapotban megmaradt ősírások nem örökítenek meg semmi történelmi vagy régészeti adatot. Buddha bizonyos híres mondásait vésték itt kőbe és jól ismert rövid idézeteket Buddha tanításaiból az üdvösségbe vivő ösvényről, a sza-

* Adiantum capillus Veneris.

badulás útjáról, amely kivezet az e világi lét forgatagából. Semmi kétség, hogy azok a kegyes hívők, akiknek a keze megörökítette, és az erre járók, akiket «a helyes ösvényre» tereltek ezek a tanítások, szellemi okulást és érdemet merítettek belőlük.

Félek azonban, hogy Abdul Hanán, az a pathán «ügynök», akinek sikerült lenyomatokat készíteni a feliratokról Deane ezredes számára, nem tartozott e kegyeletes emberek közé. Erre vallanak legalább is későbbi cselekedetei. Megbízója szeretett volna szert tenni más ilyes ősi írásokra. Abdul Hanán erre, akárcsak Iszlám Ákhún, — az a másik ügyes és ravasz fickó, akit néhány évvel később Khotanban lelepleztem* — elkezdte hamisítani az ősírásokat. A rákövetkező években egyre-másra küldözgette az ősírásos köveket ; természetesen valamennyi «ismeretlen írású» volt, mindegyik más és más, mert hiszen az odavaló mohamedán teológus diákok közül szerződtetett emberei nem sokat vesződtek vele, hogy megtanulják a régi hindu hitetlenek durva sziklavéseteinek írásjegyeit és ezeket pontosan utánozni igyekezzenek. És mégis mi történt? Ezek a «feliratok» gondos másolatban megjelentek tudós társaságok folyóirataiban! Ki tudja, meddig tartott volna ez a jövő orientalistáit újabb és újabb fejtörő elé állító hamisítás, ha a hamisító, a sikeren felbuzdulva, új módszerre nem bátorodik. Feliratos kövek helyett «lenyomatokat» kezdett küldözgetni s el akarta hitetni, hogy ezeket magukról a sziklafeliratokról másolta. Ezen aztán rajtavesztett. A csalás kiderült. A hamisítások ugyanis fába vésett «eredeti» nyomán készültek s pontosan leolvashatók voltak róluk nemcsak a titokzatos «ismeretlen betűk», hanem a fának természetadta jelei is.

Sem Manglavarban, sem egyebütt Szvátban nem mutatkozott sok jele annak a másutt mindenütt uralkodó buddhista felfogásnak, amely az állatok életének kegyes kímélését tanítja és követeli. Annál inkább meglepett ben-

* *Stein* Aurél : *Homokba temetett városok* 26. fejezet. (*Halász* Gyula fordítása.) A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára.

nünket az egyik különös helyi szokás. Mintegy ezer lépésre a falutól keletre, a völgyön fölfelé vivő ösvény mentén van néhány terebélyes nagy fa. Éjjel-nappal tömérdek vadkacsa nyüzsög ezen a helyen. Nagy csapatokban gyűlnek ide «legelőikről», a Szvát-folyó és a Manglavar felől a Szvátba ömlő nagy patak csatornái és mocsarai tájékáról.

A fákra leszálló és körülöttük repdeső madarak szentek és sérthetetlenek, pedig mindenütt másutt buzgón lődözik őket a szvátí-k és csapdával fogdossák őket. Ez a hely menedéket nyujt az üldözött madaraknak. Hogy miért, ennek semmiféle magyarázatára nem bukkantunk rá. Nem lehetetlen, hogy azzal függ ez össze, hogy a már említett nagy rombadőlt sztúpa itt a közelben emelkedik.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Útban Szvát Kohisztánba.

Március 31-én Csárbágh-ba tettem át főhadiszállásomat, öt kilométerrel feljebb északra a Szvát fővölgyében. Csárbágh élénkforgalmú, jókora falu. Fekvése a termékeny, folyamhordta, széles síkság közepén igen kedvező. Egyike annak a négy-öt helységnek, amelyekről azt tartják, hogy valamikor fővárosa volt az országnak. Indo-görög és indoszittya régi pénzeket hoztak oda hozzám, vegyem meg őket. Ezek az érmek arra vallanak, hogy Csárbágh régi multú település. Fölfelé tartva a völgyben, a Kótkai-hágó felé, amerre könnyű átkelés kínálkozik Ghórbandba és az Indushoz, sztúpa-romokat és egykori lakóházak törmelék borította romhelyeit nyomoztam ki.

Az egyik sztúpa romja mintegy másfél kilométerre van Csárbághtól keletre, a völgy síkságán. Talapzata nem ismerhető fel. Az egykori épületnek, hogy úgy mondjam, csak a magva maradt meg, a bele, homlokzatát lehántották róla. (43. kép.) Erősen hiszem, hogy Hszüan-cang csodálatos «kő-sztúpá»-ja ez. Az a kő-sztúpa tíz kilométerre volt Mengcsieh-li-től, vagyis Manglavartól északkeletre. Az a hiedelem járta róla, hogy hirtelen bújt ki a földből ott, ahol Buddha megállott, hogy imádkozzék.

Ezen a helyen is és mindenütt, ahol Szvátból a Miángul újonnan szerzett területére vezet az út, délnek és keletnek, igen jól megépített szállító utak tanuskodnak az uralkodó hadászati érzékéről. Tisztán látja, mily nagyfontosságú a jó közlekedés. Keserves robotmunkába kerülhettek ezek az utak.

Amikor végigpillantottam a Ghórband-hágóra vezető könnyű úton és a Csárbághba levivő, tágas, nyitott völgyön,

elgondoltam, mekkora megkönnyebbüléssel és örömmel üdvözölhették a régi kínai zarándokok ezt a megnyugtató látványt az Indus nehezen járható szurdokai után. Átvergődve az Indus küzdelmes szurdokain, Darélból jövet, ez a völgy fáradalmas útjuk végét jelentette.

A kegyes Fa-hszien, aki 403-ban járta meg az utat Szvátba, az Indus mentén lefelé haladva, szemléltetően írta le «a függő láncok borzalmas útjának» veszedelmeit és fáradalmait. A kínai császári évkönyvek higgadt szövegű feljegyzései is megörökítik ennek az útvonalnak félelmetes természeti akadályait. Európai ember soha be nem hatolt még az Indus Kohisztánnak ezekbe az elriasztó szorosaiba. Rádzsa Sáh Álam járt már arra s a maga tapasztalatai alapján beszélte el nekem élénk közvetlenséggel hétnapos útját. Lefelé járta meg a szorosokat. Fenyegetően fölmeredő szirtek szakadatlan sora szegélyezi a szűk medrében hánykolódó folyót. Rozoga *rafak*-okon kapaszkodik át az út. Bármily kitűnő sziklamászó is, fürge és ügyes, biztos járású, mint minden khusvakti, nem titkolt irtózással beszélt útja veszedelmeiről. Kívánva kívántam, bárcsak elmehetnék vele én is és végigjárhatnám ezt az utat! De nem sok remény van rá, hogy a Pax Britannica — a brit béke — egyhamar megnyissa az utat ezeken a gazdátlan kohisztáni területeken keresztül.

Sáh Álam, Rádzsa Pakhtún Válí két fiatal fiával, Firámorz khánnal és Dzsahángírral együtt, a száműzetés «keserű kenyerét» eszi a Miángul nagylelkűségéből. Veleszületett méltóságérzettel viseli sorsát abban a szilárd reményben, hogy a sors kegye majd csak fölemeli megint. Nagyrabecsülöm magatartásáért és érzem, hogy ez milyen jól esik neki.

Nagybátyjának és mesterének bukása óta két ízben is megkísérlette, hogy visszaszerezze Tangírt és Darélt unokaöccsei nevében, de némi hadakozás után kudarcot vallott, mert kívülről nem támogatták. Hogy megújíthatja-e ezeket a kísérleteket a siker reményével, nem tudom megítélni.

Először Kandia hegyei között talált menedéket. Jól ismeri azt a hegyes-völgyes kerületet, barátai élnek ott.

Az a sejtelmem, hogy annak a segítségnek a rugói, amelyben Szvátban részesül, nem egészen önzetlenek. A történelemben sok példa van rá, Kasmírban és egyebütt, hogy száműzött trónkövetelők szomszédaik segítségével szerezték vissza uralmukat. Semmi új sem lenne benne, ha ez itt is bekövetkeznék. Örültem, hogy a véletlen személyes összeköttetésbe juttatott azokkal az emberekkel, akiknek valószínűleg részük lesz ebben az új trónfoglalásban, ha rákerül a sor.

*

Csárbághból április 2-án indultam tovább, fölfelé a völgyön a Szvát forrásai felé. Utam a Szvát mentén a Bádsáh országának jelenlegi határáig vezetett. Túl rajta terülnek el Kalám és Szvát Kohisztán többi alpi vidékei. Szvát Kohisztán ma még független, de aligha van messze az idő, amikor a Bádsáh és Dír és Csitrál uralkodói összekapnak rajta. Természetesen már eleve megígértem volt, hogy nem lépem át házigazdám országának mai területét, hogy zavarokat ne támasszak s a jövő alakulásának elébe ne vágjak.

Szvát Kohisztán népe ugyanahhoz a dard fajhoz tartozik, amelyhez egész Szvát lakossága a pathán beözönlés előtt. Tudtam jól, hogy igen hasznos lenne a Szvátban elterjedt két dard nyelvet tanulmányoznom és antropológiai adatokat gyüjtenem. A másik ok, amely arra serkentett, hogy fölhatoljak a folyó mentén, ameddig csak feljuthatok a nélkül, hogy «politikai» természetű nehézségeket okozzak, az volt, hogy az előttem fekvő területet még senki nem térképezte. Így azután Tórabáz khán, derék afrídí térképezőmnek ugyancsak kijutott a munkából. Fáradhatatlan hegymászónak és igen ügyes topografusnak bizonyult. Nagyszerűen értette a mérőasztallal való felvételeket. Reméltem is, hogy az indiai térképészeti hivatal (a Survey of India) meg lesz elégedve azokkal az eredményekkel, amelyek utunk északra való kiterjesztésének köszönhetők.

Jókora kiterjedésű falvak mellett vitt el utunk a bőségesen öntözött fővölgyön fölfelé Khvádzsa-khél-be. Ez a tekintélyes helység a vízválasztó láncból eredő nagy

patak mellett fekszik, ott ahol az az Indus felé kanyarodik. Estére heves eső kerekedett. Szakadatlanul zuhogott az eső másnap is. Ki sem mozdulhattunk ezen a napon. Éppenséggel nem sajnáltam ezt a kényszerű késedelmet. Napok óta jártuk már a romokat és «bálvány-szobrokat», a késő esti órákat felemésztette a naplóírás, a fényképfelvételekkel való vesződség, úgy hogy alig jutott idő egyéb feladatokra, még kevésbbé pedig a — pihenőre. Így tehát egyenesen jól esett ez a kis pihenő. Annál jobban sajnáltam kíséretem egyes tagjait, akiket a rólunk való gondoskodás kényszerített rá, hogy a szabadban töltsék a napot ebben a csúf időben. Igaz, hogy mindössze néhány éber őrszem őrködött és virrasztott, a többiek mind úgy aludtak másnap délutánig sátraikban, mint a bunda.

A szakadó esőben naphosszat irogattam kis sátramban. A sátor fenekén tócsában állott a víz. Itt is, ott is besüppedt a föld, nem csuda, mert éppen egy régi temető sírhantjai fölé feszítettük ki sátramat. Április 4-én szerencsére megszűnt az eső. Elindulhattunk tovább felfelé a völgyben.

Az első két napban semmi szembetűnő változás nem mutatkozott a tájképben. Jobbról-balról növekedtek ugyan a hegyek és közelebb vonultak a folyóhoz, de maradt annyi térség a hegy s a folyó között, hogy hely jusson a lépcsőzetes rizsföldeknek. Másodnapra elértük Csurrai-t. Egészen idáig olyan bőséges a víz, hogy a megfelelő nyári melegben kétszer aratnak. Búzát, zabot, repcemagot és egy bizonyos fajta lucernát termelnek errefelé. A lucerna hasonlít a Turkesztánból jól ismert *bidar*-hoz. Üdezöld a mező. A földeket szegélyező sövények mentén tarka virágok pompáznak. Szemet vidító látvány a fakadó tavasz frisseségében.

A folyóhordta földsáv megmunkált szalagja sokkal keskenyebb a jobb — vagyis a nyugati — parton. Ezen a partszegélyen haladunk felfelé, mert errefelé vannak azok az ősi romok, amelyekről hírt hallottam. A romok mind jó magasan vannak a hegyoldalban. Meredeken kellett felkapaszkodnunk hozzájuk, a hegyoldalban. Ahol nincsenek terraszos földek, mindent sűrűn borít a tüskés bozót.

Az itt kinyomozott sztúpák és kolostorok romjai a kisebbek közül valók, de igen megörültem nekik. Végleg megcáfolják ezek azt az uralkodó hiedelmet, hogy a buddhista emlékek nem terjednek túl Csárbágh-on, a folyó nagy kanyarulata közelében. Azért is örültem ezeknek a felfedezéseknek, mert kellemes megnyugtatást nyujtottak és meggyőztek róla, hogy vendéglátó gazdám és emberei igazán lelkes buzgósággal igyekeznek megadni minden lehető tájékozást ezekről a régi emlékekről.

Az ő állandó segítségük nélkül valóban teljességgel lehetetlen lett volna kinyomoznom az ilyen romokat. Az omlatag falmaradványokat már kis távolságból sem lehet megkülönböztetni a hegyoldal sziklájától és cserjéitől. A kora tavaszi időszakban nem ütközött még ki a friss fű a lejtőkön. Ezért aztán a falak vörösesbarna maradványai és a mellettük rendesen mutatkozó edénycserepek halmaza egészen beleveszett a hegyoldal köveinek színébe.

A bevésett díszítő minták bizonyos egyszerű, de jó ízlésre valló fajtái mindig igen gyakoriak a buddhista időkből eredő cserepeken. Ez igen megkönnyíti hozzávetőleges koruk megállapítását. Kísérőimnek pénzbeli jutalmat osztottam ki az ilyen díszített darabokért. Ennek köszönhettem, hogy valamennyien mohón rávetették magukat a kutatásra és halomszámra hordták oda hozzám a leleteket.

Szambat-ban bőrtömlőn kellett átkelnünk a hánykolódó folyón. Paitai-ban azonban, ahol visszajöttünk a balpartra, hogy ott üssünk tábort, a folyó medre már annyira összeszűkült, hogy fahidat vertek a magas sziklás partok között. A híd még nem készült el s bár jól megszerkesztett, szilárd, cantilever-rendszerű hídnak igérkezett,* középső részének három nagy gerendája még olyan ingatag volt, hogy *Móti*, a szipáh-szálár értelmes vizslája semmiképpen nem akart átmenni rajta a maga lábán. Végül is ölben vittük át. A kutyát a Mardánban vásárolták, a katonai telepen. Szülei nyilván megszokták a szahibok társaságát. Így hát Móti

* Fokozatosan előrenyúló gerendákból épített, két parti konzólra támaszkodó gerendahíd. Tibetben s a környező hegyvidéken szokásos. Ilyent látni az 53. képen is. — *Szerk.*

hamarosan megbarátkozott velem. Persze angolul szóltam hozzá. Pathánjaim egészen természetesnek találták, hogy a kutya megértette ezt a *vilájati* nyelvet.

Paitaiban, a Bádsáh nemrégiben épült erődje közelében kellemes táborozó helyre találtunk a folyóhordta áradásos területen. A kakukfű finom illata betöltötte a levegőt és emlékezetembe idézte azokat a messze *dast*-okat, amelyeken valaha jártam az Oxus legfelső forrásvidékén vagy a K'un-lun peremén.

A rákövetkező napokban sok öröme telt régész-szenvedélyemnek. A folyó jobbpartján folytattam megint régészeti kutatásomat. Málhánkat és házigazdám meg kísérőm minden holmiját ezalatt a völgy keleti partjának könnyebb útján szállították tovább.

Teljes huszonnyolc éve múlt akkor, hogy Dean ezredestől, a Malakand akkori politikai «ügynökétől» megkaptam egy írott kő tinta-lenyomatát ; fentebb említett bennszülött megbízottja kedveskedett neki ezzel a lelettel, amikoriban még nem fogott hozzá hamisító üzelmeihez.

Két hatalmas «lábnyom» volt azon a kövön és rajtuk Buddha jele, az egyetemes uralmat jelentő kerék, alatta pedig egy sornyi, szembeszökő kharosthí-betűs írás. A lenyomatot tüstént elküldtem Bühler professzornak, kora legnagyobb ősírástudósának és indologusának. Kísérő levelemben megjegyeztem, hogy hitem szerint ez az állítólag Tirátban, Felső-Szvát egyik falujában talált kő ugyanaz, amelyikről Fa-hszien és Hszüan-cang följegyezte, hogy Buddha csudálatos lábnyoma van rajta. Bühler tanár hamarosan közzétett egy rövid jegyzetet erről a leletről, néhány hónappal azelőtt, hogy a Boden-tavon életét vesztette. Véleménye megerősíti feltevésemet. Megfejtette a feliratot. A szöveg világosan azt mondja a lábnyomról, hogy Buddhától ered, abból az időből, amikor megpihent azon a helyen.

Még mielőtt eljutottam Tirátba, amelynek közelében ma is látható ez a szent ereklye, egy másik régészeti felfedezés örvendeztetett meg. Mind a két régi kínai zarándok megemlékezik egy másik «szent» helyről, nem messze délre attól

a sziklától, amelyen a titokzatos lábnyomok láthatók. Jókora sziklatömb van ott a folyó jobbpartján s rajta a kegyes szemek fölfedezték Buddha szerzetesi ruhájának lenyomatát. Buddha, a hagyomány szerint arra jártában kimosta ruháját és arra a kőre terítette ki száradni. Odavaló emberektől már régebben hallottam, hogy a Tirát faluba vivő úton, a folyó jobbpartján van egy írott kő. Tüstént eszembe jutott erről pártfogó szentemnek ez a második megjegyzése. Képzelhető, mekkora örömmel töltött el, amikor egy buddhista szentély romjai mellől visszatérve — a romok magasan fenn vannak a Ragast Nullahban — elkalauzoltak az említett helyre.

Ott, az út mellett, egy tökéletesen romokban heverő sztúpa falomladékától néhány száz lépésnyire a folyó mélyen bemetszett sziklás medre felett megmutattak nekem egy nagy sziklatömböt. (46. kép.) Hossza megvolt vagy kilenc méter, magassága mintegy három méter hatvan centiméter. Meglehetős síma déli oldalát szanszkrit és arab írásjegyek borították. A szanszkrit betűk annyira elmosódottak voltak, hogy csak néhány szótagot bírtam kibetűzni belőlük. Ennyiből is kitűnt, hogy a középkor elejéről való az emlék, abból az időből, amikor a buddhizmus hinduizált formájában uralkodó volt még ezen a tájon.

Az arab sgraffito-k is érdekesek voltak, mert a helyi vallási kultusz túlélő folytonosságáról tanuskodtak. Az arab betűk nagyobb része az izlám hit tantételeire vonatkoztak. De Buddha ruhájának szent nyomaira nem bukkantam rá, csak a helyre, ahol ezeknek a «nyomoknak» kellett lenniök valamikor. Három és egyharmad méter magasságban és mintegy harmadfél méter szélességben a szikla síma fala teljesen le volt karcolva. Hogy valami rajongó mullah pusztító kezenyoma volt-e ez, — ismeretes, hogy nyolc-tíz emberöltővel ezelőtt behatoltak Szvát-Kohisztánba az izlámnak ezek az erőszakos terjesztői — vagy pedig régi igazhitű ereklye-vadászoké, ki tudná megmondani?

A helyi vallásos kultusz különösképpen egy újabbkori eseményből kapott friss táplálékot. A sztúpa falromja és az út között találtam egy omladozó sírt. Különféle fogadalmi

ajándékok voltak rajta. Egy szerencsétlen afrídí földi maradványai nyugodtak a sírban. Két-három éve került ide ez az ember, mint fegyverkereskedő. A fegyver igen megbecsült árucikk errefelé. Ezt az embert kohisztániak néhány éve meggyilkolták nem messze innen. Itt temették el ezen az alkalmas helyen. Sírját most vallásos hódolattal övezik: valami *sahid*-nak, vértanunak a nyugvóhelyét látják benne.

Ha az életnek nincs is még nagy becse ezen a vidéken, némi kárpótlásul elmondható, hogy az erőszakos halál bűnös áldozatából ugyancsak könnyen vértanut csinál a nép kegyelete.

Sűrű erdő borította lejtőn kaptattam fölfelé a Buddha ruháinak nyomairól nevezetes helyről abba a festői oldalvölgybe, amelyben Tirát falu elszórt házai rejtőznek. Ebben az erdőben láttam az első cédrusokat, fenyő- és vadolajfák társaságában. Tirát legnagyobb házcsoportja közelében, a mélyen bemetszett patak felett emelkedő földterraszon egy jókora kő síma lapján megmutatták a nevezetes feliratot, Buddha «lábnyomaival». A féloldalra fordított és félig földbe süllyesztett követ egy szűk sikátor kőkerítésébe építették be. (50. kép.) A két «lábnyom», habár nem vágódik is mélyen bele a kőbe, elég hatásos lehet a hívőre. Hosszuk csaknem félméter. De azt már bajos megérteni, hogyan lehetséges az, amit Hszüan-cang följegyzett róluk emlékirataiban, hogy : «a lábnyomok nagysága azoknak a vallásos érdemeihez igazodik, akik megmérik».

A kő alakjából kétségtelenül kitűnik, hogy eredetileg síma lapjával fölfelé volt fordítva. Nyilván akkor lökhették ki, amikor lerombolták a szentélyt, amelyben addig tartották. Szerencse, hogy a szomszédos föld gazdái, jóllehet mullah-ok s így vallásos emberek, nem láttak benne semmi megbotránkoztatót, nem sértette ortodox érzelmeiket és nem féltek tőle, hogy a kő elszéleszti nyájaikat. Mert ha ilyesféle szemmel nézik az emléket, bizonyosan megcsonkítják vagy megfelelően betemetik, amikor — évekkel ezelőtt — a véletlen napfényre hozta. A Bühlernek 1897-ben küldött lenyomat jó volt.

A nappal hátralevő részét felhasználtam, hogy lefotografáljam a követ és hirtelenjében kikutassam a két szomszédos romfalat. Egyikük szokatlan alakú volt. Lapos tetejének hossza meghaladta a tizenkét métert. Ebben lehet annak a szentélynek a romja, amelyről szent kínai zarándokunk megjegyzi, hogy a csodálatos lábnyomok fölé építették.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Eljutok Tórválba.

Alkonyatkor folytattuk utunkat Tirátból le a folyóhoz. Tirát mintegy harmadfélszáz méterre van a folyó tükre felett. Átkelve a balpartra, elértük megint Csurrai falut. Ez a nagy falu kapuja Szvát Kohisztánnak vagy Tórválnak, ahogyan a Szvát völgyének azt a részét nevezik, amely négy éve került a Bádsáh uralma alá. Élénk forgalmú hely ez a Csurrai. Házai sűrűn sorakoznak. Szűk sikátoraiban két ló is alig hogy kitérhet egymásnak.

Csurrai-ból kerül Indiába az a sűrű szövésű, élénk, de ízléses színű gyapjúkendő, amelyet Indiaszerte szvátí takarónak hívnak (*Swati rug*, angolul). A Csihil-dara oldalvölgyben és Tórvál más apró völgyeiben szövik ezeket. Asszonykéz munkája. Ez a Csihil-dara a Kána és Dubér felé, keleten emelkedő magas havasi csúcsokról száll alá és Csurrai falunál torkollik bele a fővölgybe.

Ez a helyi ipar Tórválban egyidős az ott élő dard néppel. Kitűnik ez abból a különös buddhista szanszkrit szövegből, amelynek egy részét idézi és magyarázza Sylvain Lévi, a kitűnő francia indologus *La géographie des Yakshas* című munkájában. Démonokról van szó ebben a szövegben, felsorolja a neveiket azoknak a «szellemeknek», amelyek a kegyes legendákban India bizonyos falvainak *genius loci*-jaiként szerepelnek. India különböző részeiben vannak ezek a helyek, de különösképpen a határvidéken. Ezek a szövegek, amelyek, mint kínai fordításaikból kiderül, időszámításunk első századaiból valók, megemlékeznek már az uddijana-i vagyis szváti takarókról. *Kambala* néven említik, ugyanazon a néven, ahogyan az indiai nyelvek neve-

49. Sziklába vésett Bodhiszattva-szobor a Nangriál-hegyhát lejtőjén, Manglavar felett.

50. Buddha titokzatos lábnyoma, kharósthí felirattal, Tirát felett.

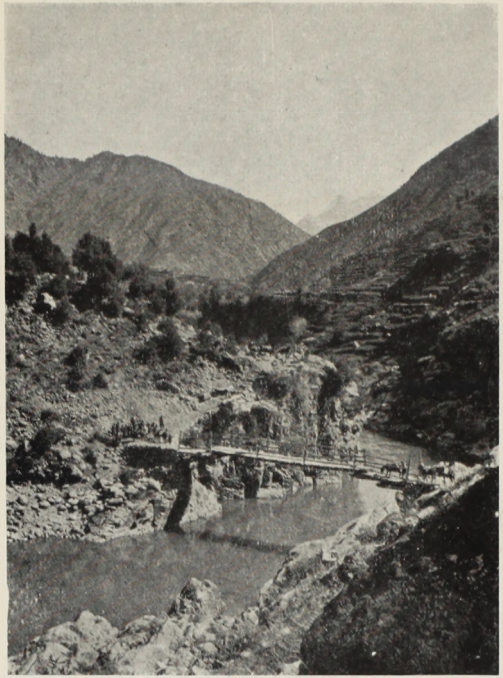

51. Mecset Csurraiban, Tórválban.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

52. Tórváliak csoportja Braniálban.

53. A Szvát hídja Ain-ban, Braniál alatt.

54. Faragott ajtó Csurraiban.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

zik ezeket a tórváli szövött készítményeket. Az indiai irodalom, sajnos, feltűnően szegény történelmi és földrajzi vonatkozásokban. Semmiképpen sem valószínű, hogy ennek a ma is virágzó helyi iparnak ősrégiségéről más, még korábbi időből eredő indiai szövegek is tanuskodnának.

Szerencsétlenségre, jóllehet a szövésben és a régi hagyományos mintákban való ősi ízlés és ügyesség máig sem veszett ki, az anilin festékek elterjedése óta a szövöttesek egykor oly harmonikus fényű színei sokat vesztettek szépségükből. Így van ez itt is, egyebütt is, a Keleten. Sajnálatosan rohamos a hanyatlás ebben a tekintetben. Még harminc éve is lehetett vásárolni Pesávarban régi, finom növényi festékekkel festett takarókat. Ma már ezen a félreeső vidéken sem találtam ilyen hamisítatlan készítményekre, azon a földön, amely annyi évszázad óta ősi hazája ezeknek a szövötteseknek.

A *tórváli* nyelvről — erről a dard nyelvről — mindekkoráig semmit sem jegyzett fel a tudomány. Csurraiban nyílt rá először alkalom, hogy a helyszínén adatokat szerezzek erről a nyelvről és egyúttal antropológiai méréseket végezzek azokon, akik ezt a nyelvet beszélik. (51. kép.) Egy napot szántam erre a feladatra. Kellemes és változatos volt ez a nap. Kedvemre ődyelegtem Csurrai szűk sikátoraiban, gyönyörködtem a boltok, ajtók sokszor igazán pompás fafaragásaiban. (54. kép.) A Csihil-dara oldalvölgyéből csörgedező élénk patak partján is sokat sétálgattam. Felső-Szvátban sok az éltetadó víz, és most, hogy a hóolvadás megduzzasztotta a hegyi patakokat, «szemem ünnepe volt», hogy elnézegethettem a szökdelő sellők tajtékos habjait.

Más hely híján a falu közvetlen közelében ütöttem fel tanyámat. Az itt még «fiatal» Szvát-folyó szikláról sziklára zuhogó, surranó vizének csobogása éjszaka sem némította el a falu hangjait: a kakasok kukorékolását, a gyermekek sivalkodását. De még hangosabb volt testőr-csapatom (negyven ember!) nyüzsgő zajgása körülöttem. A ramazán-ünnep csak fokozta az emberek élénkségét. A vallás törvénye naphosszat tiltja az étkezést, virradattól alkonyatig. Így azután a koplalásra kényszerített emberek este

mohón nekilátnak az evésnek. S mert pirkadat után már nem ehetnek, inkább fenn virrasztanak. Ha elbóbiskolnak is egy kicsit, úgy gondolják, kár elaludni. Inkább közbeközbe is esznek, amíg lehet. A hajnali étkezés előkészületei éjféltájban megkezdődnek. Mohón lesik, hogyan föl az étel és apró csoportokba verődve szakadatlanul fecsegnek. Nem győztem bámulni, hogyan bírják ki rendes alvás nélkül a másnapi kemény menetet. Pedig ugyancsak fürge gyaloglók. Van valami élénk, szívós kitartás a pathánokban, testi és szellemi fürgeség, rugékonyság. És megvan bennük az a képesség, hogy bármikor el tudnak aludni. Szundítanak egy cseppet s máris felüdültek — akárcsak Napoleon.

Csurrai-n túl a völgy rohamosan szűkül. A táj hamarosan kezdett emlékeztetni a Dzselam völgyére, Kasmír alatt. (53. kép.) Pompás időt kaptunk. Festői magas hegyi falvacskák mellett vitt az utunk, erdős hegynyúlványokon végig Braniál-ba. Ez a falu a tórválí-nyelvű hegylakók főhelye. (52. kép.)

Itt azonban jó szerencsénk véget ért. Olyan eső kerekedett, hogy két napig ki sem mozdulhattunk Braniálból. Időnkint valóságos felhőszakadássá szilajodott a zivatar. Az újonnan épült erőd keskeny terraszán kellett tábort ütnünk. Hamarosan merő vízben úsztak a sátrak. Ha csak néhány lépésnyire hagytam is el kicsiny sátramat, fel kellett húznom Oxfordból hozott vastag hegymászó csizmámat.

Szerencsére jól felhasználhattam ezt a kényszerű, kénye lmetlen tartózkodást. A szakadatlan vándorlás alatt olyan félelmetesen megszaporodott a megírásra váró levelek tömege, hogy már-már elnyeléssel fenyegetett. Ennek a hátraléknak is végére jártam és tórválí nyelvi gyüjtésemben is nagyot haladtam. Sir George Grierson barátom *Linguistic Survey of India* című hatalmas műve számára végeztem ezt a gyüjtést. Nem vagyok járatos a dard filológiában és nincs is valami jó fülem az ilyen munkához. Jószerencsém, hogy braniáli mesemondóm, akit Rádzsa Sáh Álam szerzett nekem, lassú észjárású, lomha beszédű ember volt, mint legtöbb tórválí. Meséinek szerkezete persze szin-

tén igen egyszerű volt. Az egymástól nem nagyon különböző kifejezések állandó ismétlése afféle Ollendorf-módszerre emlékeztetett ; végül is annyira jutottam, hogy az elbeszélések szóról szóra való fordítása már nem is bizonyult olyan nehéz feladatnak, mint eleinte hittem tökéletlen pastu nyelvtudásom miatt való aggodalmamban. Pastu nyelven folyt általában a társalgás. Mind a hárman törtük ezt a nyelvet. Sem Mukadir Sáh, a tórválí, sem Sáh Álam, a jászíni és tangíri khusvakt, sem pedig magam nem tudtunk tökéletesen pastu-ul.

De Sáh Álamnak, egyéb kitűnő tulajdonságai mellett, pompás a nyelvkészsége. Folyékonyan beszéli a csitrálí, siná, kohisztáni nyelvet, tud perzsául, pastuul s egy kicsit hindosztáni nyelven. Az első három a dard nyelvek közé tartozik és rokon a tórválíval. A tórválí, mint a régi dard többi nyelvjárása is — az Indus szurdokaiban élő független törzsek nyelvei — kiveszőben van. Kiszorítja a pathán nyelv egyre terjedő hulláma. Ezért is nagyon hálás voltam a jó alkalomért, hogy ennek az alig-alig ismert ritka nyelvnek — valóságos nyelvi ereklyének — megismertetéséhez valamivel hozzájárulhatok.

Tórvál egész lakossága aligha haladja meg a hatezer lelket. Ennek is egy része csitrálí és pastu nyelvű bevándorló. És, hogy teljessé váljék a keveredés, vannak még szép számban gudzsarok (ezeket jól ismerem Kasmírból). A gudzsar pásztor nép ; marhanyájait legelteti az oldalvölgyekben, magasan fenn a hegyek között. Itt-ott a tórválíaktól bérelnek apróbb földeket s ott gazdálkodnak.

Braniálban való tartózkodásom más érdekes megfigyelésre is módot nyujtott. A megérkezésemet követő nap bementem a faluba. Mindjárt meglepett a pompás régi és új fafaragások nagy sokasága a falu nyúlketrec-szerű házain és házaiban. (57. kép.) A furcsa házak között kanyargó szűk sikátorok hihetetlenül girbegurbák. De a «városépítés» különössége némileg segít ezen a bajon. Egyes háztömbök lapos tetői apró terekké egyesülnek. Kezdetleges lépcsőkön vagy létrákon járnak fel ezekre a tető-terekre. A nagyobbrészt vesszőfonásos, favázas épületek többnyire emeletesek.

Építésmódjuk emlékeztet azokra a csaknem kétezer éves házakra, amelyeknek romjait a Taklamakán homokjából ástam ki a nijai romhelyen és egyebütt.

Az volt az általános impresszióm, hogy az építés módja, de az életmód is ezeken a nehezen hozzáférhető és külső befolyásnak oly kevéssé kitett, elszigetelt hegyi tájakon alig változott ama régesrégi idők óta, amikor Alsó-Szvát termékeny földjén virágjában volt a buddhista civilizáció. Sőt talán még régibb korok óta nem változott itt az élet: a baktriai görög fejedelmek uralma óta, akik nyelvben és anyagi kultúrában hellén hagyományokat hoztak magukkal.

Az északnyugati határszél történetének ezt a korábbi szakát élénken szemem elé idézte a braniáli házak ajtain, oszlopos tornácain látott gazdag faragások tiszta görög-buddhista stílusu díszítő mintáinak feltűnő sokfélesége. (55., 56. kép). Nincs itt elegendő tér ennek a megvitatására. Meg kell elégednem vele, hogy röviden rámutassak, hogy a gandhárai szobrokról és a Tárím-medence ősi romhelyein talált faragásokról jól ismert díszítő rajzok tökéletesen érintetlenül maradtak itt fenn, ebben a félreeső, messze hegyvidéki tartományban, így például virágkacskaringók (köztük az acanthus), kendők szegélydísze és a többi. A görög-buddhista művészet egykori behatásának határozott nyomai az Indus vidékén már régen felkeltették figyelmemet Csitrálban, Darélben és egyebütt a Hindukus vidékén. De sehol nem volt ez a behatás annyira szembeszökő és nyilvánvaló, mint itt a törvállí fafaragók maiglan is fennmaradt művészetében. Igyekeztem is szerezni mentől több művészi darabot ezekből a faragásokból Delhi új múzeuma számára: régi faragott párkányokat, haszontalan lomként eldobált dirib-darab deszkácskákat. Sőt odavaló mesteremberek kezéből kikerült rajzokat is hoztam magammal.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Útban a Szvát forrásaihoz.

Április 11-én útra kelhettem megint, felfelé a völgyön a Bádsáh országának legszélső északi határa felé. Braniálon túl már nem öszvérek szállították málhánkat. Teherhordókat fogadtunk helyettük. (65. kép.) A fejedelem Tórvál bekebelezése után azonnal hozzáfogott, hogy lóval és öszvérrel járható utat teremtsen az új tartományban. Út volt tehát, de a nagy esőzés után nem lett volna elég biztos megterhelt állatokkal. A lavinák is megrongálták helyenkint az utat.

Nagyszerű alpi tájakon vitt utunk tovább Pésmál felé. Meredek nyúlványokon haladtunk, hegynek föl, völgynek le, hóborította magaslatokkal szegélyezett festői oldalvölgyeken kapaszkodtunk át. (60. kép.) Ilyen környezetben nem számíthattam régészeti leletekre. De jól esett érezni, hogy olyan hegyek között járok, amelyeket európai ember szeme nem látott még, legalább nem a klasszikus korok óta. Keletre, amerre a magas vízválasztó lánc elválasztja a Szvát-folyó vízgyüjtő területét az Indusétól, a szűk oldalvölgyek feje felett havas gerincek és csúcsok tündököltek «kristály-falként» — mint Szung Jün, a régi kínai zarándok írta. (61. kép.)

A magasabb hegyoldalakat, föl egészen 3000 méter magasságig nagyszerű fenyőerdők borították. Ramét-on túl, az első napi menet feleútjától egyre sűrűbbre vált a deodarfák erdeje s a hatalmas szálú fenyvesek, az «út» mellett is, amerre fölfelé kapaszkodtunk. Sajnos, sok nyoma mutatkozott az erdőirtásnak. A nousera-i káka-khél törzs-

beli vállalkozók évekre szabad kezet kaptak volt, hogy kedvükre egyezkedhetnek a kohisztániakkal. A hozzáférhetőbb hegyoldalakat csúnyául lekopasztották. Hatalmas fákat ledöntögettek és veszni hagyták, mert összevesztek a tórválí favágókkal. Szerencsére megszűnt ez a pusztító rablógazdálkodás, amikor Szvát uralkodója kiterjesztette uralmát Kohisztánra. A fejedelem megértette, mily nagy érték rejlik ezekben az erdőségekben és több ésszel fogott hozzá erdeinek hasznosításához.

Első este Csód-grámban állottunk meg. Fából épült, régiesen ható, de új kis erődben (58. kép) telepedtünk meg. Csód-grám, a falu, maga is magasan fenn van a folyó szűk szurdoka felett. Megragadó, messze terjedő kép tárult elénk a hegytetőről. Végigláttunk a Mankiál-völgyön, el egészen a völgyet keleten elzáró, hatalmas, jégborította hegycsúcsokig. Ugyanazok a csúcsok voltak ezek, amelyeket már a Malakandról megpillantottam a messze távolból. Magasságuk elérte az 5800 métert. Bárcsak fényképeim megéreztethetnék a látvány nagyszerűségét. (63. kép.) Kéznyujtásnyira közelinek tetszettek a hó- és jégfedte ormok: a Szvát-folyó és az Indus kohisztáni vízválasztó láncának hatalmas hegycsúcsai.

Másnap csaknem mindvégig kis magasságban jártunk a folyó felett. De azért sokszor igazán alpi szépségű a táj. A folyó vize a zöld minden árnyalatában tündökölt. Itt is, ott is festői zuhatagok szakadtak bele a folyóba.

Falut nem láttunk többet errefelé, csak elvétve lapult egy-egy kunyhó a zöldelő lejtőkön, ott, ahol víz volt a közelben az apró feltöltött földek öntözésére. Jól esett megfigyelnem, hogy mentől magasabbra hágtunk a völgyben, annál több volt a gyümölcsfa. Nyílóban volt a tavasz. Csurraiban már teljes virágjukban álltak a barack- és az almafák. De itt, feljebb, kétezer méter körül a tenger színe felett, még csak a védettebb helyeken nyíló apró virágok hirdették a tavasz jöttét. A nagy diófák olyan kopáran meredeztek, akárcsak egy hónappal előbb Kasmírban.

Estére elértük Pésmált. Gudzsar pásztorok élnek ebben a kicsi faluban. Ragyogó hegyi tájkép tárult itt elém: a

Mankiál fölött emelkedő hatalmas hegytömeg vadul megszaggatott, hófedte, északi nyúlványa. (59. kép.) A hegyről jókora jégárak tolulnak alá. De még gyönyörködtetőbb volt a kilátás tanyahelyünkről, magasan fenn a falu felett, észak felé. Óriási havasok hegyfala meredt a magasba előttem s tudtam, hogy ott rejtőznek, azon a hegyfalon túl a Hindukus vidékének messze tájai, 1906. és 1913. évi boldog vándorlásaim színterei.

Másnap kora reggel indultunk tovább a szipáh-szálárral és embereivel. A hőmérsék alig emelkedett felül a fagyponton. A Korunduke hegyláncra igyekeztünk feljutni. Ez a hegy a határ Tórvál, és a Szvát-folyó forrásvidékén élő *gárvi* nyelvű hegyi törzs még független területe között. Biztattak, hogy onnan látni fogom Kalámot, a Szvát-folyó két ágának, az Usu-ból és Utrót-ból jövő két ágnak egyesülésénél fekvő nagy falut. Ebben a reményemben nem is csalódtam meg. Öt kilométeres gyors hegymászás után fenn álltunk a hegytetőn. Fenséges kilátásban gyönyörködtem onnét. (62. kép.)

Az a hír, hogy Kalámban hatalmas, megművelt síkság terül el, igazat mondott. Hóborította hegyek félköre termékeny síkot ölel körül itten. Alighanem jégár vájta ki ezt a medencét. Egykor tómeder lehetett. Szűk és mély szurdokokhoz szokott szememnek valósággal megragadó látványt nyujtott ez a tágas alpi medence. Fölötte, alig három kilométerre a hegyháttól, amelyen állottunk, hosszú ház-sorok nyúlnak el. Ez Kalám, a vidék főhelye.

Kedves, hivogató volt ez a hely ebből a távolságból. A védően föléje tornyosuló hegylánc szelíd alsó lankáinak sűrű erdeje lenyúlik a faluig. Úgy festett ez a hely, mint valami élénk városka a svájci vagy a bajor Alpok lábánál. Különösen izgató és fölemelő volt az érzés, hogy habár a «politikai tekintet» elzárta előlem a további előnyomulást: olyan földre hatol el pillantásom, amely már szomszédos Csitrállal, Jászínnal és Tangírral. Senki sem járt itt előttem. Új útvonalon jutottam el a Hindukus hatalmas bástyafalához, amely India és Közép-Ázsia igazi elválasztó lánca.

Tórabáz khánt, fáradhatatlan geometeremet azért vittem volt magammal, hogy az előttünk fekvő, még meg nem közelített területet térképezzük. A dél felé feltáruló pompás körképben egyetlen pont volt, amely háromszögeléssel meg volt határozva: a Mankiál 5715 méter magas csúcsa. Azon a vidéken Kosudzsan-nak hívják ezt a hatalmas hegyet. Ez a meghatározás és az utunk közben megfigyelt alacsonyabb csúcsok elegendő adatot nyujtottak hozzá, hogy elfogadható pontossággal megállapítsuk álláspontunkat. Három órát töltöttünk odafent helymeghatározással és fényképezéssel. Mindenkor gyönyörűséggel fogok emlékezni ezekre az órákra. A hegyhát északi homlokzatát még vékony hóréteg borította. De a sziklák közt, a védett helyeken, ahová elért a Nap meleg sugara, kék violák virultak: a *primavera* kedves hirdetői. Illatuk alig volt vagy kevés, de éppoly örömmel üdvözöltem őket, mint azokat az első vad ciklámeneket, amelyeket egy évvel előbb az olaszországi Albano-i tó fölött szakítottam az erdős hegygerincen. Megint különösen kicsinek tetszett szememben a mi földgömbünk.

Sajnálkozva siettem vissza még ugyanez nap Csódgrámba, hogy búcsút vegyek — a viszontlátásra! — azoktól a tündöklő havasoktól ott Mankiál felett. Onnan másnap visszatértünk Braniálba. Igyekeznem kellett, hogy idejében megérkezzem, az *akhtar* vagy *íd* ünnepének méltó megünneplésére. Ezzel végződik a ramazán ünnepe.

Egy napot töltöttem Braniálban az ünnep kedvéért. Ezalatt megvendégeltem szváti barátaimat és derék kísérőimet. (64. kép.) Öröm volt látni, milyen gyorsan eltüntette a hatvan száj a piláf hatalmas hegyeit — a hatvan éhes száj, amely egy hónap óta nappal sem ételt, sem italt nem érintett. A nap hátralevő részét antropológiai mérésekre és jegyzetekre használtam fel. A tórválí emberekről gyüjtöttem további adatokat. (52. kép.)

Április 16-án folytattuk visszatérő utunkat le Tórválba. Úgy éreztem, kegyetlenség tőlem, hogy pártfogó vendéglátómat elvonom a barátságos Braniál «húsosfazekaitól». Mert bizony az *íd* ünnepe belenyúlt a késő éjszakába s

nem csoda, hogy a hosszú nélkülözés után emelkedett volt a hangulat.

Kétnapi utat tettünk meg egy nap alatt, le egészen Paitaiba. Félúton, Csurraiban, pihenőt tartottunk. Ezalatt sikerült szert tennem néhány élénkszínű szváti takaróra. Ajándéknak szántam őket messzeföldi barátaimnak, de addig is, amíg sor került elküldésükre, jól esett élveznem a súlyos gyapjútakarók kellemes melegét.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A Szvát és az Indus vízválasztóján keresztül.

Türelmetlenül vártam az időt, hogy munkához fogjak a Szvát és Indus vízválasztójától keletre elterülő földön. Elhatároztam, hogy a legközelebbi hágón kaptatunk át, amelyikről remélhető, hogy teherhordó állataink nem akadnak el a vastag hóban.

Második nap lejutottunk a folyó balpartjára. Ezen a napon újabb sziklába faragott buddhista szobrokra találtam. (66. kép.) Estefelé befordultunk a Khvádzsa-khélnél torkolló nagy völgybe és a Karórai-hágó alatt elértük Sálpin falut. Reggel és később megint heves zápor szakadt a nyakunkba. Az útszélen rövid pihenőt tartottunk. Szváti kísérőim éppen csak megitták teájukat (69. kép), már szedelőzködtünk is, hogy folytassuk utunkat.

Délután kisütött a Nap. A szép meleg idő után késő este váratlanul zivatar kerekedett. Egész éjjel süvöltött a szél és szakadt az eső. Komolyan féltettem sátrunkat, hogy a vihar kitépi az átázott földből a bevert cövekeket. Ez az aggodalmam túlzott volt ugyan, de reggelre kelve kellemetlen meglepetés ért. Tábori ágyam alatt sáros lé folydogált és körülnyaldosta fényképezőgépeimet. Tisztára csoda, hogy nem hatolt beléjük a víz. Dícséretére válik ez a húsz esztendeje csináltatott kitűnő angol bőrtoknak. A hegyi ösvényen patakokban zúgott lefelé az áradat tanyánk felett. Az ösvény szélét elmosta az eső s a sáros folyam lezuhogott ránk.

Másnap, április 18-án megint ömlött az eső. Mit tehettem egyebet ebben a gyalázatos locs-pocs időben, naphosszat írtam és írtam. 19-én végre áttörte a Nap a ködöt

és fellegeket a hegyek felett. Nagy volt az örömünk, hogy elhagyhattuk pocsolyává ázott terraszunkat. Azt se vártuk meg, amíg sátraink megszáradnak. Nagy örömmel láttam megint, milyen vidor jókedvvel viselik el kísérőim a keserves időjárás viszontagságait. A Bádsáh «katonái» olyan viseletben járnak, amilyenre éppen szert tudnak tenni. Legtöbbjüknek nincs egyebük egyetlen vékony vászonruhánál s még jó, ha van egy ugyanolyan anyagból készült lepedőjük, hogy éjszaka magukra borítsák takarónak. Igaz, igen jó, bőr váll-öv vagy még pompásabb «Sam Browne öv» feszül rajtuk, beletüzködött töltényekkel, de ez bizony nem védi meg őket a hidegtől és a nedvességtől. Szerencse, hogy a pathán falusi nép vendégszerető és gondoskodik róluk, amennyire tőle telik. Fonott kötél-ágyat juttat nekik és vászontakarót, ha van. Ha maguknak sincs, *gudzsar* bérlőikhez fordulnak, azok segítik ki őket szegényes holmijukból. Jellemző, hogy ezeket s általában a földművelő, de földtelen embereket *fakír*-oknak nevezik.

Az ilyen nedves-hűvös éjszakákon kétszeresen sajnáltam őreimet s kényelmetlen érzéssel gondoltam rá, hogy ott virrasztanak sátram körül, hogy engem őrizzenek. Nem könnyíthettem sorsukon egyébbel, odaadtam nekik embereim felszereléséből két vízálló takarómat.

A jól elegyengetett lovaglóösvényen könnyűszerrel kaptattunk felfelé az első tíz-tizenkét kilométeren a Karóraihágó felé. Ez az út is azokhoz a «hadiutakhoz» tartozik, amelyekkel a Bádsáh bölcs előrelátással behálózta újonnan megalapozott királyságát. Feljebb lágy, friss hóba jutottunk. 2000 méter körül elértük a hegytetőt. A szép fenyvesekkel borított hegyháton télies kép fogadott. Sűrű, fehér ködgomolyok csüggtek a hegyhát két oldalán.

Tórabáz khánnal előre kocogtunk vagy egy kilométerre a meglehetős sík tetőn, végül is lemondtunk a reményről, hogy a mérőasztalt felállítsuk. Csak itt-ott vethettünk egy-egy pillantást a köd hasadékán keresztül azokba a mélyen bevágódó szurdokokba, amelyek kelet felé a Ghórband-folyóba és azon át az Indusba öntik vizüket.

Fagyos szél süvített fenn a hágón. A higanyos légsúly-

mérő felállítása és leolvasása kínos feladat volt. Örültem, amikor fagytól gémberedett ujjal lemenekülhettem tanyahelyünkre. Egy vén fenyő tövében, tűz körül melegedtek embereink. Jól esett a parázson felmelegíteni aluminiumbádogban magammal vitt konzerv-ebédemet.

Egy-két kilométerrel odább kijutottunk a hóból. A lejtőkről felszálló ködből kopár és komor tájkép bontakozott ki a szürke ég alatt. Különösen ridegen hatott ez a tájék a Szvát nyilt völgyének zöldelő síkja és Tórvál alpi bája után. Csak a magasabb régiókban mutatkozott némi gyér fenyő és cédrus, de sehol híre sincs olyasféle falvaknak és házcsoportoknak, amilyeneket Ghórband mély szurdokaiban láttunk. A Lilaunai oldalvölgy főfaluja volt legközelebbi célunk. Ez a völgy északról torkollik bele a Ghórband völgyébe, ott, ahol a Ghórband-völgy hirtelen kanyarulattal kelet felé fordul. A hegytető mentén haladtunk tovább. Az ösvény egy helyütt szűk résen átszeli a tetőt s hirtelen felbukkan a falu.

Meredeken ereszkedünk alá a szűk völgy fenekére. A táj komor hatása még csak fokozódik: A völgy magassága a tenger felett még mindig megvan vagy 1600 méter. A délről alátekintő magas hegylánc elfogja a napfényt, a növényzet lenn a völgyben nagyon hátramaradott. A tekintélyes nagyságú patak jobbpartján egy szent sír mellett álló platánok és szilfák még lombtalanok. Pedig máskülönben a legszebb liget, amit idáig láttunk.

Szvát és a környező vidékek feltűnően szegények olyan ligetekben és gyümölcsösökben, amelyek az élők gyönyörködtetésére vannak szánva. Mint már láttuk, ennek fő oka a «*vés*», vagyis az a pathán rendszer, hogy a földek időről-időre ugyanazon törzsi alosztály más-más családja birtokába kerülnek.

De a holtak jobban jártak ebben a tekintetben. Sírjaik felett és körül ilex- és vad olajfák és más fák sűrű ligetei díszlenek, a szerint, hogy a természet és a magasság melyik fának kedvez. Az idő *sáhíd*-dá — vértanuvá — avatja az igazakat éppúgy, mint a gonoszokat és a sírjukhoz fűződő szentség híre megvédi a fákat a nép máskülönben könyör-

telen fejszéjének pusztításaitól. A temető-ligetek szent helyekké válnak és érinthetetlenek. Akárki bármit bátran elhelyezhet ilyen helyeken, — épületfát, szénát és a többi — nem esik bántódása. Később érte jön és elviszi.

A Bádsáh rendeletére nemrégiben híd épült Lilaunainál a hánykolódó patakon. Azon át jutottunk be a faluba. A falu maga sem oszlatja el az első komor hatás barátságtalan hangulatát. A szipáh-szálár elbeszélte nekem, hogy a falu rengeteg sokat szenvedett belső villongásoktól, mindaddig, amíg a Bádsáh végül, négy éve be nem kebelezte a maga országába mindezeket a völgyeket az Indus és a Szvát vízválasztója körül. Rombadőlt tanyák, tetőtlen házak, letarolt gyümölcsfák tanuskodnak a szomorú időkről. A Bádsáh középkoriasan festő, új erődje most végre békét kényszerít a környékre. (70. kép.)

A *pápini szaijid*-ek, akik most Lilaunaiban élnek, szent eredetű emberek hírében állanak. De ez persze nem tartja vissza őket a viszálykodásoktól és erőszakosságoktól. A Bádsáh igen bölcsen olyan embert küldött ide régi hívei közül, aki alkalmas rá, hogy katonai és polgári feje legyen a környéknek. Igazi «Vogt» ez, ahogyan Svájcban nevezték a régi időkben. Ennek a parancsnoknak gondja volt rá, hogy erős várat építtessen ide, természetesen magukkal a szaijidokkal.

Az erőd emeletén kaptak szállást szváti barátaink és mirmidonjaik. Jószerencse volt ez, mert éjjel megint megeredt az eső és csekély megszakítással másnap is tartott. Esőtől csepegő sátram, körülötte az őrök sátrai és a tábori konyhák, farakások, bűzlő szemétdombok — nem volt valami eszményi hely az írásbeli munkára. De azért derekasan haladt a munkám. A patak zúgása, közvetlen alattunk, túldörgött minden más zajt.

A Silkai-hágóról, amelyen át szerettem volna eljutni a Kána-völgy fejéhez északkeletre, azt a hírt kaptam, hogy még mély hó fedi. A szipáh-szálár, amilyen kemény katona volt s amilyen jól ismerte fejből a térképet, rögtön megértette, mekkora időveszteséggel járna és milyen jó alkalmakat szalasztanánk el a térképezésre, ha eredeti tervem-

től elállanék és a Ghórband-völgy felé kerülnénk. Így hát üzenetet küldtünk a Kána-völgy khánjaihoz, küldjenek ki embereket és hányassák el a havat az ő oldalukon ; Lilaunai parancsnoka pedig gudzsarokat és mindenféle «fakír» népséget rendelt ki a maga embereiből errőlfelől.

Hírét hallottam, hogy a Lilaunai szurdokában van valahol egy sziklavéset. Elindultam, hogy megkeressem a hirtelen összeszűkülő szorosnak víztől csepegő sziklái és vízben úszó terraszos földjei között. Megtaláltam, de hiába jártam. Az írott kő hírében álló, nagy sziklatömbbe a természet véste bele jeleit.

Eredményesebb volt másnapi hegymászó kirándulásom a geometer társaságában. Háromórai szívós kapaszkodóval fölértünk egy mérőállomásnak alkalmas magaslatra, a Lilaunai és Kána völgyének alsó szakaszát elválasztó Dzsabo-szár magas hegynyúlványon. Messze terjedő kilátás nyilt onnét északnak három-négy magas, havasi csúcs felé. Ezeket a csúcsokat az Induson túlra kiküldött «feketehegyi expedíciók» egyike már felmérte háromszögeléssel. Szerencsésen sikerült kiegészíteni azokat a felvételeket. Kora délután teodolittal felvettük a délen és keleten még nem térképezett magaslatokat. Az egyre sűrűbben gyülekező felhők akkorra minden kilátást eltakartak.

Bátorító jelnek tekintettem, hogy a délnek nyíló kilátás rövid pillantást engedett vetnem arra a sűrűerdő borította, hosszú hegyláncra, amely a Ghórband-völgy fejétől egyenesen keletnek nyúlik arrafelé, ahol az Indus a hegy lábát nagy kanyarulattal megkerüli Thákót felett. A hegyláncnak arra a végződésére hívta fel figyelmemet Wauhope ezredes, régi barátom, a Survey of India egykori tisztje, amikor évekkel előbb Dehra Dun-ban megvitattuk Aornos problémáját. Wauhope az utolsó «Black Mountain» expedícióval járt 1892-ben Thákótban. Akkor támadt az a gondolata, a látottak alapján, hogy ott kell keresni Aornost.

Később kérésemre James ezredes, a Malakand akkori politikai ügyvivője, igyekezett további adatokat szerezni a Malakand környékén lakó pathánoktól. Ekkor került szóba

és irányult rá a figyelem a Pír-szár hegygerincre, az említett hegyláncnak egyik keleti nyúlványára, hogy talán annak a fekvése megfelelne a görög történetírók régóta keresett, híres Aornos sziklavárának. De a bennszülöttektől kapott jelentések nem igen voltak megbízhatók. Ezek az emberek természetesen roppantul mohón igyekeznek alkalmas választ adni a «mulkí száhib» kérdéseire. Csak a helyszínén végzett vizsgálat deríthetett világosságot erre a kérdésre.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A Silkai-hágón keresztül és onnan le Kánába.

A Lilaunai erődhöz visszatértemkor azzal a jó hírrel fogadtak, hogy a hágóra felvivő utat járhatóvá tették s ha friss hó nem esik, teherhordó emberekkel feljuthatunk a Kánához. Nyugtalanul lestük, nem romlik-e el az idő és nagy volt az örömünk, amikor reggelre, április 22-én, ragyogó tiszta időre ébredtünk. A málhát elapróztuk és szétosztottuk a teherhordásra toborzott emberek között. Soká elhúzódott ez a készülődés, tíz óra lett, mire felkerekedtünk. Tiszta kék ég ragyogott a szűk oldalvölgy felett; az előző három nap komor hangulata után különösen jól esett ez a derűs verőfény. Északkeletnek haladtunk fölfelé a völgyön.

A hosszantartó belső villongások nagy pusztítást végeztek ebben a völgyben. De két mecsetet megkímélt a rombolás. Oszlopain, párkányain hatásos, bár kezdetleges fafaragásokat találtam.

Beköszöntött végre a tavasz. A hegyek alsó lejtőiről kiirtott erdők tisztása friss zöld színekben pompázott. Feljebb meg még érintetlenek maradtak az egész hegyet beborító fenyvesek.

Nyolc kilométeres könnyű kapaszkodó után szemünkbe tűnt a hófedte hágó. Újabb öt kilométer, s már ott is álltunk a hágó lábánál. Havasi rét terült itten el. Éppen olvadóban volt a friss hó. Feljebb küzdelmessé vált a mászás a füves lejtőn a hágó felé.

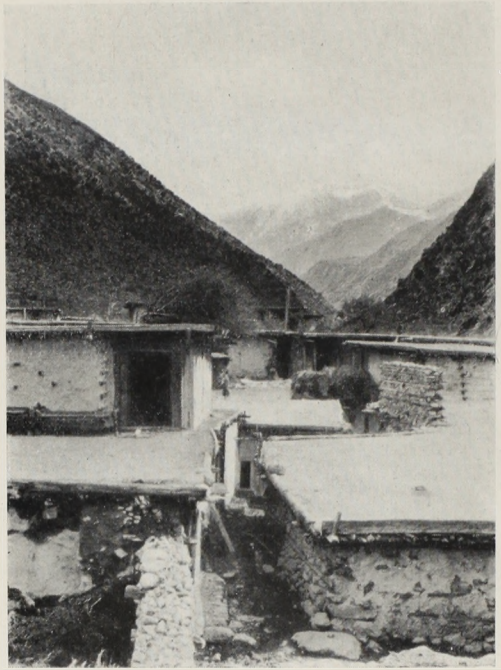
A lovaglóösvényt teljesen betemette a hó, más utat kellett követnünk. Málhahordó embereink csoportokba verődve pihentek egy-egy fa alatt, ahol a sík földön jobban megvethették lábukat. Itt is, ott is találkoztunk velük,

55. Faragott faoszlopok Braniál főmecsetjének lodzsiájában.

56. Fafaragással diszített lodzsia Braniálban.
(Jahja Malik háza.)

57. Sikátor Braniálban.

58. Csód-grám falu délről.
A háttérben havas hegylánc Kalám felett.

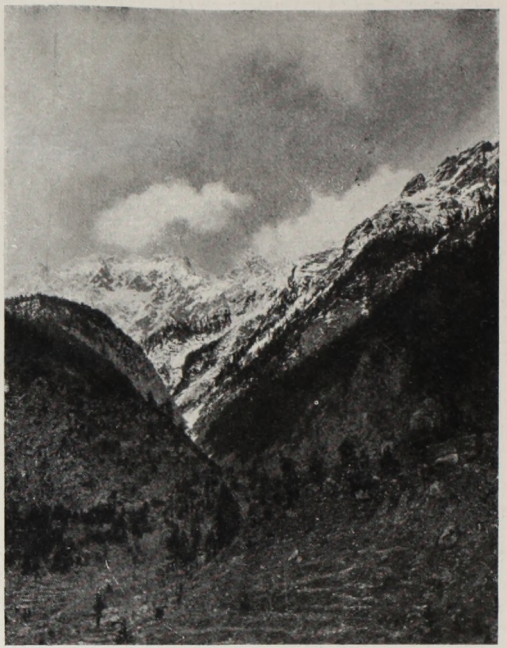
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

59. A Szvát-folyó völgye. Balról a Kosudzsan hegynyúlvány tömege.
(A kép Pésmál felett készült.)

60. Az Aszret-völgy a Szvát folyó jobbpartja feletti lejtőről.

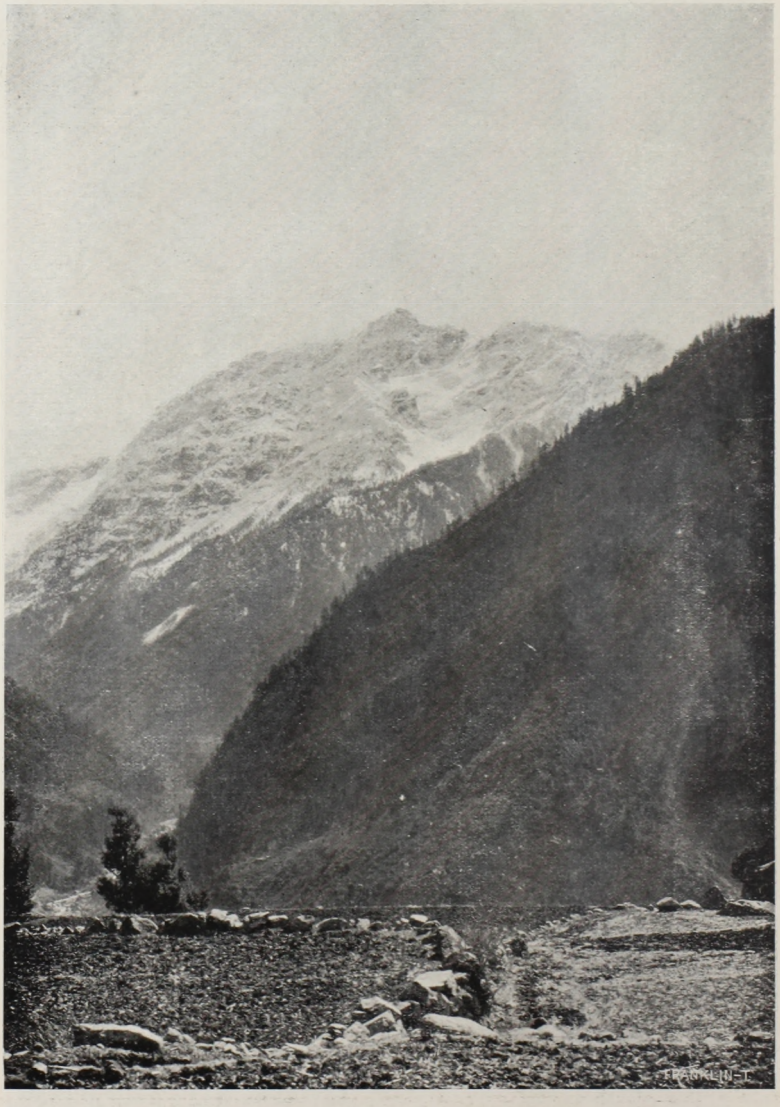

61. A Kosudzsan hegytömege Airanai-ból.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

62. A Szvát völgyének feje, a Korunduke hegyhátról, Pésmál felett.
Balról az előtérben Dzsálban falucska. A távolban az Utrót-völgy bejárata. Jobbról Kalám falu.

63. Havas csúcsok a Dzsaba-völgy felett.
Balról legszélről a Dubér-völgybe vivő Csonkur-kandao hágó.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

64. Lakoma a ramazán után, Braniálban.
Középütt ül: Ahmad Alí, a szipáh-szálár; Abdul Latíf Khán; Rádzsa Sáh Álam.

65. Csód-grámban toborzott, tórváli teherhordók.

66. Avalokitesvara Bodhiszattva sziklába vésett szobra, félig a törmelékbe temetve, Dzsáre falu mellett.

67. Havas hegylánc Mankiál felett, a Kosudzsan csúcsaival (5715 m), a Korunduke-hegyről, Pésmál felett.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

utólértük és elhagytuk őket, és végül délután két óra felé egy keskeny ösvényen fenn álltunk a gerincen. Másfélméteres hó lepte a tetőt.

A mászás vége felé furcsa zene hangjai ütötték meg fülemet: síp, dob és duda. A Bilkánai khánjának az emberei táboroztak ott. Azok hozták magukkal a három muzsikust. A csapat azért jött, hogy átvegye a málhát a Lilaunaiból való emberektől. Jóleső látvány az utazónak! Még el sem készültem a fényképezés munkájával és szerény ebédemmel, már gazdát cseréltek a csomagok és gyors iramban elindultak velük az új emberek Kána felé. A Lilaunaibeliek olyan mohón igyekeztek megszabadulni terhüktől és a hegytetőn süvítő fagyos széltől, hogy alig akarták megvárni, amíg átadom a külön szétosztásra szánt jutalmat fáradozásukért. Az aneroida és a hipszométer adataiból 2800 és 2900 méter közötti magasságot olvastam le.

Az ösvény fölött emelkedő hófedte, fátlan dombtetőről szép kilátás nyílt dél felé, ha nem is igen messze terjedő. Jól lehetett látni onnan az Indus-Szvát vízválasztó nagy részét a nagy messzeségben; az Ilam-hegyet is, Szvát és Bunér szembeszökő tájjelzőjét. Nagyszerűbb volt ennél az északnak és északkeletnek nyíló panoráma. Hófedte csúcsok egybefüggő koszorúja — magasságuk 4300 és 4600 méter között — övezi a Kána-völgy fejét hatalmas amfiteátrum módjára. (71. kép.) E mögött a tündöklő fehér fal mögött rejtőzik az Indus Kohisztánhoz tartozó Dubér-völgy. Az egyik szembeszökő hegycsúcs mellett látható volt a meredek hágó, amelyen át ebbe az ismeretlen, soha föl nem tárt, magas völgybe visz az út. A lavina-söpörte, szűk szoros ott a hágó alatt — amennyire messzelátómon megítélhettem — járhatatlannak mutatkozott ebben az évszakban. Mindamellett, amikor később Kánába megérkeztünk, találkoztam ott dubéri emberekkel. Sóval és egyéb szvátí árucikkekkel megrakodva útban voltak hazafelé. A szokatlanul késői, nagy hóesés nem tartotta vissza őket, hogy meg ne kíséreljék a hazajutást.

Három kilométeren át a hóba taposott mély gödrökben szökdösve, egyikből ki, másikba be, haladtunk lefelé a

gerincről. Olykor majd hogy el nem nyelt bennünket a lágy hó. A rákövetkező egy-két kilométeres útban már térdig gázoltunk a hólében.

Hol latyakos volt az út, hol meg patakokban csordogált a rohamosan olvadó hó leve. Csarrai gudzsar kunyhóinál végre száraz talajra jutottunk. Kellemes változatosságot jelentett, hogy köves lejtőre értünk, bármily fáradságos volt is a leszállás az úttalan úton. Kétezer méteren felül elértük a lovaglóösvényt, a hágó rendes útját. Egészen tekintélyes «mérnöki» munka lehetett ennek a megépítése. Nyolc kilométeren át a mélyen bemetsződő szűk völgyszoros fenekét szegélyző szirtek mentén kanyarog az út.

Fenn a meredek hegyoldalakban sehol semmi erdő, csak megmunkált földek terraszai sorakoznak a patak sziklába vájt medre felett, fel egészen mintegy háromszáz méter magasságig. Itt-ott bordaszerű élek nyúltak ki a völgy két oldalán emelkedő hegyhátból s ezeken emeletes lakások kisebb csoportjai tűntek szembe. A köztük levő lejtőkön semmi növényzet nem mutatkozott még. Az egész völgy roppant komor hatást tett az alkonyat félhomályában, egyhangú sötétbarna és vörös színeivel. A lépcsőszerű terraszokhoz tapadó házikók éles körvonalai, magasan fenn a fejünk felett, inkább csak növelte ennek a Doré-szerű tájképnek komorságát, semmint hogy enyhítette volna.

A falubeliek előbujtak csodánkra, lejöttek magaslataikról és csoportokba verődve figyelték elvonulásunkat. Bizonyára szokatlan, ritka eseményszámba ment az ilyes látvány ebben az elszigetelt, messze völgyben. És talán némi kárpótlást is nyujtott nekik a kemény munka után, amibe az út megjavítása kerülhetett a nehezebb helyeken. Egy helyütt vidám csoportra találtunk : Dubérba való emberek voltak, a független Indus Kohisztánból. Visszatérőben voltak völgyi hazájukba, sóval, gyapotszövetekkel megrakodva. Csárbágh boltjaiban vásárolták ezeket.

Megható volt látni, milyen tisztelettel és örömmel üdvözölték ezek a kemény hegylakók az én khusvakt barátomat! Szomszédai voltak Kandiának, ahol Sáh Álam a Tangírban kiütött zavargás idején menedéket keresett meggyilkolt

nagybátyjának és főnökének családjával együtt. A dubériak öröme megkapó bizonyság volt rá, mily ragaszkodással viseltetnek a reménybeli királyságából száműzött Sáh Álam iránt maiglan is.

Larai helység házai alatt a megkönnyebbülés érzetével fordultam be végre Kána fő völgyébe. Ott, a völgy fejénél, a hófedte hegyek félkörös koszorúja alatt váratlan és meglepő volt, hogy ilyen tágas és nyitott a völgy. Még jobban meglepett, amikor rangosan előkészített táborunkat megpillantottam Bilkánaiban. Igazán nem számítottam rá, hogy ennyire «megadják a módját!»

Dószt Muhammad khán, Amír khán fia, Felső-Kánának mintegy hűbérura. A Bádsáh *tahszíldár*-nak, afféle előljárónak tette meg. Házigazdánk nyilván ki akart tenni magáért s hogy megmutassa illő tiszteletét fejedelmének főparancsnoka és vendége iránt, fenyőpalántákat hozatott le a hegyekből és az egész térséget, ahol sátraink állottak csinosan elegyengetett sorokban körültüzdelte fiatal fenyőfákkal. A fákat színes papírzászlókkal teleaggatott szalaggal díszítette végtől-végig, igazi indiai szokás szerint.

A kedves, derűs kép felett szinte fenyegetően komor látványt nyujtott a khán régi erődvára. (73. kép.) Sajátságos volt ennek a kis erősségnek az építésmódja. Magas tömör falak, négyszögalakban, semmi látható nyílás rajtuk, kivéve a lőrések. Belül kimagasló négyszögű erődtorony, körülötte a lakások. A tetőn sem volt semmi nyílás. A khán házanépére való tekintettel nem mehettem beljebb a sötét előcsarnokon — ott van az istálló és a kíséret szállásai — s így merő rejtély marad előttem, honnan hatol be ebbe a várkastélyba a levegő és a világosság.

Kellemes napot töltöttem Bilkánaiban. Geometerem fölment egy elszigetelten emelkedő magas dombtetőre, én meg bizonyos ősi házromokat kutattam fel a Kandaro-szárnak nevezett hegynyúlványon. Az elszórt romoknak végérejárva, megmásztam a hegytetőt (2700 m). Gyönyörű körkép jutalmazott meg fáradságomért. Magam előtt láttam a Dubér és Csihil-dara felé vivő havas hágókat is. Az első meleg tavaszi napok kibujtatták a havasi gyopárt. Lefelé

jövet megnéztem valami teljesen elpusztult romokat. De olyan nyaktörő, meredek és csúszós ösvényen jutottam el oda, hogy ha előbb tudom, alighanem lemondok róla.

Másnap Sáh Álam összeszedett néhány dubéri embert, hogy dard nyelvjárásukról adatokat gyüjthessek. Azután (április 24-én) elindultam lefelé a völgyön.

Az Aornos sziklavár kérdése csalogatott délnek, hogy mielőbb elérjem azt a messze nyúló hegyláncot, amely a Ghórband-folyó és fő mellékfolyója, a Kána vízgyüjtő területét elválasztja Csakészár hegyvidéki területétől. Ennek a láncnak a keleti végén kellett keresnem és legvalószínűbben ott találhattam meg a régóta kutatott Aornost. Ha ez a cél nem csábít, bizonyára több időt áldozok Káná-ra. Szívesen maradtam volna tovább ebben a szép, termékeny tágas völgyben. A tájék is vonzó volt, derűs és hivogató, s a szíves fogadtatás, a khán és népének barátságossága is marasztaló. Még csak az útszéli sírok is vidám látványt nyujtottak : nagy irisz-virágok borították el a hantokat. (68. kép.)

Kána felső és fő részét a dzsinkí-khél törzs lakja. Sokban különbözik ez a vidék az Indus Kohisztán többi vidékétől. Ide nem hatolt el a pathán beözönlés. Nem is ismerik itt a «vés» káros rendszerét, a földek kézről-kézre adását. Ez a szerencsétlen gazdasági rendszer öl meg a környéken minden állandó javítást és haladást. Kána sem kerülte el, igaz, a belső villongások és vérbosszúk átkát. Látható bizonysága ennek a sok rombadőlt vagy elhagyott ház Bilkánaiban. De Kána népében mégis van valami öröklött hűbéresi ragaszkodás khánjaihoz és ez nyilván fogékonnyá tette őket és hozzájárult, hogy oly készséggel elfogadják a Bádsáh új uralmát.

Kána két khánja, Amír khán és Pírdád khán, igen bölcsen már jóval előbb a Miángul ügye mellé pártoltak, még mielőtt uralomra jutott. 1922-ben a Szváttól keletre élő pathán törzsek szövetségbe tömörültek a Miángul terjeszkedő politikája ellen és a Mukhozai-ba behatolt seregével harcba bocsátkoztak. A khánok távol tartották magukat ettől a politikától és ellenállástól. Azt persze nem bírták

megakadályozni, hogy törzsbelieik bele ne keveredjenek és vereséget ne szenvedjenek. Sokan áldozatul estek közülök. De a Miángul győzelmével megkapták jutalmukat. Mindenütt másutt leromboltatta a helyi főnökök tornyait és erődjeit és a maga meghitt embereit ültette bele a hivatalokba. De jóbarátjait, Kána khánjait nem bántotta. Nemcsak váraikat hagyta meg, de főúri hatalmukat is átruházta fiaikra. Azokat nevezte ki tahszíldárokká.

Természetes, hogy Amír khán is, Pírdád khán is roppantul buzgólkodtak rajta, hogy hódolatuknak mindenképpen tanujelét adják. Amerre csak jártunk, mindenütt tüntető vendégszeretettel fogadtak : fegyveres kíséret, tarka sokadalom, lobogó zászlódísz, dobpergés, dudaszó. (74. kép.) Magam nem is győztem «végigcsinálni» a sok ünnepséget, amit Bar-kánában, Delaiban, Nave-kilében rendeztek tiszteletünkre. Szvátí kísérőimnek bőséges alkalmuk volt megmutatni, hogy van bennük «fogékonyság» az ünnepségek és dús lakomák élvezésére. Egészen régi világbeli látvány volt a húsostálakkal, nagy tortákkal és édességgel felvonuló szolgahad s még ez a fürge szolgasereg is alig bírt lépést tartani a nagy körben körülülő, lakomázó emberek étvágyával.

Bőkezűség a vendégszeretetben, ez egyik legszebb vonása a pathán jellemnek. A tiszteletreméltó, őszszakállú Amír khánnak látható öröme telt benne, hogy elhalmozhat vendégszeretetével Bar-kánában. De végül is a fenyegető eső kényszerített, hogy idejében elinduljunk tanyahelyünk felé. Tanyánk lentebb volt, a Bádsáh nave-kilei új kastélyának védelmében. Az egész vendégszeretetben a rendkívül ízléses díszítés tetszett nekem legjobban, az a mód, ahogyan a fogadtatás helyét felékesítették. Égő piros rhododendron virágok, fehér iriszek csüngtek a teret bekerítő cserjéken és csemetéken. A rhododendront a hegyekből hozták le, az iriszeket a temetőkben szedték össze. A temetőkben itt is annyi az irisz, mint Kasmírban.

Kánában talán jobban, mint bárhol ebben az expedícióban, gyönyörködtem abban, hogy valósággal testi mivoltomban belecsöppentem a régmult korok életébe, társa-

dalmába. Nehéz néhány szóval megvilágítani ezt a különös hatást: mit érez a történelmi érzékkel megáldott ember állandó és közel érintkezésben olyan emberekkel, akiknek gondolkodásmódja és cselekedetei olyan életviszonyokat tükröztet elénk, amelyeken a Nyugat már évszázadok óta túlhaladt. Szórakoztató volt, szinte öntudatlanul is, figyelnem ezeket, zavartalanul, távol a mi bonyolult modern életünk hatásaitól. De nemcsak mulatságos élmény volt ez, hanem egyúttal nagyon tanulságos történelmi lecke. A magam esete példázta most, milyen könnyű az ilyen középkori kormányzás mellett bármit előteremteni és elrendezni, amire szükség van, a szerencsés kiválasztottaknak. Mi tagadás, nagy elsőbbségeket élveztem s már ez is megmagyarázhatja és talán megbocsáthatóvá teszi, hogy bizonyos sajnálkozás érzetével tértem vissza a «civilizáció»-ba és annak minden korlátai és követelései közé.

Április 25-én délután elértük a Kána-völgy alsó végét. Két meglehetős fárasztó átkelés várt ránk a folyón, mielőtt búcsút veszünk a völgytől. A Kána-folyó is, a Ghórbandfolyó is, amelybe Karórai mellett szakad bele, sokkal mélyebb és sebesebb, hogysem komoly kockázat nélkül át lehetne gázolni rajta. Egybefolyásuk felett is, alatt is, ahol sziklás szorosban folyik a folyó, híd van rajtuk. De ezek a hidak nem egyebek egyetlen szál, meg-meghajló, ingatag gerendánál. Megvallom, megkönnyebbülést éreztem, amikor szerencsésen túlkerültem a hidakon, a Ghórbandnak arra a partjára, amely az *azí-khél* törzs területéhez tartozik. Ennek a középpontja, főhelye Csakészár.

Utunk meredek lejtők mentén vitt tovább a völgyben. Ez a völgy egyenesen délnek tart és felvisz arra a hegyre, amely a Szvát vízválasztójától az Indushoz nyúlik el. Hosszú lovaglás után alkonyatkor megérkeztünk Upal faluba. Upal *szúbahdár*-ja, vagyis parancsnoka nagy fegyveres kísérettel fogadott bennünket az erődjéhez vivő úton. A dobszó és duda furcsa muzsikájára léptetett a menet, lengő lobogókkal. Utunk végső szakaszát ugyancsak felélénkítette ez a bevonulás.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A Pír-tető megmászása.

Upalban (76. kép), mintegy 1500 méterre a tenger színe felett, kellett megkezdenem Aornos valószínű helyének kinyomozását. Ezt az utat, a hegy gerincén végig, csak gyalog tehettem meg. Az öszvéreket, amelyek Kánából hozták málhánkat, elbocsátottuk, hátas lovainkat pedig átküldtük az Upal-hágón túlra, hogy várjanak meg Csakészárban. Kellemesen lepett meg, hogy milyen könnyűszerrel és gyorsan egybeterelték a teherhordók seregét április 26-án reggel. De az ilyesfajta alkalmi munkára kötelezettséget vállalnak a gudzsarok és más «fakírok», benne van ez a «bérlet» feltételeiben. A földesurak, az *azi-khél*-ek, az uralkodó hűbéres rendszer mellett minden nehézség nélkül érvényesítik jogaikat.

Mohó várakozásban, de egyúttal aggodalmas bizonytalanságban töltöttem ezt a napot. A két előző este gondosan elolvastam megint Arrianos és Curtius leírását Nagy Sándor nagy haditettéről : Aornos megvívásáról. Elég részletesek ezek a leírások, már ami a hadműveletek eseményeit s a félelmes sziklavár bevételét illeti. De általános topográfiai adatok dolgában sajnálatosan bizonytalanok. Mindössze arra van utalás bennük, hogy az Indus közelében van valahol ez az Aornos. A hegyi erőd nagy kiterjedésének, magasságának és az ostrom nehézségeinek a leírása — ha még oly retorikai művészettel van is megírva, mint Curtiusé — nem pótolja a hiányzó adatokat s az ismert pontoktól való pontos távolságok, irányok adatait.

Arra gondoltam, vajha vitt volna magával a nagy macedón fejedelem a maga nagy seregében néhány írás-

tudót, akik hozzá vannak szokva, mint a kínai évkönyvek történetírói, hogy megfigyeljék az egyszerű topográfiai tényeket: irány, távolság és más efféle, s ezeket világosan, szabatosan följegyezzék a fontos katonai eseményekkel együttesen. De lehet, hogy voltak is Nagy Sándornak ilyen emberei. Ha igen, akkor sajnálnunk kell, hogy a klasszikus irodalom nem őrizte meg azokat a följegyzéseket. Nem maradt ránk semmi ilyesféle. A legtöbb, amit remélhettem, az volt, hogy találok egy hegyhátat vagy egy fennsíkot, amelynek nagysága, fekvése és alakja «ráillik» a leírásra és érthetővé teszi azokat a hadműveleteket, amelyek a «Szikla» megvívására vezettek.

A fáradalmas, hosszú nap estéjén kétszeresen bátorító volt, amikor hírt kaptam bizonyos ősi romokról. *Kapúr kandare*-nek nevezik ezeket az ősi pogány időkből (a *káfir* időkből) eredő emlékeket. Upal falu «öregjei» (falusi bírái) mutatták meg a faluból tisztán látható romokat, a falu felett mintegy 300 méter magasságban, egy kis hegynyulványon. Málhakaravánom folytatta útját a köves hegymosásban az Upal-hegylánc gerince felé (rövidség okából csak így nevezem: Upal-hegylánc), én meg Sáh Álammal és a kísérettel felkapaszkodtam a Csat-hegynyúlványra.

Ezért a kitérőért megjutalmazott a sors. A tető kis fennsíkján tíz-tizenkét gudzsar család jól megmunkált földjein és házain kívül egy kis körfal maradványaira bukkantam. Építésének jellegzetesen gandhára-típusáról egyszeriben felismertem, hogy a buddhista időből való. A szomszédos földeken kutatva, díszítéses edénycserepek töredékeire találtam. Hasonlítottak ezek az előző hetekben talált cserepekhez. Régi épületromok közelében mindenütt vannak efféle törmelékek ezeken a tájakon.

Kellemes meglepetés volt, amikor vezetőnk Mahmúd, értelmes upali fazekas egy fal romja alatt kígyófej-formájú, bronz karperecet talált. A szemem láttára csípte föl a romok alól. Az előző napok esőzése meglazította a talajt, ennek köszönhető a szerencsés lelet. Első tekintetre láttam, hogy ősrégi.

Mint rendesen szoktam, most is azon nyomban kifizettem a jutalmat a leletért. Mahmúd arca sugárzott az öröm-

től. Nem sejtette, hogy az ezüst pénzzel nemcsak a karperecért jutalmaztam meg, hanem azért a fontos adatért, amit ugyancsak neki köszönhettem. Hegymászás közben ugyanis óvatosan kifaggattam, mit tud az Upal-lánctól keletre elterülő vidékről, különösképpen pedig a Pír-szár nevű magas hegyhátról. Említettem már, hogy a Malakand politikai ügyvívője már amióta elsőízben terveztem Aornos felkutatását, tapogatózott ott a környéken s a Miángul népe a Pír hegyet nevezte meg, hogy az felel meg legjobban a nagy körvonalakban elmondott adatoknak.

Mahmúd természetesen mitsem tudott arról, hogy a nagy Szikandar szultán (Nagy Sándor macedón fejedelem) valaha is itt járt ezen a tájon. Ismételt óvatos tudakozódásomra a helybeli pathánok, gudzsarok és mullah-ok között soha a legcsekélyebb nyomra sem akadtam, amely arra vallott volna, hogy akár néphagyomány, akár valami «tudományos» hagyomány maradt volna fenn errefelé, amely bármiképpen is összefüggésbe hozná Szvátot és a környező hegyi tájakat a mohamedán verzió «Nagy Sándor románca» legendás «két-szarvú» hősének, Szikandarnak tetteivel. Az éleseszű Mahmúddal való beszélgetésünk közben hallottam először az *Únra*-hegy nevének említését. Elbeszélte, hogy mindenki azt tartja az Upal-hágótól az Indusig nyúló hegylánc legmagasabb csúcsának és közvetlen alatta a nagy folyó irányában van a Pír-szár. Nagy alpi legelő ez. Az odavaló gudzsarok legkedvesebb *banda*-ja, vagyis nyári telepe. Legeltetik is, de a földet is mívelik ott.

Filológiai «tudatalattiságom» hamar megérezte az *Únra* és *Aornos* nevek közti esetleges összefüggést. Az *Únra* nevet éppen azzal a cerebrális *n*-nel ejtik, amelyet a pastu nyelv akkor használ, ha elébb az orrhang mellett *r* hangzó volt. Így tehát az *Únra* nevében egyenes fonetikai leszármazóját láthatnók annak a dard vagy szanszkrit névnek, amelyet a görögök az *Aornos* szóval igyekeztek megközelíteni. De természetesen ez a nyelvészeti indicium csak akkor eshetnék latba, ha a Pír-szár (Pír-tető) topográfiája a helyszínén megfigyelve, valósággal összevágónak bizonyulna az Aornosról szóló részletes és megbízható adatokkal.

Amily mohósággal vágytam elérni a Pír-tetőt — ha csak lehet, még aznap — szinte észre se vettem a mintegy 600 méteres hegymászást Csat-ból a hegylánc gerincére. (80. kép.) Utunk második fele pompás fenyvesben és ilex erdőségben vezetett. A talajt violák s a kora tavasz egyéb kedves hirdetői tarka virágpompával hintették tele. A hegylánc keskeny gerincét (2400 méter) közvetlen az erdőborította csúcs alatt értük el. Ennek a magasságát az 1892. évi Black Mountain-expedició az Induson túlról háromszögeléssel 2500 méterben állapította meg. A késélességű gerinc helyenkint meredélyes szirtfalban bukik alá. Elragadó ez az erdei táj. Gyönyörűséggel néztem el a havas hegyek hatalmas körképét észak felé, köztük a Mankiálhegy nemesformájú csúcsait a messze láthatáron. (81. kép.) Ez a bájos erdei tájkép és a kutatás, hogy olyan pontot leljek, ahol a fák megengedik az alkalmas fényképezést, természetesen meglehetősen késleltetett.

Hosszabbnak és fárasztóbbnak bizonyult az út, mint ahogy sejtettem. Az ösvény, ha ugyan úgy nevezhetem, a hegylánc meredélyes és sziklás déli homlokzata mentén vezetett, csaknem magán a gerincen, úgy hogy követte a gerinc hajlásait. Örültem, amikor végre hosszas mászás után mélyen alattunk felcsillant az Indus a sűrű fenyők között. Felette délkeletnek megpillantottam a hófedte Fekete-hegyeket (Black Mountains) és messze, messze vadul megszaggatott kisebb láncokon túl homályosan odalátszottak a Mahában hosszú, hullámos körvonalai. Ez a látvány élénken emlékezetembe idézte 1904. évi futólagos utamat, amely rácáfolt arra a korábbi feltevésre, hogy a Mahábanhegy azonos Aornos-szal. Jósorsom megengedte, hogy megint elindulhassak a híres «Szikla» felkutatására. Vajjon ezúttal szerencsével járok-e ?

Este hat tájban elhaladtunk egy igen szép forrás mellett. Az Acsara-csúcs oldalából fakad ez a forrás. Újabb ezer lépés után elértük egy sziklás hegynyúlvány fátlan gerincét. Az *Únra*-hegyből nyúlik ki ez. Közvetlen alattunk terült el a Kis-Únra nevű alpi legelő. Ezen a ponton pillantottuk meg az Únra-hegy kopár sziklás csúcsát. Magas-

ságát az utolsó feketehegységi expedició 2660 méterben állapította meg.

Az Únra-csúcsból lapos, hosszú hegyhát ágazik el délnek. Ez a Pír-tető (75. kép). Megkapó kép. Köröskörül csupa sziklaszirt. Alatta meredek, vízmosásos szakadékok buknak alá az Indus folyóhoz, másfél ezer méternél nagyobb mélységbe. A tőle elválasztó mély völgyön át nézve, elég közelnek tetszett. De további három órába telt, amíg feljutottunk reá.

Először a meredek középső hegytetőt kellett megkerülnünk, az Únra «fejét» (Únra-szár). Az egyszerű *Únra* név az egész hegytömeg neve, hozzáértve a legmagasabb hegyhátakat, közöttük a Pír-tetőt is. Az «Únra fejé»-nek déli homlokzata meredek sziklaszirtekben szeg le a mélybe. Ezért aztán fel kellett előbb kapaszkodnunk fáradságos ösvényen a hegynyúlvány gerincét követve, csaknem a főcsúcs magasságába, egy kis sziklavállra, amely csak hatvan méterrel alacsonyabb magánál a főcsúcsnál. Ez a sziklaváll a Kis-Únra. Ott átmehettünk a hegy sűrű erdőfedte északi oldalára. Ott megkezdődött a fáradságos leszállás. Meredek, hóval telt árkok mentén értünk le a fákkal körülvett kis Búrimár alpi tisztásra (77. kép). Gudzsar pásztorkunyhókra találtunk ott és mohamedán szentek bekerített sírjaira, szép fák árnyékában.

Messziről úgy tűnt fel, mintha Burimár összefüggésben volna azzal a kúpalakú erdős magaslattal, amelyben a «Pír-fejé»-nek nevezett hosszú hegyhát végződik észak felé. A szelídlejtésű alpi rét alsó szélére érve vettem csak észre, hogy mély, meredek szakadék választ el attól a magaslattól. Sűrű fák elrejtették addig előlem a szakadékot. Ugyancsak kellemetlen meglepetés volt ez nekünk, fáradt embereknek, annál is inkább, mert rohamosan alkonyodott.

Mahmúd vezetésével lefelé botorkálva a sziklák és fenyők között a mintegy 200 méter mélységű, szűk szakadék aljára, megragadott egy hirtelen gondolat: nem ez-e az Aornosnak az a mélységes szakadéka, amely előtt első alkalommal megtorpant a macedónok támadása, azután, hogy Nagy Sándor egyesült Ptolemaiosnak, Lagos fiának előre

küldött csapatával a hegytető közelében? Nem volt időm akkor a növekvő félhomályban kifürkészni a terepet, hogy vajjon alkalmas lehetett-e ez arra a megoldásra, amely több napi küzdelmes munka után Nagy Sándort mégis a helyzet urává tette. Nagy Sándornak ugyanis, mint a görög történetírók feljegyzik, végül is sikerült parittyavetőit és íjászait egy olyan pontig előre tolni, ahonnan köveik és nyílaik elérték a túlsó oldalon álló védősereget. Amikor lejutottunk végre a szakadék fenekére, kiderült, hogy egy alig negyven lépés hosszú, tíz lépés széles kis nyergen állunk. Ledőlt fatörzsek hevertek rajta keresztül-kasul és a nyereg két oldalán alászálló vízmosásokat is vastagon borították a heverő fatörzsek. Eszembe jutott ekkor Aornos ostromának a leírásában az a részlet, hogy Nagy Sándor tömérdek fát és cserjét vágatott ki, hogy magas gátat emelve a szakadékon át, megindíthassa az ostromot.

Megérkeztünk végre magának a «Pír-fejé»-nek magas északi vége alá (78. kép). Nem kellett tartanunk tőle, hogy kő- és nyílzáporral fogadnak bennünket a magasból, mint Nagy Sándor macedónjait. Így is elég küzdelmes volt a mászás a Bar-szár (vagyis a «tető-domb») lejtőinek meredek szirtjein, ahogyan a Pír-hegyhátnak ezt a végét nevezik. Élénken emlékezetembe vésődtek ennek a kapaszkodónak fáradalmai. Szerencsére magasabbra jutva, a Hold fénye mellett már biztosabban haladhattunk, lábunk könnyebben támasztékra lelt a keskeny sziklaéleken. De azért őszintén jól esett, amikor este kilenc óra tájban végre sík térségre értünk a Bar-szárhoz csatlakozó lapos hegyháton. Kellemes megkönnyebbüléssel vándoroltunk tovább a tökéletesen sík térszínen. Jó másfél kilométeren tartott ez a könnyű síma út. A teli Hold világánál, a felhőtlen, csillagos éjszakában jól láttuk a búza- és árpavetések zöldelő tábláit. Ez a látvány is eszembe juttatta, mily kedvező lehetett ez a termékeny hegyhát a régi időkben hegyi menedéknek, amint hogy ma is kedvelt tartózkodó helye a gudzsar pásztoroknak és földmívelőknek.

A hosszú sík plató közepén már ott találtam sátrainkat. Egy kezdetlegesen épült mecset mellett ütöttek tábort em-

bereink. A hely magassága — mint később megállapítottuk — 2160 méter volt a tenger színe felett. A kíséret és a teherhordók hatalmas pásztortüzek mellett kerestek védelmet a csípős-fagyos szél ellen. Éjfél elmúlt, mire én is beburkolózhattam takaróim közé. De gondolataim nem nyugodtak. A már-már meggyőződéssé érlelődött érzés, hogy megtaláltam Aornost, ébren tartott és feledtetett velem hideget és fáradságot.

Arrianos és Curtius elbeszéli, hogy Nagy Sándor szent áldozatokat mutatott be az isteneknek, amikor meghódította a «Sziklát». Én nem ünnepelhettem semmi győzelmet. De engem is kísértett az érzés, hogy áldozzak Pallas Athenének, hogy a tudományokban búvárkodónak régi dédelgetett vágyát, reménységét, végre, végre megvalósította.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Aornos felkutatása.

Aornos felkutatása volt a célom, amikor a Pír-hegy felé vettem utamat. Hogy megvilágítsam az okokat, amelyek arra serkentettek, hogy színről-színre megismerjem és kifürkésszem ezt az Indus-melléki tájat, — figyelemmel arra, hogy hol is lehetett a híres sziklavár — vissza kell térnem Nagy Sándor hadjáratának ismertetésére. Folytatom ott, ahol elhagytuk. Láttuk, hogy Óra elfoglalása után Nagy Sándor hadműveletei a Szvát völgyében diadalmasan véget értek. Bazírát, a mai Bír-kót-ot, mint tudjuk, Óra eleste után önként elhagyta a lakosság. A hódító vezér macedón helyőrséget hagyott hátra ezeken az erős pontokon, hogy biztosítsa a meghódított országot s aztán délnek fordult, hogy egyesüljön azzal a tekintélyes sereggel, amelyet maga előtt küldött volt Hefaisztion és Perdikkasz vezérletével le a Kábul-folyó mentén a nyilt Pesávar-völgybe. Arrianos, mielőtt elbeszéli a macedón haderőknek ezt az egyesülését és Nagy Sándor útrakelését az egyesült sereggel India felé, elmondja, hogy Óra elestének hírére a többi asszakénoi-k — vagyis Szvát lakói — valamennyien elhagyták városaikat és «elmenekültek az Aornosnak nevezett sziklához.»

Arrianos ezután tér át annak a fejtegetésére, miért törte magát Nagy Sándor olyan mohón, hogy hatalmába kerítse azt a sziklaerődöt. Megállapításai ebben a pontban, topográfiai adatairól mitsem szólva, a történelem búvárát általában is érdekelhetik. Arrianos ugyanis világot vet bizonyos lélektani tényezőkre, amelynek kétségtelenül fontos szerep jutott nem is egyszer Nagy Sándor csodálatos hadi

tetteiben, akárcsak a modern idők másik nagy hadvezérének, Napoleonnak életében. Jellemző fényt vetnek ezek a fejtegetések Arrianos kritikai állásfoglalására, amellyel története hősének cselekedeteiről igyekezett lehámozni a meseszerű elemeket. Íme lássuk, mit mond a görög történetíró Aornosról (IV., XXVIII.):

> Hatalmas sziklatömeg ez az országnak abban a részében, és beszélik, hogy még Heraklesz, Zeusz fia, sem bírt megmérkőzni vele. Már most azt, hogy a thébai vagy a tyriai avagy az egyiptomi Heraklesz járt-e itt az indiaiak földjén, nem erősíthetem meg határozottan, de nem is tagadhatom, de hajlandó vagyok azt gondolni, hogy nem nyomult előre ilyen messzire; mert hiszen tudjuk, mennyire szeretnek nagyzolni az emberek s ha nehéz dologról beszélnek, megnövesztik a nehézséget és kijelentik, hogy maga Heraklesz sem bírt vele. Ennek a sziklának az esetében is az a meggyőződésem, hogy Herakleszt csak azért emlegették, hogy a szikla elfoglalását annyival is csodálatosabbnak tüntessék fel. Mondják, hogy a szikla kerülete megvolt 200 stádium (negyven kilométer) és magassága a legalacsonyabb pontján 11 stádium (kb. két kilométer). Egyetlen nehezen járható, emberkéz építette ösvény vitt fel a tetőre. Fenn a szikla tetején — úgy beszélik — bővizű forrásból bugyogott a tiszta víz. Erdő is volt és szántóföld, annyi, hogy megmunkálására ezer ember kellett.
>
> Nagy Sándort, amikor mindezeket megtudta, megragadta a vágy, hogy elfoglalja ezt a hegyet is. A Herakleszről keringő monda csak még jobban serkentette erre.

Eddig Arrianos.

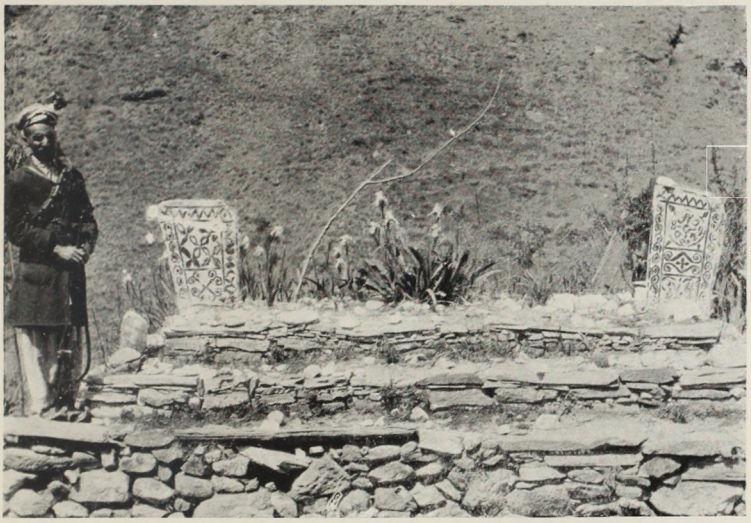
Nem tudjuk, vajjon ezek a hírek érlelték-e meg Nagy Sándor elhatározását, hogy birtokába vegye a hegyet. Valószínűbb, hogy Nagy Sándornak az a sarkalatos sztratégiai elve döntötte el a kérdést, hogy soha ne hagyjon maga mögött ellenséget, amíg teljesen össze nem morzsolta. Akárhogy is, tudjuk, hogy a hegyi mentsváraikba menekülő asszakénoi-k üldözése helyett Nagy Sándor kivonult Szvátból és betört a Pesávar-völgybe. Ott, abban a fontos kerületben, megszilárdította a macedón uralmat s aztán tovább nyomult az Indushoz.

Arrianos nem mondja meg kifejezetten, hogy Aornos az Indus jobbpartján volt. De Diodorus és Curtius elbe-

szélései világosan megegyeznek abban, hogy ott volt. Erős okunk van rá, hogy ott keressük Aornost. Egyebütt részletesen kifejtettem ezt. Ezúttal elég lesz röviden összefoglalnunk a dolgot. Nézzük meg a térképet. A Szvát fővölgyében fel egészen Mingaora közeléig macedón helyőrségek voltak, a följebb fekvő városok menekülő lakosságának nagyobb tömege sem nyugatra, sem délre nem találhatott biztonságot.

Nyugat felé a benyomuló macedónok állták el az útjokat. Délnek a fővölgyet ugyancsak macedón helyőrségek zárták el előlük, a többi út pedig Bunér felé, annyira nyilt, s dél felől, a Pesávar völgyből számos hágón át annyira hozzáférhető, hogy arra felé sem volt biztos a menekvés. Nagy Sándor derékhada már el is érte akkor a Pesávar-völgyet s így Bunér nyitva állt a beözönlő seregeknek. Ha meg északnak fordulnak, a Szvát fővölgyének abban a részében megint csak nincsenek biztonságban a beözönlő hadak elől, mert hiszen, amint láttuk, a Szvát-völgy nagyon is nyitott és könnyen járható Csurrai-ig. Ugyanez mondható a fővölgynek abból a részéből nyíló oldalvölgyekről. Magasabban fenn, Tórvál szűk szurdokaiban a benyomuló seregeket kétségtelenül visszafordították volna a térszín természeti nehézségei. Ott meg azonban a magas vízválasztókról a Pandzskóra és Indus felé alászálló völgyek alpi öveiben a menekülők nagyobb tömege nem tudta volna magát fenntartani, nem lett volna mit enniök.

Jóval kedvezőbbek voltak a viszonyok a visszavonulásra kelet felé. Ghórband, Kána, Púran, Mukhozai nagyobbrészt termékeny területei nyúlnak le arra az Indushoz s ezek a szváti oldalról Ghórbandba egész éven át elérhetők a vízválasztó könnyen járható hágóin át. Az Indus felé átkelőben a menekülők és a macedónok között ott ágaskodott a hegylánc természetes bástyája. A hegy mögött meghúzódva fenntarthatták volna magukat a veszedelem elvonultáig a vidék termékeiből. És végül, ha elérik az Indust arra felé, meg volt az a reményük, hogy a folyón túlról segítséget kaphatnak vagy más módon menekülhetnek tovább abban az irányban.

68. Pathán sír vésett sírkövekkel, Bilkánai alatt.

69. Pihenő az útszélen, Khvádzsa-khél felett.
A szipáh-szálár és kísérete teázik.

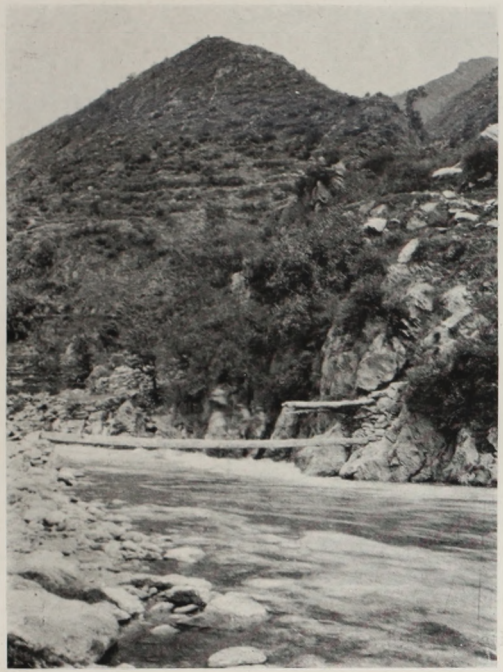

70. Lilaunai új erődje.

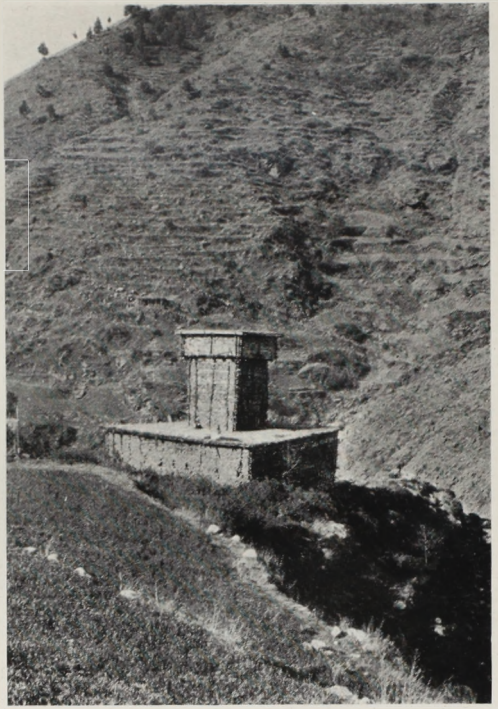

71. Kilátás a Silkai-hágóról a Kána-völgy feje fölött emelkedő havasokra.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

72. A Ghórband-folyó hídja Karóraiban.
(Egyetlen gerenda fogja át a folyót.)

73. A kánai Dóst Muhammad Khán erődje Bilkanaiban.

74. Kána khánjainak kísérete Damóraiban.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Ennek az előnynek nagy fontossága kitűnik abból is, amit Arrianos beszélt el nekünk: hogy Óra védői segítséget vártak Abiszaresztől, a mai Hazára területének és az Indus balpartjára lenyúló szomszédos völgyek főnökétől. Ezeknek a völgyeknek a torkolatával szemben, az Indus túlsó partján terülnek el a fentebb említett területek (Ghórband, Kána, Púran) alsó részei.

Sok történelmi bizonyság van rá, hogy Szvát és az Industól keletre elterülő Hazára szoros érintkezésben voltak egymással. Hazára népének nagy része ahhoz a törzshöz tartozik, amelynek ma is *szváti* a neve. Ezek szváti eredetűek, a mohamedán kort megelőző időkből. Őseiket a pathánok beözönlése üldözte ki hazájukból a középkor vége felé. Ugyancsak nevezetes az a tény, hogy az Indus mindkét partján, a szváti és a hazárai oldalon ma élő pathán törzsek — nem hiába, hogy eredetre is közel atyafiak — mindig együtt küzdöttek a feketehegységi expedíciókat kísérő harcokban, amióta Pandzsábot a brit birodalom bekebelezte.

Így tehát több egymást támogató magyarázatunk is van rá, miért történt, hogy Felső-Szvát lakói kelet felé vonultak vissza az Indus mellé. Egyúttal megértjük, miféle sztratégiai okok indították rá Nagy Sándort, hogy mielőtt Aornost megtámadja, előbb délnek forduljon a Pesávar-völgybe. Megszilárdította ott uralmát és előkészítette az Induson való átkelést, hogy azután biztonságban vonulhasson felfelé a folyó jobbpartján és dél felől támadhassa meg a szváti menekülőket hegyi mentsváraikban. Ilyen módon elkerülte, hogy belekeveredjék abba a szövevényes hegyes-völgyes tájékba, amely csak akadályozta volna a közvetlen üldözést. A menekülő ellenséget elvághatta attól, hogy visszavonuljon az Indus keleti (bal) partjára és segítséget kapjon az ott uralkodó Abiszaresz-től. Végül pedig, ha délről ostromolja meg Aornost, a maga javára értékesítheti mindazt az előnyt, amit az Indus völgye és a Pesávar-völgy termékeny síksága nyujt az élelmezés és más szükségletek tekintetében.

Ennek az utóbbi megfontolásnak a jelentősége kivilág-

lik abból is, amit Arrianosban olvasunk. Arrianos röviden leírja, hogy Nagy Sándor macedón helyőrséget hagyott hátra Peukelaotis városában (szanszkrit neve: Puskalávatí), Gandhára egykori fővárosában, a mai Csárszaddában, Pesávartól északkeletre, azután keletnek nyomult és «bevett más városokat, néhány kisebbet az Indus mellett».

> Ez után megérkezett Embolimába. Ez a város nem volt messze az Aornos-sziklától. Ott hagyta Kraterost hadserege egy részével, hogy halmozzon fel annyi gabonát és egyéb készleteket, amennyit csak lehetséges, hosszabb tartózkodásra, hogy onnan elláthassák magukat a macedónok és kikoplaltassák a Szikla védőit, ha az első ostromra nem sikerül bevenni. Ő maga magával vitte az íjászokat, az agrinaiakat, Koinos csapatát, a falanx többi részének legkönnyebb és legjobban fegyverzett embereit, kétszáz főnyi lovasságot és száz hegyi íjászt, és elindult a Sziklához.

Arrianos nem jegyzi fel Embolima pontos fekvését. De minthogy tudjuk, hogy Aornos az Indus jobbpartján volt, okunk van hinni, hogy az a város, amelyet Nagy Sándor «had-táp» állomásának választott, ugyancsak a folyó jobbpartján lehetett.

Ptolemaios geográfiája is megemlíti Embolimát, Indo-Szkítia városát az Indus mellett; ez az adat megerősíti feltevésünket. De sem a görög geográfus meghatározása, sem annak a különös buddhista szövegnek az adata, amelyről beszéltem, amikor a Csurraiban szőtt takarókról volt szó — ott Ambulima a hely neve — nem határozza meg Embolima pontos fekvését.

Abbott tábornok — az a vitéz határszéli tiszt, akiről Abbottabad, Hazára közigazgatási főhelye kapta a nevét — 1854-ben, amikor Aornos helyéről értekezett s azt írta róla, hogy a Mahában hegyben volt a vár, Bunértól délre — felvetette a gondolatot (amint ezt már ő előtte M. Court, Randzsit Szingh egyik francia tábornoka is megtette), hogy Embolima azonos a mai *Amb* faluval, az Indus jobbpartján. Amb körülbelül tizenhárom kilométerre van Mahábantól keletre. Ez az a hely, amelyről az amb-i Naváb, a Miángul egyik jelenlegi ellenfele, kapta a címét.

Aornosnak Mahában-nal való azonosítása nem helyszíni szemlélet alapján történt. Európai ember nem juthatott el akkor oda. A hazárai oldalról messzelátón vizsgálgatták csak azt a helyet nagy messzeségből és az így látottakból következtettek. Ezt a feltevést megdöntötték a helyszínén észlelt topográfiai jelenségek, amikor 1904-ben a Mahábant pontosan térképeztem.

De ha Mahábanról kiderült is, hogy nem azonos Aornosszal, ebből nem következik, hogy Embolima ne lehetne azonos a mai Amb-bel. De ha elfogadjuk is ezt a feltevést — jóllehet csupán a név hasonlóságára támaszkodik (*Amb* kiejtése Emb), s ez bizony gyenge filológiai bizonyíték, mert nehéz megokolni a név három végső szótagjának elkopását — Aornost akkor is feljebb kell keresnünk valahol az Indus mellett. Arrianos elbeszéléséből tudjuk, hogy Aornos környéke kétnapi járóföld volt Embolimától.

Már amikor közzétettem a helyszínén 1904-ben tett megfigyeléseim végső bizonyítékait az ellen a feltevés ellen, hogy Aornos a Mahában-láncban van, tisztán láttam, hogy magasabban fenn kell valahol keresni Aornos sziklavárát a nagy folyam mellett. De mert az a törzsi terület hozzáférhetetlen maradt, csak tizennégy évvel később irányult rá végleg a figyelmem arra a területre, ahol a kérdés valószínű megoldását remélhettem.

Nagyon értékes nyomot szolgáltatott akkor barátom, R. A. Wauhope mérnökkari ezredes, a Survey of India nagytehetségű tisztje. Nyugalmazott tiszt volt már, de a nagy háborúban visszahívták és így került Dehra Dun-ba, a háromszögelési felmérések hivatalába. Akkoriban készültek ott a térképek három középázsiai expedicióm felvételei alapján. Wauhope ezredes volt a vezetője az 1888. és 1891—2. évi feketehegységi expediciók idején az Indus balpartján végzett topográfiai felvételeknek. A Black Mountains-ban («fekete hegyekben») létesített magas mérő-állomásokról, majd pedig az északabbra fekvő Nandihár és Alláhí törzsi területek rövid megszállása idején, alkalma nyilt megismerkedni az Indus-völgy földrajzi jelenségeivel és a folyó túlsó partjára alátekintő hegyekkel, végig

Ambtól Csakészár-ig. Élete végéig szívesen foglalkozott klasszikus tanulmányokkal; az Aornos-kérdés is érdekelte. Megfigyelései nyomán akkoriban arra az eredményre jutott, hogy inkább mint bárhol másutt, a Nandihár-völgy torkolatával szemben, Thákót közelében, az Indusra meredeken leszegő hegynyúlványokban kell keresni Aornost. Nagy Sándor történetíróinak leírásai arra a tájékra utalnak. De mint tapasztalt topográfus tudta azt is, hogy csak a helyszínén végzett pontos megfigyelés alapján remélhető a kérdés végső megoldása.

India topográfiai hivatalának akkoriban csak messziről rajzolt, futó vázlat alapján készült térképe volt erről a vidékről. Ebből is látható volt, hogy azok a hegyek, amelyeket Wauhope ezredes említett, a kéz újjai módjára széttáruló legkeletibb kiágazásai annak a hegyláncnak, amely keleti irányban nyúlik el mintegy harminc kilométeres hosszban a Szvát és Indus vízválasztójától az Indusig és a Ghórband-völgyet elválasztja Csakészártól. Hogy ez a hegylánc nagyon meredeken bukik le a hegy lábát hirtelen kanyarulattal megkerülő folyóra, nyilvánvaló már abból is, hogy milyen kicsi a távolság a hegygerinc legmagasabb pontja és a folyómeder között. A térképen rajta van a legmagasabb háromszögelési pont s ez több mint 2000 méterrel magasabb, mint az Indus tükre Thákótnál. A térképről nem sok egyebet tudtam meg annak a magas hegyvidéknek topográfiájáról, amelybe most fárasztó napi menetünk után belejutottunk ott a «Pír-fejénél». Annál is mohóbb türelmetlenséggel vártam, mit hoz a reggel.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

A Pír-hegy felvétele.

Egész éjjel szilaj szélrohamok ostromolták kicsi sátramat ott fenn a Pír-hegy magaslatán. Keveset aludtam s kora hajnalban talpon voltam, hogy körültekintsek erről az elszigetelt hegytetőről. 2160 méter magasságban állottam a tenger színtje felett. Rendkívül messze terjedő, nagyszerű kép tárult fel előttem. A közeli Kohisztán hófedte hegyeiből dermesztő hideg szél süvöltött alá az Indus felé s ez bizony megnehezítette a ragyogó látvány élvezését. A déli órákban elült a déli szél s az idő felmelegedett. Ugyanígy volt a többi napokon is, amit ezen a szélsöpörte tetőn töltöttünk. Három napig voltunk itt. Nagyon élveztem munkámat a tartós szép tiszta nappalokon. Egyik feladatom az volt, hogy részletesen térképezzem a Pír-hegyet és környékét és összegyüjtsek minden adatot, amihez csak hozzá juthatok az utakról, földmívelésről, vízről és más helyi viszonyokról.

A térképezés munkája közben egyre világosabban kialakult előttem, mily meglepően megegyeznek a topográfiai jelenségek a görög történetírók írásaiból meríthető és következtethető adatokkal, úgyannyira, hogy teljesen megérlelődött bennem a meggyőződés, hogy ebben a nevezetes hegyben valóban rábukkantam a régóta keresett Aornos sziklaerődre. A képekkel igyekszem szemléltetni, mit láttam és figyeltem meg. Mielőtt rátérnék az Aornos bevételének történetéről ránk maradt följegyzések ismertetésére, le kell írnom előbb az események színhelyét és meg kell vizsgálnunk a történet szembeszökő részleteit, az ott látott topográfiai jelenségek világában.

A Pír-tető keskeny hegynyúlványok sorozatának egyike. Az Upal felett emelkedő Unra-hegyláncból ágaznak ki ezek dél felé. Ezekben bukik alá meredeken és lapul el legyezőszerűen Maira alacsony platója felé, amelynek lábát már az Indus vize mossa. Közülük a Pír-tető gerince a leghosszabb. Harmadfél kilométer hosszban tartja meg egyenletes, átlagosan mintegy 2100—2200 méternyi magasságát (85. kép). A sík hegyháton tágas térség kínálkozik nemcsak legeltetésre, hanem földmívelésre is. Talaja igen termékeny. Felső végén ezt a sík térséget jó darabon szelíd lejtők szegélyezik ; azok is egyaránt alkalmasak legeltetésre is, művelésre is (84. kép).

Nagy magassága és a körülötte elterülő völgyek mélysége folytán a Pír-hegyhát uralkodik a messze környék felett. Minthogy magasabb a többi hegygerinceknél, nagykiterjedésű, csodálatos panoráma nyílik róla köröskörül. A kilátás magában foglalja az egész Indus-völgyet a Mahábantól délre egészen odáig, ahol a nagy folyó kanyargó folyása a Kághán és Szvát forrásvidékén emelkedő magas hófedte láncokból alászálló, sűrűn egymásra halmozott hegynyúlványok közé rejtőzik (87. kép). Hogy fogalmat nyujtsak a Pír hegyről kínálkozó hatalmas panoráma óriási kiterjedéséről, megemlíthetem, hogy észak felé magában foglalja a Tórvál, Dubér és Kandia felett tornyosuló jégfedte csúcsokat (81. kép), kelet felé pedig valamennyi hegyláncot, amely Hazára középső részéhez csatlakozik. Dél felé tisztán szembetűnik a Pesávar-völgy síkja Attock felett.

A hegynyúlvány a sík tetőről (a Pír-szár név a szent ember magaslatát jelenti) keleten is, nyugaton is igen meredek sziklás lejtőkben bukik alá (86. kép). Helyenkint kopár, függőleges a sziklafal, másutt egy-egy fenyő kapaszkodik meg a meredélyeken. Délen nem nagy magasságú, de szembeszökő oromban végződik a plató. Ennek a neve Kuz-szár, «az alacsonyabbik domb», ellentétben a Bar-szár-ral, az északi végen (84. kép). Alatta három hegysarkantyu nyujtja előre meredek sziklás hegyoldalakban leszegő keskeny ágait (88. kép). A középsőnek a gerince felső részén olyan meredek és keskeny, hogy tel-

jességgel megmászhatatlan. A legrövidebb ág, a Mádzsu, bástya módjára nyúlik ki délnyugatnak, mielőtt véget ér meredélyes szirtekben körülbelül 500 méterrel a Pír-tető alatt.

A Pír-hegy nyugati lejtője igen meredeken száll alá, mintegy 600 méternyire, igen szűk völgyfenékre. A völgy alja helyenkint hozzáférhetetlen szakadékká mélyül, másutt apró lépcsőzeteken itt-ott mívelhető földeket találunk benne. A völgy másik oldalán, szemben, emelkednek a kis Balai-hegygerinc helyenkint csaknem függőleges, rettentő kopár sziklafalai. Tetején rövid darabokon szelídebb a lejtő. Ott nyáron állatokat legeltetnek. De ezek csakis a főlánc gerincéről közelíthetők meg, az Únra-szár csúcsa alatt. A Balai-hegygerincet mély szakadék választja el nyugat felé egy sokkal hosszabb gerinctől. A gudzsarok Danda-Nurdai néven ismerik. Ez a főlánctól a Lándai-legelőterület közelében válik el. Lejjebb a Pír-tető délnyugati lejtőire tekint.

A Danda-Nurdai keskeny, megszabdalt taréját két hágó szeli át. Az alacsonyabbikon, a mintegy 1200 méter magasságú Pézal-kandao-hágón keresztül átjuthatunk a völgy egy részébe, ott, ahol a Mádzsu szirtjeivel szemben némi kis földmívelést is űznek Tálun falucska elszórt tanyáinak gudzsar lakói.

A Pézal-kandao-hágó alól nehezen járható ösvény kapaszkodik fel a Mádzsu gerincére és onnan a Pír-tető déli végére. A másik hágón át — 2000 méter magasságban — valamivel könnyebb út vezet a Danda-Nurdai mögött egy füves alpi lejtőre, a Kis-Únrá-ra és onnan arra az ösvényre, amely a főlánc teteje mentén visz végig. Látni fogjuk, hogy ezeknek a hágóknak bizonyos tekintetben fontos szerep jut Aornos történetében. De térjünk vissza a Pír-hegyre és ismerkedjünk meg röptében a hozzá keleten csatlakozó területtel. Hogy ez némi tekintetben különbözik attól, amit nyugat felé láttunk, annak tulajdonítandó, hogy a főlánc magassága azután, hogy dél felé kilökte magából az uralkodó Pír-hegynyúlványt, hirtelen nagyot esik és kopár, fátlan magaslatok során oldódik fel. A vízmosások egyetlen

széles teknőben egyesülnek, mielőtt az Indusba ömlenek. A völgyteknőben egyesülő, mélyen kivájt *nullah*-ok között rövid dombok és hátak sora emelkedik. Valamennyi igen meredek, de tetejük sík. Ezek a tetősíkok a Pír-hegyről tekintve, olyan sajátságos képet nyujtanak, mintha apró különálló szigeteket látnánk magunk alatt (79. kép). Egyik-másikon ezek közül a kis hegytetők közül vannak megmívelt foltok. Valamennyi fátlan, víztelen, állandó letelepülésre nem alkalmas. A Pír-hegy keletnek néző lejtője is igen meredek.

Most már csak az van hátra, hogy röviden leírjam a Pír-hegy tetejét. Harmadfél kilométeres hosszban csaknem teljesen sík plató és egész hosszában végig búzatáblák zöldelnek rajta. A megmívelt terület a tetőn 100—200 méter széles, a táblák szegélye legelő. Szép, vén fák ligetekben csoportosulnak (85. kép). Egyik ilyen ligetben, a hegyhát közepén egy *ziárat* (szentély) rejtőzik. Sokan felkeresik. A meredek lejtőket barázdáló, mély vízmosásokban apró források csobognak a hegyhát közelében. Ezek táplálják a völgyekbe leömlő csermelyeket. Két nagy, durva kőből rakott, mesterséges vízmedencében is gyüjtik az esővizet és az olvadó hó vizét, hogy a nyaranta idehajtott nyájaknak legyen ivóvizük. Térden felül érő vizet találtunk bennük.

Huszonöt-harminc, kezdetleges építésű gudzsar kunyhó van elszórva a platón kis csoportokban. Ezekben tanyázik tavasztól őszig a marháit legeltető pásztornép.

A telep közepén van a mecset.

A Pír-hegyhát észak-déli irányban nyúlik el s minthogy magasabb hegy nem árnyékolja, teteje bőségesen kapja a napfényt. Ezért kora tavasszal már eltűnik róla a hó. Ez a magyarázata, hogy noha abban az évben későn nyílott a tavasz, a búza már magasan állt.

Déli végén a már említett Kuz-hegy áll őrt a Pír mellett. Ez mintegy 30 méterre emelkedik a Pír platója fölé és tökéletesen uralkodik a Mádzsu- és Asarai-gerincről fölvezető nehéz ösvényeken.

Északi végén még hatékonyabb védőbástyaként nyúlik fel a magasba a Bar-hegy — «a felső magaslat» — meredek

kúpja. Viszonylagos magassága a plató felett mintegy harmadfélszáz méter (2400 méter a tenger színe felett). A Pír platójáról szelíd lejtésű füves hegyoldal visz fel a Bar sűrű erdő borította tetejére, csak az utolsó százméteres emelkedés sziklás és meredek. A Bar-hegy felső része háromélű gúla-alakot ölt. Éleit igen meredek sziklabércek szegélyezik, csak az északnak néző éle menedékesebb. Ott enyhébb lejtő vezet le egy hatvan méterrel alacsonyabb, keskeny nyeregre és nem sokkal túl rajta tornyosul fel a Bar-hegy egyik kisebb, lapostetejű nyúlványa, a Lánde-hegy («az alacsonyabb hegy»). Nem sokkal alacsonyabb a Bar-hegy főcsúcsánál. Oldalai nagyon meredekek és sziklásak (82. kép).

A Bar-hegy nyugatnak néző élével csatlakozik az Únra főláncolatához ; az esik a főlánc tengelyvonalába. De éppen itt szakítja meg a lánc folytonosságát az a mély és meredek szakadék, amelyen átvezetett utunk, amikor először közeledtünk a Pír-hegyhez. Ennek a vízmosásnak a feneke körülbelül egymagasságban van a Pír-platóval és 200 méterrel alacsonyabb, mint a Burimár alpi rétje, amely mint láttuk, a Bar-hegy felé tekint. Elbeszéltem már fáradalmas leszállásunkat Burimárból ennek a szakadéknak a fenekére. A szakadék neve : Burimár-kandao. De az a keskeny sziklás borda, amely a Bar tetejéről szeg le a mélybe, még meredekebb.

A sziklabércek sorát csak egy helyütt szakítja meg egy kis vállszerű kiszögelés : a Máslun (78. kép). Ennek sík a felszíne s körülbelül száz méterre nyúlik nyugat felé. Szélessége a végén mintegy 30 méter. Sűrűn benövik a fák, sík részét is, meg a sziklás hegyoldalt is, felette és alatta. A Máslun-sziklaváll magassága a szakadék feneke fölött mintegy 140 méter. Mögötte nehezen megmászható meredek sziklafalak emelkednek újabb száz méter magasságba, a Bar-hegy tetejére. Ott a tetőn egy régi erőd romjait fedeztem fel. Ennek és a Máslunnak régészeti jelentőségére — és fontos topográfiai bizonyságára — még visszatérek.

Ez a futólagos áttekintés a környék tájalakulásáról is megérteti velünk, miért volt oly kivételesen alkalmas a Pír hegyháta, hogy természetes menedéke és erőssége legyen

a messze környék egykori lakóinak. Másfél ezer méternél magasabb kiemelkedése az Indus fölé már egymaga megnehezíti megostromlását. A hegytető sík térségén — amely nagyobb, mint bármelyik természetes erősségé lejjebb az Indus jobb partján — nagy tömegek gyülekezhetnek védelemre is, támadásra is. Központi fekvése különösen alkalmassá teszi a Pír-platót, hogy nagy és termékeny hegyi területeknek, mint Csakészár és Ghórband és az Indusvölgynek közel alatta elterülő része, ahol tágas térség kínálkozik a földmívelésre és éppen ezért sok nagy falu is van, — hogy ezeknek a területeknek élelmiraktára legyen.

A lejtők magassága és meredeksége könnyűvé tette a védelmet, különösen a régi időben, amikor a kezdetleges fegyverek oly nagy előnyt nyujtottak annak a félnek, amelyik fölülről harcolt. És ebben a tekintetben figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy még azon az oldalon is, ahol a hegynyúlvány csatlakozik a reá letekintő főláncolathoz, ott is elszigeteli és nehezen megközelíthetővé teszi a Burimár-kandao mély szakadéka. Végül hadászati tekintetben fontos tényező volt az általános fekvés, mert hiszen több mint kétharmadát védi az Indus nagy kanyarulata.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

Nagy Sándor megostromolja Aornos sziklavárát.

És most térjünk vissza Nagy Sándor hadjáratának történetére. Ott hagytuk abba, hogy a nagy hadvezér megérkezett Aornos közelébe. A ránk maradt feljegyzések közül Arrianosé a legteljesebb és kétségtelenül a legmegbízhatóbb. (*Anabasis*, IV., XXIX—XXX.) Annál is inkább bizalmat érdemlő ez ebben a vonatkozásban, mert a két kortárs egyike, akiknek elbeszélésére mint minden másnál szavahihetőbb forrásra hivatkozik bevezetésében, Ptolemaios volt, Lagos fia, — Nagy Sándor bizalmas generálisa, az egyiptomi Ptolemaiosok őse. Ez a Ptolemaios maga is igen nevezetes szerepet játszott Aornos elfoglalásában. Arrianos feljegyzése azokról a hadműveletekről, amelyek a menekülő asszakénoik sziklaerődjének elfoglalására vezettek, oly világos és tanulságos topográfiai adatokat szolgáltat, hogy leghelyesebbnek tartom Mc Crindle angol fordítása nyomán, egész terjedelemben ideiktatni az Anabasis e részének magyar fordítását. Az angol fordítást összevetettem a görög eredetivel és itt-ott némi csekély változtatást tartottam szükségesnek. (Az itt következő magyar szöveg ennek a kissé módosított angol szövegnek a fordítása.)

> Bizonyos emberek erre, akik a környékből valók voltak, odamentek hozzá és felajánlva hódolatukat, vállalkoztak rá, hogy elvezetik őt a Szikla megostromlására legalkalmasabb helyre, ahonnan nem lesz nehéz bevenni a várat. Nagy Sándor ezekkel az emberekkel elküldte Ptolemaiost, Lagos fiát, testőrségének tagját. Ptolemaios az agrianeseknek* és más könnyű

* *Agrianes*, thrák-macedóni nép a Strymon mellett, a Rhodope és Hémusz hegység között. Híres nyilasok. (*A fordító.*)

fegyverzetű csapatoknak, meg a válogatott gyalogos testőröknek volt a vezére. Ptolemaiosnak parancsot adott, hogy foglaljon állást, szállja meg erős őrséggel és aztán ha elfoglalta, adjon jelt neki. Ptolemaios fárasztó, nehéz útvonalon haladva megszállta a magaslatot, annélkül, hogy a barbárok észrevették volna. A helyet cölöpkerítéssel köröskörül megerősítette, aztán a hegy egy kimagasló pontján máglyát gyujtott, hogy jelt adjon Nagy Sándornak.

A jeltüzet meglátta a vezér és másnap megindult seregével. De a térszín nehézségei és a barbárok derekas ellenállása meghiusította az ostromot. A barbárok, amikor észrevették, hogy Nagy Sándornak nem sikerült az ostrom (azon az oldalon), megfordultak és megtámadták Ptolemaios embereit. Keményen összecsaptak, az indusok szívós erőfeszítéssel igyekeztek lerombolni a paliszádokat, Ptolemaios azonban helytállott. Végül is a barbárok maradtak alul a küzdelemben és az éjszaka leszálltával visszavonultak.

Nagy Sándor az indus szökevények közül kiválasztott egy embert, aki ismerős az országgal és máskülönben is megbízható és éjnek idején levelet küldött vele vezérének. Hírül adta neki, hogy ő maga fogja megostromolni a Sziklát, legyen résen, ne elégedjék meg vele, hogy állását tartsa, hanem támadja meg a barbárokat a hegyen, hogy a két tűz közé szoruló indusok megzavarodjanak. Nagy Sándor hajnalban indult meg táborából. Csapatait azon az úton vezette, amerre Ptolemaios nyomult volt fel ő előtte észrevétlenül. Meg volt róla győződve, hogy ha sikerül előnyomulnia és egyesülnie Ptolemaios seregével, könnyű lesz a diadal.

Így is lett. Délig hevesen dúlt a harc az indusok és a macedónok között. A barbárok erősen hajigálták és nyilazták a fölfelé kapaszkodó macedónokat, de ezek nem lankadtak, egyre újabb és újabb seregek követték egymást s amíg az elől levők pihentek, a nyomukban következők délután nagy nehézségek árán elfoglalták a hágót és egyesültek Ptolemaios embereivel. Az egyesült csapatok folytatták előnyomulásukat a Szikla felé, de ostromra még nem kerülhetett a sor. Így végződött ez a nap. Másnap hajnalban Nagy Sándor parancsot adott katonáinak, hogy minden ember vágjon magának száz karót. Amikor együtt volt a fa, a magaslatról, ahol táboroztak, elkezdte a gátépítést a Szikla felé, keresztül a szakadékon, egy olyan pontig, ahonnan úgy gondolta, nyíllal és hajítógépek köveivel eléri a védőket. Mindenki résztvett a munkában, hogy a gát elkészüljön. Ő maga ügyelt fel a munkára és megkorbácsolta a tétleneket.

Első nap teljes erőmegfeszítéssel egy stadionnyira épült

meg a gát. Az indusok másnap megtámadták a gátépítésen foglalatoskodókat, de a macedón parittyavetők és hajítógépek a már megépült gátról olyan erővel ostromolták őket, hogy az indusok visszavonultak.

A gátépítést szakadatlanul folytatták három nap. Negyednapra néhány elszánt macedón felkapaszkodott és elfoglalt egy, a Sziklával egymagasságú kiszögellést. Nagy Sándor szüntelen munkával előretolta a gátat, hogy elérje a kiszögellést, amelyet egy maroknyi sereg már elfoglalt a számára.

De az indusokat rémületbe ejtette a macedónok hallatlan vakmerősége, s amikor látták, hogy már keresztül is törtek és gátjuk elérte a kiszögellést, lemondtak a további ellenállásról és követet küldtek Nagy Sándorhoz és tárgyalásba bocsátkoztak, hogy átadják az erősséget, ha békét köt velük. Valójában azonban az volt a szándékuk, hogy a tárgyalással kihúzzák a napot és az éj leple alatt elszéledjenek falvaikba.

Nagy Sándor észrevette ezt. Időt adott nekik, hogy elinduljanak és bevonják köröskörül őrségeiket. Ő maga nyugton maradt, amíg azok megkezdték visszavonulásukat. Akkor azután testőrségéből és a könnyebb fegyverzetűekből válogatott kétszáz emberével megostromolta a Sziklát, arról felől, ahonnan a vár védői elvonultak. Ő maga kapaszkodott fel elsőnek. A macedónok nyomon követték, egyik a másikat segítette fel, egyik itt, a másik ott. És akkor előre megállapított jelre rávetették magukat a visszavonuló barbárokra és sokakat közülük levágtak menekülés közben. Mások pedig rémületükben levetették magukat a meredélyeken és úgy haltak meg. Nagy Sándor ilyen módon urává lett a Sziklának, amely pedig magát Herakleszt is megtorpantotta.

Arrianosnak ezzel a világos, higgadt leírásával minden lényeges pontban megegyezik Nagy Sándor többi történetírójának, Diodorusnak és Curtiusnak a feljegyzése. Több jel is arra vall, hogy ez a két szerző itt is, egyebütt is közös forrásra támaszkodik. Diodorus nagyon rövidre fogja elbeszélését. Curtius leírása nagyobb terjedelmű, de ez főképpen onnan ered, hogy mint rendesen, a szónoki előadásra kínálkozó apró mondanivalóit szokása szerint terjengősen beszéli el. Elég lesz tehát, ha mindkét jelentésből csak azokra a pontokra térünk ki, amelyekben valami utalás van Aornos fekvésére.

Diodorus (*Bibliotheca*, XVII., LXXXV.) természetes erősségnek írja le a Sziklát. Kerülete 100 stadion, magas-

sága 16 felülete sík és tökéletes kört alkot. Az Indus mossa a lábát délen. Egyebütt mély szakadékok és megmászhatatlan sziklaszirtek övezik. Egy, a környékkel ismerős öreg ember jutalomért megígérte, hogy elvezeti Nagy Sándort a nehéz kapaszkodó egy olyan pontjára, ahonnan felülkerekedhet a barbárokon és elfoglalhatja a Sziklát. Nagy Sándor ennek az embernek a vezetésével először a Sziklához vezető hágót szállotta meg, s mert másfelé nem volt kijárata a várnak, ezzel elzárta útjukat. Azután a Szikla lábánál levő szakadékot gáttal áthidalta és így közelebb jutva, heves rohamokkal két nap, két éjjel folytatta az ostromot megszakítás nélkül. Eleinte a barbárok felsőbbségben voltak, mert ők voltak magasabban. De amikor a gát elkészült és a Katapulták és más hadigépek működni kezdtek, az indusok kétségbe estek és éjjel elmenekültek a Szikláról azon a hágón keresztül, amelyet előbb megszállva tartott Nagy Sándor, de most szándékosan védetlenül hagyott. Így Nagy Sándor kockázat nélkül bevette a Sziklát.

Curtius (*Historiae*, VIII., XI.) a Sziklát *Aornis* néven említi leírásában. Méreteit nem adja meg, de elmondja róla, hogy a meredek partok közé szorított Indus mély vize mossa a lábát. Egyebütt szakadékok és meredek sziklabércek veszik körül. A maga szónoki stílusával — és ez nyilván Livius emlékének a hatása — a Sziklát *(petra)* a római circus *meta*-jához hasonlítja, «széles az alapja, fölfelé karcsubbá válik és éles oromban végződik». Ez a leírás ha eredeti forrásának valamely részletére támaszkodik, azt a képet kelti, hogy a Szikla egy része meredek kúpszerű csúcsban hegyeződik ki. Elbeszéli, hogy egy környékbeli öreg ember vezetésével könnyűfegyverzetű különítményt küldtek a macedónok előre, kerülővel, hogy észrevétlenül foglalja el a legmagasabb pontot.

Curtius azután elmondja, hogy a szakadékot gáttal töltötték ki, hogy az ostrom lehetővé váljék. Évégből a közeli erdő fáit vágták ki és az ágaktól és lomboktól megfosztott fatörzseket belehajigálták a szakadékba. Hetednapra a szakadék gödrei, üregei megteltek. Akkor elrendelték az ostromot a meredek lejtők ellen. Az íjászok és az agrianes-ek

vettek részt az ostromban. A király apródaiból összeválogatott harminc ifjú vett részt a reménytelen vállalkozásban. A nagyon is szónokias hevületű leírásban azt olvassuk, hogy állítólag maga a király vezette az ostromot. Sokan elpusztultak, lezuhantak a meredek bércekről az alant folyó vízbe, «mert a barbárok óriási köveket görgettek a fölfelé kapaszkodó emberekre és akit eltaláltak, hanyatthomlok bukott le a bizonytalan, sikamlós sziklafalról, ahol a lába alig talált támasztékot». Hosszú költői leírás beszéli el aztán a két ifjú vezető, Kárusz és Alekszander halálát, akik olyan magasra feljutottak, hogy kézitusába keveredtek, de legyűrték őket és elestek.

A királyt annyira megrendítette a veszteség, hogy elrendelte a visszavonulást. Annak rendje és módja szerint ezt végre is hajtották. Nagy Sándor, habár el volt rá szánva, hogy abba hagyja a vállalkozást, színlelte, mintha folytatná az ostromot. Erre az indusok, hogy bizakodásukat és diadalukat fitogtassák, két nap és két éjjel lakmároztak, harmadik éjjel pedig elhagyták a Sziklát. Amikor visszavonulásukat fölfedezték, a király megparancsolta csapatainak, törjenek ki diadalordításban. Ez annyira megdöbbentette a menekülőket, hogy «hanyatt-homlok levetették magukat a síkos sziklákról és meredélyekről», és agyonzúzták vagy összetörték magukat.

Más leírás, mint ez a három, nem maradt fenn olyan, amelyben bármi csekély adatot találnánk Aornosról. Ezek összehasonlításából nyerjük a következő végleges tényeket. Aornos természetadta erősség volt, magas hegy tetején; meredélyes sziklás lejtői és az alatta mélyen bemetszett szakadékok könnyűvé tették megvédését a támadók ellen. Nevezetes, hogy sehol sincs semmi említés emberkéz építette erődítményekről. A tetőn fenn volt elegendő sík térség, hogy jelentékeny számú ember biztos menedéket leljen. A hely közel volt az Indushoz. Az Indus ott folyt el a lábánál. Viszonylagos magassága igen tekintélyes lehetett; határozott számadatok 11 és 16 stádiumról szólanak. Amaz Arrianos adata, ez meg Diodorusé. Ezek a számok körülbelül 2000 és 2900 méternek felelnek meg. A kerületet 200

és 100 stádiumnak mondja a két szerző, vagyis körülbelül 35 és 18 kilométernek. Ez nyilván csak hegytömegre vonatkozhatik vagy hegyláncra, s nem egyes magányos dombra vagy csúcsra.

Az, hogy Aornos ilyen hegymasszívumon vagy hegyláncon volt, világosan kitűnik abból, amit mind a három szerző mond arról az uralkodó magaslatról, amelyet a macedónok fárasztó kapaszkodóval elfoglaltak az ostrom kezdete előtt. Arrianos is, Curtius is megállapítja, hogy ezt a magaslatot úgy foglalta el odavaló vezetővel, az előre küldött könnyűfegyverzetű különítmény, hogy az ellenség nem vette észre előnyomulásukat. Ez az adat világosan arra utal, hogy az út völgyben vezetett föl, olyan völgyben, amely rejtve volt Aornos védői elől.

Ezt a feltevést erősen támogatja Arrianos megjegyzése a hágóról, amelyre Nagy Sándor — ugyanazon a fárasztó úton, amelyen Ptolemaios — csak heves küzdelem és harcok árán tudott felkapaszkodni és csak akkor csatlakozhatott az Aornos feletti állást tartó Ptolemaios különítményéhez. Az ellenállás, amellyel Nagy Sándornak itt meg kellett küzdenie, arra mutat, hogy ez a hegylánc tetejére vezető út, ha nem volt is látható Aornosból — s így első alkalommal nem szálltak szembe velük ; Ptolemaios harc nélkül jutott fel — *elérhető* volt mégis Aornosból a nélkül, hogy előbb el kelljen kergetniök a magaslaton táborozó különítményt. Arrianosból tudjuk, hogy megkísérlették Ptolemaios előzését előző nap, de kudarcot vallottak.

Eljutottunk most az Aornos ostromával kapcsolatban emlegetett, legjelentősebb topográfiai jelenséghez : arra a mély szakadékra gondolok, amely elválasztotta azt a magaslatot, ahol a macedón tábor állott, a Szikla legközelebbi részétől. Itt is Arrianos jelentése a legteljesebb és legvilágosabb. Kitűnik belőle, miért kellett Nagy Sándornak ahhoz a megoldáshoz folyamodnia, hogy gátat (töltést) építtessen a szakadékon keresztül. Elsősorban azért, hogy a túlsó parton álló ellenségnek közelébe férkőzhessen és hatásosan lövethesse fegyvereivel és «tűzérségével». A hegyoldal meredeksége könnyűvé tette ott a védők dolgát. Kiváltképpen

75. A Pír-lánc az Únra-hegy délnyugati lejtőjéről.

76. Upal falu délkeletről.

77. A Burimár havasi legelő és a Burimár völgytorok lejtője, a Máslunról.

78. A Pír-tető nyugati lejtője a Máslunról.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

79. A Dratszerge és Bénamáz hegyhátak, a Pír-tetőről keletre, a Lande-hegyről.

80. Az Upal-hegylánc gerince Csat-ból.

81. Havas hegylánc a Ghórband- és Dubér-völgy között az Upal-hegylánc gerincéről.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

82. Havas hegylánc a Szvát-völgy fejénél, a Lánde-hegyről északnak.
Jobbról a Mankiál felett emelkedő, magas csúcsok.

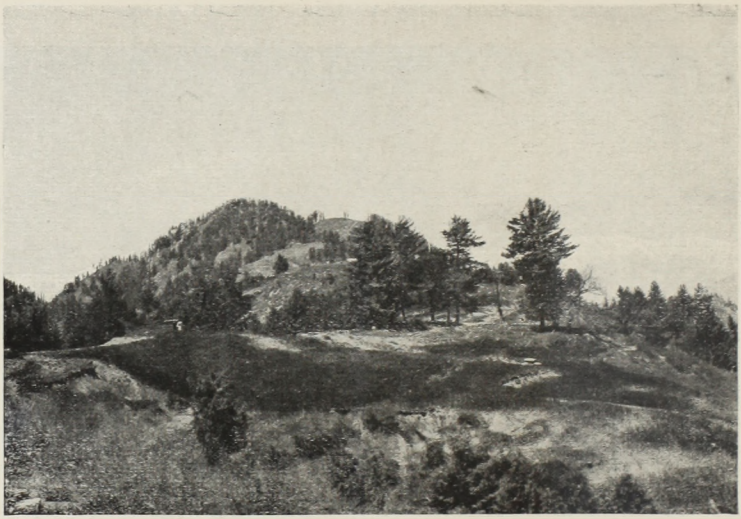

83. Az Únra-csúcs a Kuz-tetőről.
(A kép folytatása, jobboldalt, a következő képen.)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

84. A Pír-lánc északi vége a Bar-tetővel és a Lánde-tetővel; távolban a Szvát és Indus vízválasztója.

85. Földek a Pír-hegy közepe táján.
A távolban a Bar-tető és Lánde-tető.

86. A Pír-l egylánc az Únra-csúcs délnyugati lejtőjéről.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

félelmetes volt a védelemnek az a módja, — és erről Curtius meg is emlékezik — hogy nagy köveket hengergettek le az ostromlókra. Modern időkben is van rá példa, milyen hatalmas «fegyver» ez a védők kezében alpi vidéken; a tiroli parasztok 1809-ben így védték meg földjüket Napoleon francia és bajor csapatai ellen.

Aornost sem ostromolhatta meg Nagy Sándor a siker reményével mindaddig, amíg «nyíllal és hajítógépek lövedékeivel el nem éri a védőket».

Arrianos elmondja, hogyan épült ez a gát. Leírásából következtethetünk a szakadék tekintélyes szélességére és mélységére is. A csapatok egyesült erővel első nap egy stádion-nyi távolságig jutottak el vele. Ez körülbelül 180 méter. Onnan már a gáton állók parittyával, hajítógéppel visszaűzték az ellenség kirohanó csapatait, amelyek a gátépítőket akarták elkergetni. De «a gátépítést szakadatlanul folytatták három nap» s csak a negyedik napon tudta fölverekedni magát néhány macedón katona arra a kiszögellésre, amely már egymagasságban volt a Sziklával.

De Arrianos szerint az ostromlók ezután is folytatták a gátépítést, amíg csak el nem érték vele ezt a megszállt állásukat. De ez az állás még jóval alacsonyabban lehetett a szakadék túlsó partján emelkedő magaslat gerincénél, mert hiszen Nagy Sándor és hétszáz válogatott embere meredek kapaszkodóval érte csak el a tetőt és vetette rá magát a menekülő barbárokra a vár feladását követő éjjel.

HUSZADIK FEJEZET.

Aornos helyének megállapítása — a helyszínén.

A felvételek alapján készült térképből és az előző leírásból könnyen felismerhetjük a Pír-hegy és környékében Aornos minden topográfiai jelenségét, amiként az Nagy Sándor ostromának történetéből kiviláglik. Vegyük először is az általános jelenségeket. Az Indus széles kanyarulatban kerüli meg annak a hegyláncnak keleti végét, amelynek legnagyobb és legszembeszökőbb előretolt nyúlványa a Pír-tető. Diodorusnak azt a részletesebb megállapítását, hogy az Indus a Szikla *déli* oldalát mossa, szintén igazolja a valóság. A kanyarulatnak az a szakasza, amelyet az Indus völgyén fölfelé tartó csapat először érint, csakugyan pontosan délnek van a Pír-tól.

A Bar-tető viszonylagos emelkedése a hegynyúlvány északi végén az Indus partja felett feltűnően egybevág azzal az adattal, amit Arrianosban találunk Aornos magasságáról.

Bar-tető északi vége	2412 m
Indus partja Thákótnál kb.	520 «
Viszonylagos magasságkülönbség kb.....	1900 «
Arrianos szerint Aornos magassága kb....	2000 «

Ha az Únra-csúcs magasságához mérjük hozzá (háromszögeléssel mérve 2658 méter), a viszonylagos magasság akkor is szabatosan egybevág.

A Szikla kerületének az adatát bajos ilyen próbának alávetni. Nem tudjuk, milyen vonalon és milyen magassági szintben «mérte» a kerületet a történetíró. Érdekes azért

följegyezni, hogy ha görbemérővel körüljárjuk a térképen a hegylánc keleti végét, megkerüljük a hegy lábát Sarkul közeléből, az Indus partján, a Takhta-hágón át Sangba és onnan vissza az Únra-csúcs mögött, körülbelül 25 kilométeres utat kapunk. De persze másként is lehet mérni s akkor más és más eredményt kapunk.

Az az uralkodó magaslat, amelynek elfoglalására Nagy Sándor előreküldte Ptolemaios könnyűfegyverzetű különítményét, könnyen felismerhető az Únra egyik vagy másik oldalán elterülő kis fennsíkban. Ezek pontosan megfelelnek annak a célnak, amelyről itt szó van, hogy tudniillik olyan állást biztosítson magának a vezér, ahonnan a Szikla a legkönnyebben megvívható. Figyelembe véve minden taktikai előnyt, amit a magasabb pont nyujt a támadónak s kivált nyujtott — a messzehordó tüzi fegyverek feltalálása előtt — semmi kétség, hogy a Pír sziklaövezte platójának megostromlása a siker legnagyobb reményével arról az oldalról kecsegtetett, ahol a Pír hegynyúlványa összefügg a főlánccal. Ez pedig a Burimár-plató, az Únra-csúcs keleti vállán (77. kép).

De más megfontolások arra indítanak, hogy inkább a szelíd lejtésű Kis-Únra alpi rétségen keressem Ptolemaios megerősített táborhelyét. Onnan könnyebb volt védeni a folyó mellől felvezető utat és így hathatósan támogatni a főcsapatot a felnyomulásban. Már pedig Arrianosból tudjuk, mekkora szükség volt erre a segítségre, mihelyt felfedezték a védők a macedón csapat mozdulatát.

De meg a «Kis-Únra» azért is látszik kedvezőnek, legalább is ma, a táborozásra, mert ott könnyebb vízhez jutni. Fekvése is kedvezőbb, kevésbbé volt kiszolgáltatva a támadásnak az ellenség főállásából.

Az út, amerre a legkönnyebb megközelíteni a folyóról a hegylánc gerincének azt a pontját, amely szembe tekint a Pír-tetővel: a völgyön vezet fölfelé a Danda-Nurdai-gerinc nyugati részére, onnan pedig a völgy fejétől a «Kis-Únrá»-ra. Tudakozódásomra azt a feleletet kaptam, hogy a főlánc tetején levő legelőterületek ma is ezen az úton érhetők el legkönnyebben erről az oldalról. Az Indus-menti

gudzsar pásztorok rendesen azon az úton terelik csordáikat fel a legelőkre. A völgy feje közelében a hágó magassága térképünk szerint (hajlásmérővel mérve) 1972 méter.* Ezen a hágón visz az út a Kis-Únra lejtőjére és onnan nehézség nélkül jutunk el arra a havasi rétre, ahol az Acsar és Kis-Únra gudzsar kunyhói állanak.

Az említett okok miatt hiszem, hogy ezt a most leírt útvonalat követte Ptolemaios és utána Nagy Sándor főcsapata. Arrianos elmondja, hogy Nagy Sándor, amikor észrevette a máglyát, amelyet Ptolemaios gyujtott az elfoglalt hegyen, másnap tovább nyomult seregével, «de *a térszín nehézségei* és a barbárok derekas ellenállása meghiusította az ostromot».

Ha megnézzük a térképet, mindjárt megértjük, hogy a Pír-tetőn egybegyült ellenség csakugyan könnyen megakaszthatta Nagy Sándor előnyomulását ezen a völgyön fölfelé, amikor már felfedezte, merre jutott fel Ptolemaios s így merről felől várható Nagy Sándor ostroma.

A Danda-Nurdai hegygerinctől nyugatra levő völgy könnyen elérhető a Pír-tető délnyugati kiágazásáról az 1400 méter magasságu Pézal-kandao-hágó felett emelkedő magaslatokon keresztül. Ezeknek a magaslatoknak a megszállásával az ellenség komoly akadályokat gördíthetett a völgyben felfelé kapaszkodó macedónok elé, a nélkül, hogy megkockáztassa a nyilt terepen való összecsapást. Úgyszintén azt is könnyen megtehette az ellenség, hogy amikor Nagy Sándor előnyomulása a völgyön felfelé holt pontra jutott, visszaforduljon és magasabb állásából megtámadja Ptolemaios megerősített táborát, amely — mint láttuk — a Kis-Únrán, vagy annak a közelében lehetett.

Ezt a támadást azonban Ptolemaios visszaverte. Nagy Sándor másnap folytatta előnyomulását felfelé a völgyön. Az «indusok» ellene szegültek, erre Ptolemaios hátba támadta őket. (Mint tudjuk, Nagy Sándor éjjel levelet csempészett be Ptolemaios táborába, abban adott utasítást

* Az eredeti mű angol térképén feltüntetett 6741 láb véletlen sajtóhiba. Helyesen 6471 láb. Ez pedig 1972 méternek felel meg. *(A fordító.)*

vezérének, hogy mit cselekedjék.) A térképről megítélhetjük, milyen döntő fontosságú lehetett ez a segítség, és azt is, hogy mekkora nehézségeket kellett Nagy Sándornak leküzdenie. Csak amikor a derékhad elfoglalta az 1972 méter magas hágót, vált lehetővé az egyesülés Ptolemaios csapatával. A hágó magassága és a Danda-Nurdai hegygerinc meredeksége arra vall, hogy Arrianos leírása nem túlozza a hágóért vívott küzdelem hevességét.

Mihelyt azonban egyesült a macedón sereg a délután folyamán, a további előnyomulás a Szikla felé nem okozhatott többé nagy nehézséget. Arrianos leírása mutatja, hogy ez meg is történt még ugyanazon a napon. Nyilvánvaló, hogy a hegylánc gerince mentén hatolt előre a sereg egészen a Burimár-platóig. Hogy azután ott holtpontra jutott az előnyomulás, mint Arrianos elbeszéli, megint teljesen érthető, ha a Burimár-szakadék mély árkának nagy természeti akadályára gondolunk.

Leírtam már fentebb ennek a szakadéknak általános képét, jelentékeny mélységét és falainak rendkívüli meredekségét. De, hogy jobban megértsük, miért kényszerítette ennek a szakadéknak az egész alakulása Nagy Sándort arra, hogy gáttal áthidalja ezt a mélységet, figyelembe kell vennünk néhány részletes adatot. Említettem fentebb, mily erős védelmet nyujtott a Pír-tetőnek az a rendkívül meredek sziklás hegyoldal, amely a Bar-hegyről — a Pír-tető északi bástyájától — húzódik le a szakadékba, mintegy harmadfél száz méterrel lejjebb. Ez a szakadék választja el a Pír-tetőt a Burimártól. A Bar-hegyről a szakadékba lenyúló s felülről oly könnyen védhető lejtőket nem támadhatta meg a siker reményével, amíg a hadigépek lőtávoláig meg nem közelíti. A távolság a Bar-hegy teteje és a Burimár szemközti platójának vele egymagasságú pontja között légvonalban megvan 1200 méter ; a Bar-hegy Máslun nevű kiszögellését a Burimár alatti szemközti lejtő ugyanoly magas pontjától pedig még mindig csaknem fél kilométeres távolság választja el.

Már pedig tudjuk, hogy az akkori görög «tűzérség» ballistái és katapultái legfeljebb mintegy 300 méterre haj-

tották a köveket és dárdákat s a parittyavetők és íjászok sem lőttek sokkal messzebbre ennél. Szükségképpen előre kellett tehát tolnia állását, hogy «tüzelhessen» az ellenségre. Ez pedig itt csak vízszintes irányban volt megoldható, mert ha mélyebbre vonul a szakadékba, csak megnehezíti a magasabb lejtők megostromlását a hadigépek erejével.

A Burimár-szakadék egész alakulata olyan, hogy teljesen megértjük Nagy Sándor leleményes ötletét, hogy gát építésére határozta el magát. Célját csak így érhette el. Az, hogy fából építette meg a gátat, már akár fatörzsekből, akár karókból, csak természetes, hiszen ma is sűrű erdő borítja a lejtőket a Burimár-plató felett és alatt. Kétségtelen, hogy a helyszínén található temérdek fa a legalkalmasabb anyagot szolgáltatta erre a célra. Az sem meglepő, hogy a gátépítéssel már az első nap egy stádionnyira — mintegy 180 méterre — jutottak, mert hiszen a Burimár-plató keleti széle közelében a lejtő természete megkönnyítette a munkát. De ahogy a szakadék feneke felé közeledve, a lejtő egyre meredekebb és meredekebbre vált, s egyre nagyobb mélységeket kellett kitölteni, természetes, hogy a munka menete nagyon meglassúdott. Ez magyarázza meg, hogy még akkor is, amikor negyednapra néhány macedón feljutott végre az átellenes lejtő egyik kis magaslatára, még mindig folytatni kellett a gátépítést, hogy elérjék vele ezt a magaslatot.

Azt hiszem, bátran kimondhatjuk, hogy ez a magaslat a fentebb leírt Máslun-kiszögellés volt. Aneroidával megállapított magassága mintegy 140 méter lehetett a Burimár-kandao fenekének szintje fölött és ugyanannyi a Pír-tető sík része felett. Igaz, hogy Arrianos azt írja a magaslatról, hogy egyszintben volt a Sziklával. De ez könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy a Máslun-t a Pír-tetővel egyetlen összefüggő lejtő köti össze.

Arrianos elbeszéléséből is kitűnik, hogy a kis magaslatról még egy másik meredek magaslatot kellett megmásznia Nagy Sándornak 700 emberével, hogy fölérjen a Szikla tetejébe azután, hogy a gát elérte az első magaslatot és mialatt a védők elszéledtek Aornosból.

Élénken emlékszem magam is, milyen fárasztó kapaszkodásba került a meredek sziklákon, amíg a Máslunról feljutottam a Bar-hegy tetejére. Elképzelhető, mekkora erőfeszítést jelenthetett ennek a mintegy száz méteres magasságkülönbségnek a legyőzése a súlyos fegyverzetben felkapaszkodó macedón katonáknak. Nyilvánvaló, hogy a Bar-hegy nagyon alkalmas hely volt a macedónoknak a gyülekezésre, hogy azután az előre megbeszélt jeladásra rajtaüssenek a visszavonuló barbárokon, amiként Arrianos elbeszéli. Ugyanígy megértjük, hogy a menekülők közül egyesek rémült futásukban éjnek idején nekirohantak a meredek sziklafalaknak és ott vesztették életüket a mélységben.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Régi emlékek a Pír-tetőn.

Láttuk a fentiekben, milyen pontosan megfelel a Pír-tető minden topográfiai részlete annak, amit klasszikus feljegyzésekből tudunk Aornosról és Nagy Sándor ottani hadműveleteiről. De ezenkívül régészeti és nyelvészeti bizonyságok is megerősítik ezt az azonosítást. Történeti szövegeink nem tesznek semmi célzást arra, hogy ember keze is közreműködött volna, hogy megerősítse Aornos természetadta sziklavárát. Az, hogy semmi ilyes utalás nincs a feljegyzésekben, annál is nevezetesebb, mert szembeszökő, hogy szerzőink nagyon is igyekeztek hangsúlyozni az erősség megvívásának roppant nehézségét. Már pedig, hogy Aornost tisztán természetes erősségnek tekintették, világosan kitűnik abból, hogy rendesen csak egyszerűen *petra* néven említik. Ez *sziklát* jelent.

De Arrianos azt is elmondja, hogy Nagy Sándor Aornos megvívása után erődöt emelt rajta és parancsnokságát rábízta a hozzá átpártolt indiai Sisikottosra, aki Baktrában csatlakozott hozzá és megbízhatónak bizonyult. Curtius is megemlíti Sisicostus-t (ő így nevezi), hogy ő rá bízta a fejedelem a Szikla és a hozzá tartozó területek megvédését. Curtius arról is megemlékezik, hogy Nagy Sándor oltárt emelt a Sziklán Minervának és a Győzelem istenének. Arrianos csak annyit mond, hogy áldozatokat mutatott be.

Ezt tudva, különösen felkeltették érdeklődésemet azok a romok, amelyekre a Bar-tetőn bukkantam. Kétségtelen, hogy erődítmény maradványai (90. kép). A rombadőlt erőd falai bekerítik ami sík térség csak van a hegytetőn, sőt északon, a Lánde-hegy felé, a lejtőre is kiterjeszkednek.

Szabálytalan négyszögben épült az erőd. Leghosszabb oldala, a keletnek néző, mintegy 40 méter; a legrövidebb, az északi körülbelül 18 méter. A falak vastagsága mindenütt megvolt vagy másfél méter. A romokat sűrűn benőtte az évszázados erdő, falait betemette az erdei humusz puha talaja. Csak hosszas kutatás után sikerült kinyomoznom a körfalakat és néhány kisebb helyiséget a bekerített terület déli részén. Ami kevés ásatásra futotta az időből és a munkaerőből, megállapítható volt, hogy az építés anyaga és módja a Bír-kótban és másutt látott, korai buddhista időből eredő, ősrégi szváti lakóházak romjaira emlékeztet: faragatlan, de meglehetősen egyenletes vastagságu kőkockák, sárvakolással. Az egyik helyiségben talált edénytörmelék közt volt néhány díszített darab, hasonló, de durvább, mint a Szvát buddhista romhelyein talált cserepek.

Az egész építmény annyira összeomlott és elpusztult, hogy már ebből is nyilvánvaló volt, hogy a romok igen régi eredetűek lehetnek. A Szvát buddhista romhelyein talált romok — házak és erődök romjai — nagyobbrészt sokkal jobb állapotban maradtak fenn, mint ezek a romok itt a Bar-tetőn, jóllehet sokkal inkább ki vannak téve az eróziónak és más romboló erőknek.

A romok helyzete olyan, hogy csakis erőd maradványai lehetnek. Védelmi célja kellett hogy legyen az erősségnek. Hogy azonban eredetük csakugyan a macedón hadjárat idejébe nyúlik-e vissza és hogy csakugyan a Nagy Sándor rendeletére épült erődítmény romjai-e, olyan kérdés, amelyre csak további kutatások adhatnának választ. Ott jártamkor erre nem jutott idő. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a rombadőlt erőd éppen azt a hegytetőt koronázza, amely a Pír-tetőt oltalmazza és éppen azon az oldalon, amely, mint láttuk, a legjobban ki volt téve az ostromnak.

A Pír-tető alatti kis telepekről felhozattam a legöregebb gudzsar pásztorokat. Itt is, mint másutt a vidéken, a régi helyi hagyományok legmegbízhatóbb őrzői a pásztorok (89. kép). A földbe temetett romokról nem tudtak semmit sem mondani. Köztük volt a tiszteskorú öreg Ibráhím Bábá. Hordágyon hozták fel hozzám. Azt mond-

ták róla, hogy igazi kútforrása a helyi tudnivalóknak. Az öreg emlékezett rá, hogy húsz-harminc éves ifjú korában harcolt a britek ellen az Ambéla-hágónál. 1862-ben volt ez. Sem ő, sem a többiek hírét sem hallották soha, hogy Nagy Sándor valaha itt járt ezen a vidéken. Csak arról hallottak apjuktól, nagyapjuktól, hogy a Pír-tető nyári lakóhelye volt valamikor bizonyos Szirkap nevű rádzsának. Ez a Szirkap ott élt Sarkul faluban, az Indus mellett, szemben Thákóttal. Ezt a nevet — Rádzsa Szirkap — sokat emlegetik az Indus mindkét partján más ősi helyekkel, így például a már kikutatott ősrégi Taxila város romjaival kapcsolatban is. De mindez nem bizonyít semmi többet, csak annyit, hogy hagyományos hiedelem szerint a Pír-tetőn ősi telep volt, már az iszlám hajnalát megelőző időkben. Gudzsar pásztoraim a Pír-nevet egy Pír Béghan nevű régi szent nevéből származtatják. Azt mondják, ott élt ez a szent azon a fennsíkon, régen, még mielőtt a pathánok letelepedtek ezen a földön ; ott is temették el, mint szentet, a Pír-tető közepén levő ziárat mellett.

Hogy rejtenek-e magukban valami megállapítható korú emléket a temetők, vagy a művelés alatt álló vagy gudzsar kunyhókkal elfoglalt terület ott a Pír-tetőn, lehetetlen megmondani. De a ziárattól délre három-négyszáz lépésre van egy mecset s benne két nagy, fehér, vésett, mészszerű kőkocka. Most a tetőt támasztják alá. Kétségtelenül ősrégiek ezek a kövek. Kifelé fordított részük magassága csaknem két méter. Beszélik, hogy ezeket nem régiben ásták ki a tető közepe táján. De senki sem tudta vagy nem akarta megmondani a lelet pontos helyét. Kérdezősködésem nyilván azt a gyanút keltette, mint másutt is, hogy eltemetett kincset kutatok.

Még a nyelvészeti bizonyítékokról kívánok szólani. Ezt az *Únra* szóból merítjük. Így hívják a Pír-tető felett közvetlenül tornyosuló csúcsot és magát az egész hegytömeget is. Nem ismerjük pontos «bennszülött» alakját annak a névnek, amelyet a görög Αορνος-nak írt át. De ha elfogadjuk, hogy *Avarna*-nak hangzott ez a szó, épp oly könnyű megmagyarázni ennek fonetikus átalakulását a modern *Únra* névvé,

mint azt, hogy Αορνος volt ennek legvalószínűbb görög átírása. Valószínű, hogy a görög fül görög szót érzett ki belőle és jelentését így értelmezte: «madártalan (hegy)». Más indiai szavakból is szívesen faragtak görög szavakat Nagy Sándor emberei. De semmi ok nincs kételkedni benne, hogy az Aornos nem holmi szeszélyből kieszelt görög név, hanem igazi helyi név. Az *Únra* név bizonyára a szélesebb körű megjelölés, erre vall az, hogy a hegymasszívum legmagasabb csúcsa az *Únra-szár* («Únra feje») nevet viselte. (Ezt nevezzük Únra-*tető*-nek ebben a könyvben. *A fordító.*)

Nyelvészeti bizonyságunk van rá, és határozottan felismerhető, hogy a modern *Únra* név egy régebbi Avarna szóalak egyenes fonetikai leszármazottja. Másutt kimutattam, hogy a név alakjában végbement változás pontosan összhangzásban van a dard és az indo-árja nyelvek hangtani fejlődésével.

Utoljára hagytam egy klasszikus feljegyzés megvitatását. Ha Aornosra vonatkozik ez, amint határozottan hiszem, érdekes kormeghatározó adat rejlik benne és közvetve támogatja megállapításunkat, hogy a «Szikla» azonos a Pír-tető természetes erősségével.

Mytilenei Kháres, Nagy Sándor egyik főtisztje, Nagy Sándor történetírója följegyzett egy bizonyos módot, hogyan «konzerválták» és használták fel a havat az indiai «Petra városának» ostromakor. Kháres szerint, mint Athenaeus idézetében olvassuk, «Nagy Sándor elrendelte, hogy ássanak harminc árkot közel egymáshoz, töltsék meg hóval és szórjanak bele faágakat, hogy a hó ilyen módon tovább megmaradjon».

Azt hiszem, ez a futó jegyzet hasznos adalékot nyujt arra is, milyen magas lehetett a Szikla és arra is, hogy milyen évszakban vette be Nagy Sándor az erődöt.

Aristobulos feljegyzéséből tudjuk (Aristobulos részt vett a hadjáratban és Strabo idézi), hogy a hadsereg, miután Paropamiszadai-ból (vagyis a Hindukus és Kábul közt levő völgyekből) útra kelt India felé, a Pleiadok eleste után, a telet az aszpaszioszok és asszakénoszok hegyi területein töltötte, de kora tavasszal leszállt a síkságra és Taxilába ment,

onnan pedig a Hydaszpeszhez és Porosz földjére vonult. Arrianos és más történetírók egybevágó írásaiból egész bizonyossággal kiderül, hogy Aornos megvívása volt az utolsó nagyobb hadművelet az Induson való átkelés és a Taxilába való előnyomulás előtt. Az is bizonyos, hogy ez az ostrom azután történt, hogy Nagy Sándor leszállt a Pesávar-völgy síkjára. Aornos megvívása tehát sem sokkal előbb, sem sokkal később nem történhetett, mint a Krisztus előtti 326. év április havában.

A magam tapasztalataiból és az éghajlati viszonyok korábbi megfigyeléseiből az északnyugati határvidék hasonló tájain, mondhatom, hogy 1800 méternél alacsonyabban nincs hó áprilisban azon a vidéken. Másfelől azonban, ha vízre volt szüksége a hadseregnek, bizonyos, hogy a hónak ivóvíz céljára való megőrzésére 1800—2800 méter magasságban csakugyan szükség lehetett abban az évszakban, amikor a lejtőkön az indiai tavasz tűző napja ontja sugarait.

Abból, amit magam észleltem az Únra-csúcsra és a környező magaslatokra tett utamban, erősen hiszem, hogy az a megoldás, amelyet Kháres följegyzett, valószínűleg manapság is igen ajánlatos lenne, ha csapatok szállnák meg egy időre azt a magas tájékot és a déli lejtőket. Abban az évben, amikor én ott jártam (1926), kivételesen későn tavaszodott. És mégis április legvégén csak apró védett gödrökben találtunk havat az Únra-hegy északi lejtőjén. A délin sehol. Az a szép forrás ott Kis-Únra felett és a másik Adramárban, körülbelül ugyanakkora távolságra a csúcstól, a másik oldalon, aligha láthatná el vízzel az ott táborozó csapatot. A bölcs előrelátás azt parancsolná tehát a parancsnoknak, ha nem tudja bizonyosan, mennyi időt fog ott tölteni azokban a magas övekben, «konzerválja» ami kevés még maradt a téli hóesésből.

Látjuk tehát, hogy még ez a töredékes kis feljegyzés is tökéletesen egybevág a történeti szövegek, topográfiai adatok és a név többszörös bizonyítékaival, amelyek arra vezettek, hogy Aornost azonosítsuk azzal a sziklaövezte hellyel, amely az Únra-hegyhez csatlakozik.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Búcsú Aornostól és történetétől.

A Pír-tető szélsöpörte magaslatain töltött fáradalmas, de boldog napok alatt, amíg a helyszínén kutattam és mintegy apróra összeraktam a messze mult e nagy epizódjának történetét, csodálattal gondoltam arra a határtalan energiára és becsvágyra, amely kellett hozzá, hogy a macedón hódító ennek a bevehetetlennek tetsző hegyi erősségnek elfoglalására vállalkozzék, és győzedelmeskedjék ennyi félelmetes nehézség felett. De nemcsak a vezér diadala volt ez a győzelem. Nem kevésbbé mély megindulással gondoltam arra az odaadó önfeláldozásra és el nem lankadó kitartásra, amelynek próbáját adták itt Nagy Sándor macedónjai. Már maga az irdatlan távolság, amit megjártak az Égeitenger partjaitól idáig, India határáig, fiatal királyuk vezérletével, elég lett volna arra, hogy dicsfénnyel övezze diadalaik színhelyét.

Ennek a rendkívüli, nevezetes haditettnek reánk maradt elbeszélése szinte inkább a regény levegőjét árasztja, mintsem a történetét. Szemtől-szemben állva a természetadta, óriási nehézségekkel, amelyek itt a hódítók elé meredtek, váltig csodáltam, hogy Aornos történetét legendának nem minősítették már a régi korban! Mert hiszen Nagy Sándor diadalmas hódító útjának egész története végtől végig, a Földközi tengertől mélyen be Közép-Ázsiába és Indiába, az energiát, ügyességet és vakmerőséget követelő tettek olyan sorozatát örökíti meg, hogy azok hősét inkább a legenda félistenei, mintsem halandó hadvezérek között keresné az ember.

*

Ott időzésem három napja alatt élénk élet nyüzsgött körülöttem ott fenn a Pír-tetőn. Az Indus-menti nagy falvak khánjai sorban meglátogattak, megannyi feudális kiskirály, a fegyveres kísérők egész hadával. Gudzsarok hosszú sorban cammogtak fölfelé, eleséggel megrakodva.

A Bádsáh még feszült viszonyban volt a thákóti Barádar khánnal, a folyón túli törzsek tekintélyes főnökével s így volt rá ok tartani tőle, hogy ez még kibúvik hűbéri kötelességei alól. Ezért legutóbb is emeltetett néhány erődöt a folyó mentén, hogy védekezzék a betörések ellen arról az oldalról. Az erődök parancsnokai is mind sorban felbukkantak most tanyánkon. A szipáh-szálár és emberei derekasan állották a fáradalmakat és a hideget. De nem leplezték örömüket, amikor feladataim befejeztével kitűztük indulásunk idejét.

Ha nem éreztem volna kötelességemnek, hogy tekintettel legyek az emberek sanyarú helyzetére, örömest maradtam volna tovább ezen a kasmíri havasaimra emlékeztető, nagyszerű kilátást nyujtó, klasszikus emlékű helyen. Északnak Kána és Tórvál felett, hatalmas hófedte hegyek hosszú fűzére ; folytatásuk Indus Kohisztán még ki nem kutatott tájai felé fordította tekintetemet. Messze, messze Sáh Álam éles szeme fölismerte azt a nagy hegynyulványt, amelynek hágóján át visz az út Tangírból új hazájába, Kandiába, ahol száműzetésben él. Onnan már nem lehet messze az Indus nagy kanyarulata, ahol szűk kanyónban délnek fordul. 1913-ban, amikor Darélból átkeltem Tangírba, bizonyosan láttam már azt a hegynyulványt.

Az Industól északkeletre a körkép egy másik multbeli emlékemet ölelte magába ; a hófedte hegyeknek abban a koszorujában, amelyek Indus Kohisztánt Kághántól elválasztják, nem egy olyan csúcs volt, amelyet bizonyosan láttam esti hegyi sétáimban Battakundi tanyám közelében, 1904 és 1905 nyarán. Lejjebb felcsillantak az Indus zöldes vizének kanyargó csíkjai, másfélezer méterrel a Pír-tető alatt (87. kép). Túl rajta, kelet felé Nandihár és Pakhlí nyilt völgyein keresztül a távoli Murree-hegyeken pihent meg szemem. A szokatlan kései tavaszban itt-ott még hó

csillogott rajtuk. A hegyek sokkal messzebb voltak, hogysem felismerhettem volna egyet is a brit csapatok apró hegyi állomásaiból, ahova a síkság nyári hősége elől menekülnek. De a Fekete-hegység nagy tömege, amely Agrórt és Hazárát rejti magában, egészen közeli szomszédnak tetszett az Indus völgyén keresztül. S ahogy szemem követte a folyó kanyargó csíkját dél felé, messzelátómon világosan láttam, hogy hiábavaló is volna arrafelé még egy másik Pír-tető szerű platót keresni. Megszabdalt, csipkézett hegyek nyúlnak le Púran-on és a Csagarzai országon át Bunér és Mahában felé.

Arrafelé készültem tovább a Pír-tetőről. Valószínű, hogy e hegyi vidékek egyik-másikába Bunér és az Indus között ugyancsak eljutottak a macedón csapatok Aornos bevétele után. De ezekről a hadműveletekről már csak igen rövid és ellentmondó tudósítások maradtak ránk. Lehetetlen csak némi hitelességgel is a helyszínén kinyomozni Nagy Sándor további útvonalát. Így hát helyénvaló, hogy összefoglaljam itt azt a keveset, amit Nagy Sándor hadjáratának további eseményeiről tudunk, addig az ideig, amíg átkelt az Induson, hogy behatoljon a Pandzsábba.

Arrianos (*Anabasis*, IV., XXX. 5.) elbeszéli, hogy Nagy Sándor a «Sziklá»-tól az asszakénoszok területére ment, mert hallotta, hogy Asszakénosz fivére annak a vidéknek a hegyei között keresett menedéket elefántjaival és a szomszédos barbárok csapatával. Amikor elérte Dyrta városát azon a vidéken, akkor vette észre, hogy a várost elhagyták lakói. A környékből is elmenekültek. Erre különítményeket küldött széjjel a helységek felkutatására, fogjanak el néhány barbárt és tudják meg tőlük, hova lettek a környék lakói. Különösen pedig tudják meg, mi van az elefántokkal. Láttuk fentebb, hogy Asszakénosz volt az az uralkodó, akinek a fővárosát, Masszagát elsőnek foglalták el a macedónok, már amikor Alsó-Szvátba behatoltak. Az a hegyvidék tehát, ahol Asszakénosz fivére menedéket keresett s amelyet az asszakénoik területéhez tartozónak tekintettek, úgy lehet Bunér volt. A kínai zarándokok jelentéseiből világosan kitűnik, hogy az ősi időkben Bunér Szváthoz tar-

tozott, mint ma megint. De az, hogy Dyrta hol volt, nincs eldöntve, nincs róla semmi egyéb biztos adatunk.

Az, amit Nagy Sándor további útjáról olvasunk, az Indus felé, Bunérra utal: «. . . és az elül járó sereg utat épített számára, mert az a vidék máskülönben járhatatlan lett volna.» Ez a leírás ráillik — amint ezt Abbott tábornok felvetette — a legegyenesebb útvonalra, amely Bunér középső tájairól a Barandu folyó mentén visz az Indushoz. A Barandu-folyó alsó völgye még nincs ugyan kikutatva, helyenkint hozzáférhetetlen is a mostanában ott letelepült «hindosztáni fanatikusok» kolóniái miatt, de annyit tudunk róla, hogy egyes helyeken járhatatlan, szűk szurdokok vannak arrafelé.

Nagy Sándor egyes elfogott bennszülöttektől megtudta, hogy a környékbeli indusok Abiszáreszhez menekültek, vagyis: Hazára uralkodójához. Elefántjaikat hátrahagyták a folyón innen. Ezeket Nagy Sándornak sikerült is kézrekeríteni. Végül arról olvasunk, hogy hajóépítésre alkalmas fát találtak a csapatok a folyó mellett, levágták, hajókat építettek, leúsztatták az Induson ahhoz a hídhoz, amelyet a hadsereg másik része már jóval előbb megépített.

Diodorus nagyon rövidre fogja elbeszélését az Aornos elestét követő időről. Elbeszéli, hogy Afrikesz indus főnök húszezer katonával és tizenöt elefánttal rejtőzködött a környékben. A főnököt a tulajdon emberei megölték, fejét elvitték Nagy Sándornak és ezzel megváltották a maguk biztonságát. Az országban szabadon kóborló elefántokat Nagy Sándor összefogdostatta, seregével elérte az Indust, hidat lelt a folyón, de előbb harminc napi pihenőt adott csapatának s csak azután kelt át a balpartra.

Curtius nyilván ugyanabból a forrásból meríti adatait, de hozzáfűz néhány részletet. Azonban ez sem nyujt semmi bizonyos topográfiai útbaigazítást. Leírja, hogy Nagy Sándor a «Sziklá»-tól Ecbolimá-ba ment. (Ez kétségtelenül azonos Arrianos Embolimájával.) Meghallotta, hogy az út egyik szorosát húszezer fegyveres ember szállotta meg Erix vezérletével, előre sietett, íjászaival és parittyavetővel elűzte az ellenséget és így utat szabadított a nyomában haladó nehéz-

87. Az Indus-folyó. Háttérben havas hegylánc Kághán felé.
(A felvétel a Kuz-tető alatt készült.)

88. Sziklabércek a Kuz-tető alatt (a Pír-tető végén), az Asarai hegyhátról.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

89. Ibráhim Bábá és Mír Válí, Ranzero falucskából, és két másik gudzsar.
(Ezekkel beszéltem fenn a Pír-tetőn.)

90. Rombadőlt erőd falainak maradványa a Bar-tetőn.

91. Csakészár középső mecsetje.

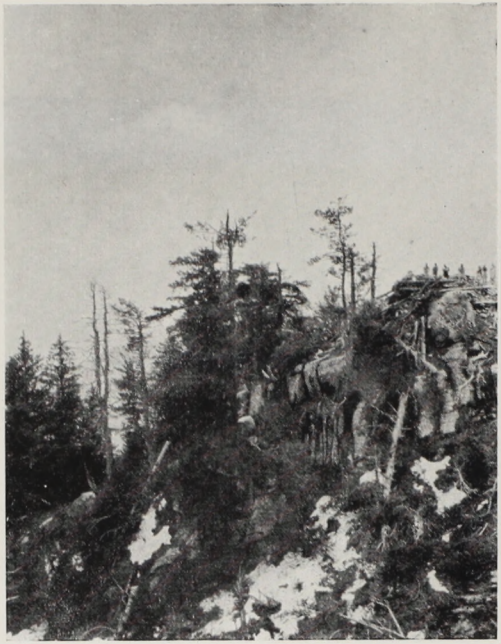

92. A csakészári Abdul Jalíl Khán (†) és az upali Firóz Khán.

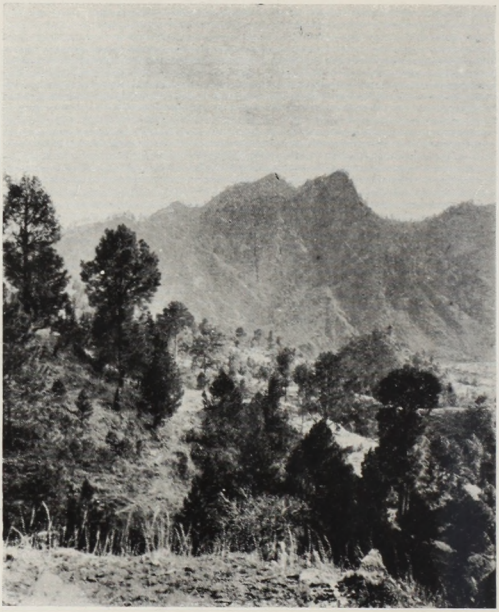
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

93. A tóp-darai sztúpa lába. (Gókand.)

94. Az Ilam csúcsának szirtjei.

95. Kilátás Sódara fölül a Gókand völgyébe.

96. Csangá falu Púranban.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

97. Kilátás a Navé-ghákhé hágóról Bunér középső része felé.

98. Kilátás a Ramanai hegyhátról Bunéron át.
Az előtérben ősi lakóházak maradványai.

99. Bemélyedés az Ilam-hegy tetején, a szent forrással és Hszüan-cang «kő-párnáival».

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

fegyverzetű csapatoknak. Erix-et menekülése közben a maga emberei ölték meg és fejét elvitték Nagy Sándorhoz. Tizenhatodik táborhelye után megérkezett az Indushoz. Ott Hefaisztion már mindent előkészített volt az átkelésre.

Itt, ahonnét kiindult benyomulása a tulajdonképpi Indiába, el kell búcsúznunk a nagy hódítótól. Nagy Sándor győzedelmes előnyomulása a Pandzsáb tágas síkságán, mindenkor lebilincselte történetíróinak érdeklődését a távol India csodáinak örök bűvöletével.

De akik ismerik a mai India északnyugati határszélén túl elterülő tájak természeti nehézségeit és ismerik annak a vidéknek újabbkori katonai történetét : még jobban meg kell hogy ragadja őket a leküzdött természeti akadályok roppant tömege, amelyek felett Nagy Sándor géniusza és szívós macedónjainak kitartása és vakmerősége győzedelmeskedett az indiai diadalutat megelőző hosszú hadjáratban.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Csakészáron és Púranon keresztül.

Sajnálkozva vettem búcsút április 30-án reggel Aornostól. Épp ezért örültem, hogy nagyobbrészt az Upal-lánc mentén vitt aznapi utunk és ismét és ismét visszapillanthattam a nevezetes történelmi színhelyre. A Pír-tető fekvése szembeszökő az uralkodó Únra oldalában.

Fáradalmas, hosszú napi menet után estére megérkeztünk Csakészárba, az azí-khél törzs völgyeinek főhelyére. Úgy éreztem, visszacseppentem megint a jelenbe és a meglehetős forrongó közelmultba. Kellemes és érdekes két napot töltöttem ott és a környéken. A helység körüli hegyoldalban sok fal-omladék van, ősi lakóházak maradványai. Láthatólag évszázadok óta «bányásszák» a romokat, köveit elhordják a városkába építkezés és földterraszok feltöltésének céljaira. A Bádsáh uralmának megalapítását megelőző években Csakészár színhelye volt az odavaló főcsaládok örökös villongásának. Védőtornyait a Bádsáh földig leromboltatta és szilárd erődöt építtetett «hákim»-ja számára. Azóta rend van.

Kísérőim az Aornoson töltött szép napok alatt s az odavívő és visszatérő útban derekasan kimerültek. Márcsak ezért is jól fogott a kétnapos pihenő Csakészárban. Itt lenn, ebben a mintegy 1200 méteres magasságban már tűrhető enyhe volt az idő. Sátram körül a legyek és szunyogok újjászületve ünnepelték a tavaszt. De azért magam is örültem a rövid «pihenőnek». Sok írásbeli munkám halmozódott fel.

Sáh Álam felhívta figyelmemet, hogy az Indus szurdokában magasabban fenn van egy Batéra nevű kis dard

falu, amelynek a lakói — mindössze hatvan-nyolcvan család — a kohisztáni nyelvnek olyan formáját beszélik, amely egészen egyedülálló. Néhány batérai embert a nagy szegénység jószerencsémre éppen akkoriban űzött le a hegyek közül a «városba», hogy munkát keressenek ; odafenn olyan kevés a mívelhető föld, hogy inséget szenvedtek. Felhasználtam az alkalmat, hogy jegyzeteket készítsek ismeretlen nyelvükről. Sáh Álam, hiába hogy olyan sok nyelvet beszélt, alig-alig tudta tolmácsolni a kohisztáninak ezt a ritka alakját. A véletlen segítségünkre jött. Egy kegyes hírben álló *mián* tanító híre lecsalt két értelmes batérai embert Csakészárba. Ezek is ott voltak éppen ezekben a napokban. Mind a ketten tudtak a maguk nyelvén kívül dubéri és pastu nyelven. Így azután még sem bizonyult olyan igen küzdelmesnek a nyelvészeti jegyzetek készítése, mint eleinte hittem. Sir George Grierson számára végeztem ezeket a feljegyzéseket.

Csakészár közel van négy sűrűn járt út találkozásához : a Kánából, Felső-Ghórbandból, Púranból és az Indus völgyéből erre vezető utakhoz. Az életrevaló azí-khél törzsnek jókora megmunkált földjei vannak a környéken és azokban a völgyekben, amelyeket átszelnek az említett utak. Ennek köszönhető, hogy Csakészár jelentős kereskedelmi központ messze földön. Ezenkívül mohamedánus teológiai iskolája is van. Második este és az utolsó reggelen még egyszer ellátogattam a négy *jumát* «iskoláiba», a mecsetek árnyas udvaraiban (47. kép). Érdekes élmény volt ez.

Hat «nagy mullah» vonzza ide a határszél vidékeiről s a határszélen túlról is, a tanítványokat ebbe a furcsa, a középkori egyetemekre emlékeztető iskolába. Egy-két éve még Khán-khélo Abdul Jalíl, egyik főbb azí-khél családbeli ember volt a főnöke ezeknek a mullah-oknak, hírneves hirdetője az igének. Abdul Jalíl halála óta a csakészári iskolák fénye, úgy beszélik, kissé elhalványult. De most százhusznál több *tálib-ilm* volt még az iskolában, valamennyien, tanítóikkal együtt a pathán gazdáknál kapnak szállást és ellátást ; ennek fejében a Bádsáh elenged nekik valamit a dézsmából.

Csakészár kellemességeit, — jó élelem, támogató helyi patrónusok, egyenletes éghajlat — messze földről jövő vándortanítványok is méltányolják. Szépszámú iskolázott afghánisztáni szívja itt magába a mohamedánus tanokat és vallásos hagyományokat, egy kis arab nyelvtannal és perzsa szépirodalommal egyetemben. Kérdezősködtem, nincs-e a tanítványok között, akivel a meghitt turkí nyelven beszélgethetnék. Egy jóképű őszszakállú embert kerítettek erre elő, látható büszkeséggel, a nagyhírű Bokhára szülöttét. Először nagyon elálmélkodott, amikor turkí nyelven szólítottam meg, mert tizenegy éve, hogy elkerült Közép-Ázsiából és ott is főleg perzsául beszélt, az írástudók nyelvén. De lassan-lassan megoldódott a nyelve. Huszonhét éve vándorló diák s alighanem megvan rá az oka, hogy ne tekintse magát elég járatosnak a tudományban, ahhoz, hogy letelepedjék és most már ő vezessen be másokat a szent törvények titkaiba.

Még egy másik érdekes alakkal ismerkedtem meg a *tálib-ilm*-ek között elutazásom reggelén, a «középső mecsetben». Vörösképű özbeg ifjú volt ez, Makdúm-nak hítták. Az afghán-turkesztáni Talikhánba való volt. Kábulban és Jalálábádban tanult s most egy év óta itt tanul és él kedve szerint Csakészárban. A szép faragottfa-árkádos imádkozó csarnok előtt (91. kép), a kövezett udvarban üldögélt társai között nagy csinár-fák árnyékában. Nagy volt az öröme, amikor anyanyelvén szóltam hozzá. Szóra nyitotta száját, de csak elakadt a szava s bár egyre mozgott a szája, egyetlen hang nem jött ki a torkán, sem turkí, sem más nyelven.

Kacagásba fúlt az egyoldalú beszélgetés. Akkor értettem meg, mi a baja. A tanítványok éppen reggeli mellett ültek, közös tálból ették a rizst. Makdúm a megszólításra sietve felpattant helyéből, hogy válaszoljon, de előbb teletömte a száját rizzsel. Hatan voltak. Aki nem akarta, hogy felkopjék az álla, «élelmesnek» kellett lennie. Habzsolva nyelték a rizst. Versenyt ettek mindig. Makdúm ismerte már társainak mohó étvágyát, gondolta: biztos ami biztos, kiveszi a részét, mielőtt átengedi a tálat a többieknek.

Amikor végre betuszkolta magába a hirtelen behajigált utolsó falatokat, megindult a beszélgetés. Vídám elevenséggel beszélt korábbi tanulmányairól és reményéről, hogy nemsokára Delhiben folytathatja iskoláit. A szerény utiköltséget, amelyet felajánlottam neki, látható elégedettséggel fogadta el. Úgy látszik elegendő kárpótlásnak tekintette a netán mégis elszalasztott marék rizsekért.

De nem minden csakészári «egyetemi diák» ilyen barátságos a hitetlen idegenhez, mint ez a kedélyes turki. Makdúm, szinte úgy éreztem — az ellentét hatása alatt — mintha nem is Ázsiából vetődött volna ide, hanem valahonnan Kelet-Európából. A *tálib-ilm*-ek a határvidék legfanatikusabb emberei. Ezt tartják róluk és nem ok nélkül. Abdul Jalíl khán, az odavaló főnökök egyike, pompás szál ember (92. kép), amikor Csakészár szűk sikátoraiban vezetett, óvatosan kivette Mauser-forgópisztolyát a tokjából és hanyagul, de jelentős mozdulattal jobb karjára fektette. Megértettem, miért teszi ezt. Nyilván azt hitte, nyugtalan vagyok, nem érzem magam biztonságban. De tapintatosságból kijelentette, magáért teszi, ajánlatos a vigyázatosság, mert vérbosszútól tart. Szerencsére nem került rá a sor, hogy megmutassa, mily félelmes fegyver ez az önműködő pisztoly a kezében. (Ennek a könyvnek az angol kiadása sajtó alatt volt még, amikor hírt kaptam róla, hogy derék vezetőm, Abdul Jalíl csakugyan áldozatul esett a vérbosszúnak!)

Május 2-án útra keltünk a Kághlun-hágón át nyugat felé Púran tágas, termékeny völgyébe. Festői oldalvölgyben *(nullah)* vitt utunk felfelé. A moha- és páfránylepte sziklákon kacagva szökellt lefelé a hegyi csermely gyöngyöző vize. A hegyoldalakon buja növényzet színes takarója: nagy kinyiltvirágú clematis-ok, örökzöld cserjék között virágzó kapaszkodó növények, az egész tájat mintha csak a Földközi-tenger áldott partjai mellől telepítették volna át ide Ázsia földjére.

A hegyhátról, amelyet csaknem 2000 méter magasságban szel át a hágó, meglepő kilátás nyílik a Ghórband-völgy forrásvidéke és a szaggatott vízválasztó lánc felé,

amelyen túl Szvát földje következik. A vízválasztó hegyláncból két vakmerő csúcs tolakodik a magasba : a Dvazare és az Ilam.

Fegyveres kísérőim a rhododendron-fák pompázó virágait tüzködték bele fegyverük csövébe.

De csakhamar felhők gyültek a hegyek csúcsa köré. A hágó túlsó oldalán alászállva, pergő záporban vonultunk be Alócs-ba, Púran új erőddel megerősített főhelyére. A sátrak későn kerültek elő ; szakadó esőben ütöttünk tanyát. A hosszú várakozás kényelmetlenségéért megvígasztalt és felderítette kedvemet a posta érkezése : súlyos postazsák, tele jó híreket hozó levelekkel. Három közülük kedves barátok kezéből érkezett Firenze tavaszi virágok pompájában úszó magaslatairól.

Két kellemes napi út következett ezután Púran termékeny földjén és a szomszédos Mukhozai hegyi területén keresztül. Európai ember szeme nem látta még ezeket a szép tájképeket.

Csangá faluban (96. kép), közel ahhoz a helyhez, ahol a szaggatott Dvazara-hegy keleti lejtőiről csörgedező patakok beleömlenek a Púran vizébe, megszálltunk éjszakára. Csangában történt, hogy a Bádsáh benyomuló seregét négy éve feltartóztatták és két hosszú napon keresztül keményen ostromolták Púran, Csakészár, Ghórband és Kána szövetséges törzsei. A Bádsáh szipáh-szálárja, Ahmad Alí — kísérőm és védelmezőm — volt az ostromlott csapat parancsnoka. Érthető büszkeséggel mutatta meg most nekem jobbról-balról a völgy meredek sziklás hegyoldalait, amelyekről végül is sikerült megtörnie és előznie az ostromlók túlnyomó seregeit annak idején.

Az ellenség erejét valószínűleg az eleség hiánya törte meg. Nem tudtak élelemhez jutni hazulról. Rendesen ez a titka a szövetkező pathán törzsek gyengeségének ilyesféle hadakozásukban. A kölcsönös bizalmatlanság, a közös szervezésben való járatlanság jellemzi ezeket a határszéli, demokratikus szövetkezéseket. Ez a titka, miért nem tudnak soha rendszeresen gondoskodni csapataik ellátásáról és élelméről.

A szállítás és élelmezés kérdésének fontosságát igen helyesen fölismerte a Bádsáh. Gondoskodott öszvérekről, lovaglóösvényeket vágott a völgyekben, utakat nyitott országa egyéb hegyi tájaira. Ilyen módon elejét veszi és felülkerekedik minden esetleges törzsi felkelésen.

Csangában még sok a tetőtlen ház, rombadöntött fal. De nyomát sem láttam, hogy az odavaló bábuzai törzsbeliekben talán a bosszuállás érzései lappanganának. Akárcsak a Bádsáh többi új alattvalói, úgy látszik ők is megkönnyebbüléssel fogadták az uralkodó kormányzásával beköszöntött belső békét, amely — egy időre legalább — örvendetes változást teremtett.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Bunérba és az Ilam-hegyhez.

Május 5-én jó lovagló-úton kaptattunk fölfelé Mukhazai termékeny fővölgyében, nyugat felé. A jól megmunkált földek, az érőben levő búzatáblák tanuskodtak róla, milyen szerencsés ez a vidék, hogy itt nem ismerik a «*vés*»-rendszer «váltó-gazdaságát».

Élénk csermelyek csörgedeztek lefelé a Dvazare 3000 méteres magaslatairól. A dús erdők meg az alacsonyabb lejtők szép virágzó cserjéi is arra vallanak, hogy nincs hiány esőben. A zöldelő rétek nagy árnyas platánjai a patakok mentén Kasmírra emlékeztettek.

A jó kétezer méter magas Navé-ghákhé-hágó tetején elértük Bunér északkeleti határát. A magas hegytetőről megragadó képben tárult elénk Bunér tekintélyes területének jókora része : a tágas völgyeket elválasztó és keretező meredek hegyek elkülönült csoportjai domborművű térkép módjára bontakoztak ki tisztán szemem előtt (97. kép). Örömmel üdvözöltem ismét azokat az emlékezetes völgyeket és hágókat, amelyeken több mint huszonnyolc éve vándoroltam végig a bunéri fegyveres csapatokkal, régészeti utamon («Archaeological tour with the Buner Field Force»). Messze északkeletnek búcsúpillantást vetettem még egyszer arra a messze nyúló hegyláncra, amely Ghórband és Csakészár között emelkedik. Az Únra-hegy szaggatott orma áll őrt felette, az Indus felől. Alattam a közelben a bunéri oldalon merészen megszabdalt hegyek sorain futott végig tekintetem. Cédrusok és fenyvesek üdezöld palástot borítottak a hegyek vállára (95. kép).

Gókand festői völgyében, 1300 méter magasságban ütöttem fel sátramat két éjszakára, fojtó melegben. A rá következő napot nyeregben töltöttem. Hosszú lovagló utamért, lefelé a völgyön, megjutalmazott, hogy érdekes régi romokat fedeztem fel. 1898-ban nem juthattam el hozzájuk. Volt közöttük egy szép sztúpa, a tóp-darai oldalvölgyben, Bagra falu alatt (93. kép). Feltűnően jó állapotban maradt meg a gazdag növényzet közepett. Félgömbalakú dómjának és hármas talapzatának szilárd falai közül vad füge és más fák hajtottak ki. A romok közelében szép forrásra találtam. Alighanem ezért is építették erre a helyre a régi sztúpát. A nagy hőségben mi is, lovaink is, nagyon megörültünk a forrás vizének.

A hőség ettől fogva állandó kísérőnk maradt. Kellemetlenül emlékeztetett rá, hogy a síkságon növekvőben van a tikkasztó nyári forróság.

Május 7-én a Rádzsgalai-hágón át eljutottam Pácsá-ba. Ebben a nagy faluban van Bunér leghíresebb szentélye, Pír Bábá sírja. A szent remete neve — Pír Bábá — egyszerűen annyit jelent: «a szent öreg». Útközben valósággal belebotlottam egy kisebb sztúpa romjaiba. A környékbeli emberek sem tudtak róla. A közeli gudzsar viskók hulladékainak, szemétdombjainak a halmaza félig betemette az omladékot.

Pácsára jól emlékeztem még az 1898. évi büntető-expedició idejéből. Most két napot töltöttem ott a Bádsáh árokkal körülvett erődjének falai között. Részben azért határoztam rá magamat, hogy itt egy kissé elidőzöm, hogy utitársaim leróhassák kegyeletüket a hatalmas szent emléke előtt. Másrészt meg itt ragasztott az eső. Szerencsére az eső alább hagyott egy időre és éppen csak csepergett, amikor Ramanai-ban, magasan fenn az Ilam-hegy egyik kiágazásán sorra megvizsgáltam bizonyos érdekes régi tornyok és lakóházak maradványait. Kimerítő séta volt ez a gőzfürdőszerű, nyirkos hőségben. Nem lehetett észre nem venni, hogy Bunér nagy nyilt völgyében beköszöntött a meleg időjárás. Pácsa magassága már csak mintegy 750 méter a tenger színe felett.

Így azután nem csoda, hogy örültem neki, amikor május 10-én kutató utam utolsó szakaszára értem. Az Ilam-hegy csúcsát akartam még megmászni. Az Ilam a tulajdonképpeni Szvát és Bunér legszembeszökőbb tájjelzője.

Ősi legendák keringenek a hegyről. Már Hszüan-cang megemlékezik róluk. Az Ilam meredek kúpja 2800 méter magasságba tornyosul, nemes elszigeteltségben a belőle kiágazó erdős hegyhátak fölé. Bai falu felett kezdtük meg a mászást. Jól emlékezem 1898 egyik fagyos januáriusi éjjelére, amikor régi barátommal, L. C. Dunsterville tábornokkal (fiatal kapitány volt akkor) és régi ezredével, a huszadik pandzsábi regimenttel táboroztam ebben a jókora faluban.

Első este Ilam-kile faluig jutottunk. A főcsúcs és a tőle délre kiágazó szaggatott Alak-hegy között rejtőzik ez az elzárt kis fészek. A kapaszkodás fáradalmait a meredek szirteken és mélyen bemetszett szakadékok körül, enyhítette az övről-övre változó növényzet csodálatos gazdagsága. Alant még bársonyos narancs-vörös virágok csüngtek fürtökben a fák lombtalan ágairól. Meglepetéssel ismertem fel ezekben a fákban a nyugati Pandzsáb síkságának *dák* nevű fáját. Nyilván a lejtők védett, napos déli fekvésének köszönhető, hogy ilyen szépen díszlik ez a fa itt 2000 méter magasságban. Feljebb aztán a viola és sok más bájos virág díszlett, nagy változatosságban, ahol csak egy kis termékeny föld tapadt a kréta- és gránitsziklákhoz.

Régi ismerősök voltak ezek a virágok, de amily keveset tudok a botanikából, nevüket bizony nem jegyezhetem fel. Kellemes volt elgondolni, hogy ez a dús virágdísz már Hszüan-cang figyelmét is felkeltette, holott ez a kínai zarándok főként a szent dolgokra függesztette szemeit.

Elbeszélésében ezeket mondja a nagy vándor:

> Méng-csieh-li-től délre, több mint 400 *li* távolságra van a Hi-lo-hegy. A hegy völgyének patakja nyugat felé folyik. Ha keletnek haladsz benne fölfelé, sok virág és gyümölcs szegélyezi a folyót s kapaszkodik fel a hegyoldalban. A hegyeken és a meredélyeken nehéz átjutni, a szakadékok kanyargók és görbék. Hangos beszéd vagy zenei csengés visszhangja üti meg füledet. A vízmosásban mesterséges párnák módjára hevernek

sorjában a négyszögletes kövek. Itt volt az, hogy Buddha valamikor egy korábbi léte idejében életét adta oda, hogy a szent tanok egy fél versszakát meghallhassa.

Foucher vetette fel először azt a feltevését, hogy a *Hi-lo* azonos az Ilam-heggyel. Feltevését igazolja az én megfigyelésem is. Bizonyítják «a párna módjára heverő négyszögletes kövek». A hegy távolságát Méng-csieh-li-ből (vagyis Manglavarból) tévesen jegyzi fel a kínai zarándok. A valóságban mintegy 130 kilométer ez a távolság. De helyesen figyelte meg, hogy a hegyi patak nyugatnak folyik. A hegytömeg legfőbb víz-ere azon a völgyön folyik le, amely a Karakár-hágó bunéri oldala alá száll le, vagyis nyugat-délnyugatnak. Erre vezet föl a legkönnyebb út a tetőnek ahhoz a végéhez, amelynek Dzsógián a neve. Arra járnak rendesen a mai idők hindu zarándokai. Így hát megint csak megerősítve látjuk pártfogó szentem topográfiai érzékét, legalább is az irányok felismerésében.

Helyenkint ősi lakóházak és rég ideje elhagyott terraszos földek nyomai mellett vezetett el fölfelé vivő utunk. De ezeknél is több örömöt leltem tanyám kellemes hűvösségében ezen az estén. Ilam falu közelében ütöttünk tábort 1800 méter magasságban a tenger felett. A falu földjei és majorságai ott húzódnak meg egy kis rejtett medencében. A falu lakói *mián*-ok, a pácsai szent Pír Bábá állítólagos leszármazói. Érdekes összhangban van ez a hegy szent hírével, a buddhista időkben.

Ilam-kiléből még csaknem ezer méter a hegy tetejéig. Ezt a végső szakaszt másnap, május 11-én délig megjártuk. Eleinte erdős lejtőn haladtunk felfelé a vízválasztó bemélyedéséig a Dzsaoszu-hágó felé. Ott megpillantottam a Szvát folyót és a Mingaora és Szaidu körül bejárt völgyek végeit. Azután meredeken kapaszkodtunk tovább mállott sziklák tömegei között. A sziklákat néhol befűrészelte és meglepő alakura véste, faragta a víz vájó munkája.

Végül elértük a fő hegycsúcs toronyszerű sziklatömegét. Nehezen megmászható, különálló, négyszögletes templomtornyok módjára mered fel a négy szirt-orom. A legkeletibbnek a teteje kis lapos síkká simul. Fatörzsekkel mester-

ségesen megnagyobbították ezt a tetőt (94. kép). Az ősi helyi hagyomány szerint, amely ma is él még hindu álruhájában, itt volt Rámacsandra, — a testet öltött Visnu — trónusa. Alsó-Szvát falvaiból és a határszél szomszédos részeiből sok hindu boltos zarándokol el ide évente családostul. A gudzsarok versenyre kelnek velünk kegyes buzgóságban; ők persze azt hirdetik, hogy ez a hely egy igaz hitű vértanu *(sahíd)* nyugvóhelye.

Valóban nagyszerű, messzeterjedő a körkép, ami elénk tárul ezekről az ormokról. Szvát Kohisztán és a Hindukus nagy havasi láncaitól Dír-en és az Indus kanyarulatán túl egész Felső-Szvátot magába ölelte ez a panoráma és Bunért, le egészen a Juszufzai lapályáig. A forró nyár páraköde terült rá a síkság távolibb részére. Az rejtette most el szem elől Pesávart és Tiráh meg a Szaféd-koh hegyeit Kábul felett. De eső után vagy az ősz tiszta légkörében ezek is felbukkannak a látóhatáron. Eszményi pont volt ez arra, hogy itt vegyek búcsút ezektől a változatos, érdekes tájaktól, amelyekről — jó szerencsém úgy akarta — fellebbenthettem kissé a «*purdá*»-t (a fátylat).

De az Ilam-hegyet majd mindig felhősapka borítja a déli órák elmultával. Így hát nem volt célja, hogy tovább is ott időzzem a sok vihart látott vén hegy ormán.

Lefelé szállva a meredélyes szirteken, mintegy hatvan méternyire, megtaláltam a fákkal körülvett mélyedést, amelyben a hegy kis forrása fakad és közelében egész füzérét a tiszta vízű, kerek medencéknek. A hindu zarándokok szentnek tartják a forrásokat. Különös örömmel ismertem fel a kis medencék mellett sorakozó nagy, lapos tetejű sziklákban Hszüan-cang «párnaszerű négyszögletes köveit». Csakugyan mintha ember keze formálta volna őket. Bizonyos, hogy ezeket a sziklákat látta és ezekről beszélt a kínai zarándok (99. kép).

A két tetőcsúcs között behorpadó nyereg szélessége csak mintegy száznyolcvan lépés. Ugyancsak sűrűn zsúfolódtak sátraink ezen a szűk helyen, amikor felütöttük táborunkat ezen a regényes helyen. Két fagyos éjszakát töltöttünk a hegytetőn. Napkeltekor még dér lepte be a

földet. A tábortüzekre jókora fatuskókat vetettek az emberek, hogy megmelengessék gémberedett tagjaikat. A szipáhszálár vén «konyhafőnöke» kényelmes konyhát rögtönzött egy fantasztikusan kivájt, nagy szikla tövében. Úgy festett a hatalmas üreg, mint valami megkövesedett szauriusz felső állkapcsa.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Hazatérés.

Május 13-án reggel fölkerekedtünk, hogy leszálljunk a hegytetőről a Szaidu-ba vívő völgy felé. A hegy szaggatott bástyafala mentén meredeken ereszkedtünk alá az északi oldalon Szarbál kis alpi rétjére, a Bádsáh nyári tanyájára és tovább Miána falucska erődjéhez és házaihoz. Ott tábort ütöttünk. Másnap folytattuk utunkat a völgyben, Kukrai és Batéra falvakon át, amelyeket már Szaiduból felkerestünk volt márciusban. Szaidu-ba visszatértünkkor a Bádsáh szíves melegséggel üdvözölt.

A Bádsáh tágas fogadó csarnoka mellett egész sor kis szobát tartottak fenn számomra. Bizony meglehetős nyomott levegő terjengett a sötét helyiségekben. A szobák fallal körülkerített kis udvarra nyiltak. Arra vall ez, hogy valamikor a család nőtagjai lakhattak bennük. Egy napot töltöttem itt. Sorra fogadtam utitársaim búcsúlátogatásait. Megfelelő ajándékokat osztogattam ki közöttük. A főmegbízott (Chief Commissioner) oly szíves volt, hogy maga gondoskodott ezekről az ajándékokról még hazulról való útrakelésem előtt a maga *tósakháná*-jából, különös méltánylásául — mint mondotta — utam «politikai» értékének.

A magam szállásán is, a Bádsáh lakosztályában is hosszasan elbeszélgettem az uralkodóval. Régi jó barát módjára nyiltan beszélt a mult küzdelmeiről, megpróbáltatásáról és jövő terveiről.

Május 16-án végleg búcsút vettünk egymástól. Mélyen átérzett köszönetet mondottam szíves házigazdámnak, a Bádsáhnak, trónja örökösének, a derék Sáhzáda Dzsahánzeb Száhibnak és birodalma főbb embereinek. Négy órába

sem telt és a fejedelem motoros kocsiján, a szipáh-szálár és Rádzsa Sáh Álam társaságában a nemrég megnyilt kövezetlen úton legördültünk Malakandba. Márciusban jártam már erre, ismertem az utat és a tájat. De most alkalmam nyilt rá, hogy a sokféle hatást és élményt egyetlen képpé egyesítsem. «Udijána» nagy fővölgyének termékeny gazdagsága maradt meg legélénkebben emlékezetemben.

Hamarabb, mintsem kívántam, megpillantottuk Malakand bástyáit és komor, középkorias tornyait. Metcalfe-nak, a politikai ügyvivőnek vendégszerető otthonában, magasan fenn a hágó felett, szváti expedicióm véget ért.

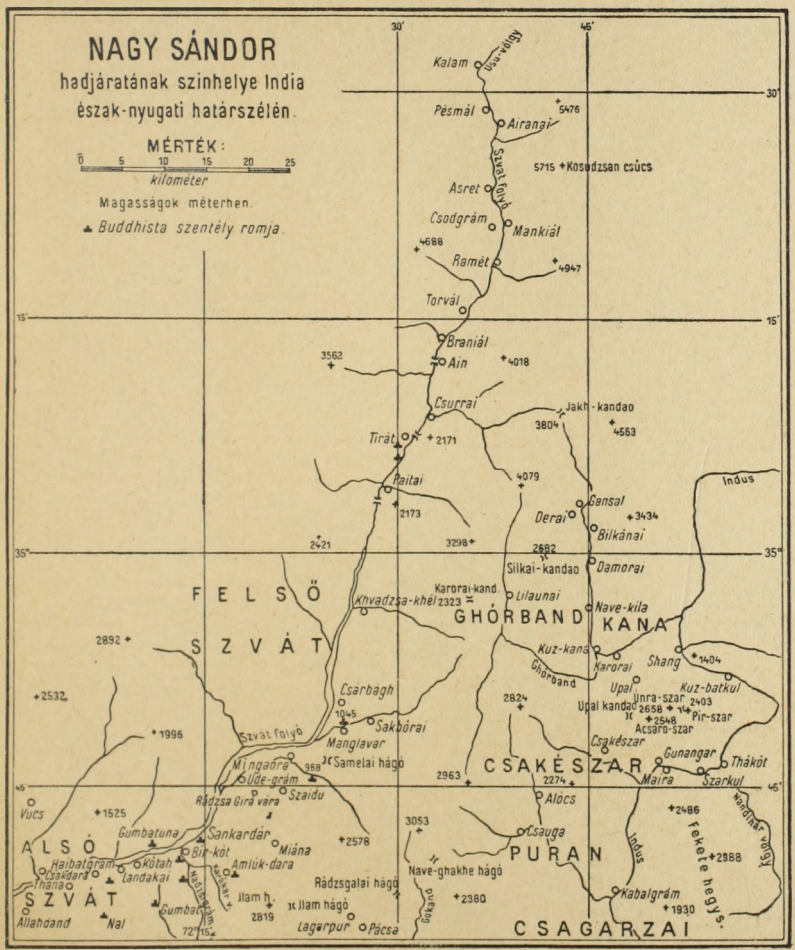
Örömmel nyújtottam volna meg utazásomat, akár hónapokkal is, de befejezésre váró, súlyos irodalmi feladatok haza szólítottak. És az a tudat is siettette hazatérésemet, hogy máris eléggé kiaknáztam szíves házigazdámnak és népének vendégszeretetét. Nem akartam, hogy még több áldozatába kerüljek és még többet fáradozzon értem.

Rövid látogatást tettem a már nyári forróságban olvadozó Pesávarban, majd pedig néhány kellemes hűvös napot élveztem Nathiagali erdős magaslatán, az Északnyugati Határtartomány nyári székhelyén. Keen ezredes vendégszerető meghívása lehetővé tette, hogy viszontlássam ezt a mindig segítésre kész, kedves régi barátomat és élőszóval is kiegészítsem korábbi beszámolóimat arról a földről és népről, amelyet most színről-színre megismertem. Azután Murree-ban állottam meg rövid időre és megismertettem W. J. Norman kapitányt, India topográfiai hivatala határszéli körzetének vezetőjét (Deputy Director of the Frontier Circle of the Survey of India) utunk térképező munkájának eredményével.

Murree-ból visszatértem Kasmírba.

De még onnan, szeretett «havasom» nagyszerű hegyi táborhelyéről is gyakran vissza-vissza szálltak gondolataim legboldogabb vándorutam színtereire, gyönyörűséggel emlékeztem és emlékezem ma is erre az útra, a legkedvesebbre, amelyet csak megjártam valaha a Pámírok és az Indiai-óceán között.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

100. Stein Aurél kutatásainak színtere.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

TARTALOM.

Oldal

Az angol kiadás előszava 5

1. Régi célom, túl a határon 11
2. Elindulok Szvát felé 18
3. Buddhista romoknál 26
4. Egy régi barátom fogad 31
5. Bír-kót és a többi romok körülötte 38
6. Nagy Sándor benyomul Szvátba 49
7. Uttaraszéna király sztúpája 57
8. Ude-grám és ősi erődje 61
9. A Bádsáh fővárosában 69
10. Buddhista romok Szaidu és Manglavar környékén 78
11. Útban Szvát Kohisztánba 87
12. Eljutok Tórválba 96
13. Útban a Szvát forrásaihoz 101
14. A Szvát és az Indus vízválasztóján keresztül 106
15. A Silkai-hágón keresztül és onnan le Kánába 112
16. A Pír-tető megmászása 119
17. Aornos felkutatása 126
18. A Pír-hegy felvétele 133
19. Nagy Sándor megostromolja Aornos sziklavárát 139
20. Aornos helyének megállapítása — a helyszínén 146
21. Régi emlékek a Pír-tetőn 152
22. Búcsú Aornostól és történetétől 157
23. Csakészáron és Púranon keresztül 162
24. Bunérba és az Ilam-hegyhez 168
25. Hazatérés 174

KÉPEK JEGYZÉKE.

Oldal

Stein Aurél legújabb arcképe (1929) 2
India térképe. (Szöveg-kép) 10
1. A kormányzóság háza Pesávarban. (Az Északnyugati Határtartomány főmegbizottjának otthona)..... 16
2. Kilátás a Malakand-erőd mellől az Alsó-Szvát völgyére 16
3. Rombadőlt lakóházak és torony a Bandakai hegyháton, Kótah felett 16
4. Buddhista szentély romja Nal-ban 16
5. Domborművek egy szváti buddhista szentély (valószínűleg a nal-i szentély) romjaiból. (Most a calcuttai császári múzeumban).. 16
6. A tóp-darai buddhista sztúpa, Haibat-grám felett..... 16
7. Rádzsa Sáh Álam, Darél és Tangír volt főnökének unokaöccse 16
8. Kis szentély Gumbatúnában, a Szvát-folyó felett..... 16
9. Átkelés tömlőn a Szvát jobbpartjára, Gumbatúna alatt. A Bír-kót hegy a folyó balpartja felett 16
10. Buddhista emléktornyok romjai, Bír-kóttól délnyugatra 16
11. Buddhista szentély romja, Gumbatban, a Kandag völgyében. (Délnyugatról tekintve) 16
12. Buddhista szentély romja Gumbatban, a Kandag-völgyében. (Jobbról a bejárat) 32
13. Buddhista sztúpa és szentély romja Gumbatúnában. (A távolban rizsföldek és a Szvát-folyó medrei) 32
14. Buddhista sztúpa romja az Amlúk-dara völgyben. (A talapzaton és a tetőn emberek állanak) 32
15. Buddhista sztúpa és kolostor romja Tókar-darában, délről 32
16. Tókar-dara völgyszorosa és a sztúpa-rom..... 32
17. Víz-duzzasztó falai a tókar-darai buddhista szentély romjai alatt 32
18. A Bír-kót hegy erődjeinek délkeleti része. (A távolban látszik az Ilam-hegy hófedte csúcsa) 48
19. *Térkép:* A Bír-kót hegy erődromjának vázlata..... 48
20. Falak a «Rádzsa Girá vára» hegygerincén, Udegrámban. (A legmagasabb ponton a Takht néven ismert torony romjai) 48
21. Rombadőlt tornyok a Bír-kót hegy északnyugati végén. (Balról lent a Szvát folyó) 48
22. A Sankardár-sztúpa romja. (Állítólag Uttaraszena király építtette. Az előtérben a sztúpa külső talapzatán át vágott lesűlyedt út) 48
23. Elefántfejre emlékeztető sziklafal, Ghalagai mellett..... 48
24. Sziklába faragott királyszobor, a Sankardár-sztúpa feletti barlangban..... 48
25. *Térkép:* Ude-grám rombadőlt erődjének vázlata 48
26. Fal «Rádzsa Girá vára» keleti hegynyúlványán, Ude-grámban.. 48
27. Rombadőlt erőd a Rádzsa Girá várának keleti hegynyúlványán, Ude-grámban. (A forrás alól felvett kép) 48

Oldal

28. Ősi erősség romjai Ude-grám felett. (Kilátás a hegyoldalra).... 48
29. Kilátás lefelé Ude-grámra és a Szvát folyóra a Rádzsa Girá várának gerincéről 48
30. Rádzsa Girá vára, Ude-grám. (Az északnyugati hegygerinc, rajta bástya) 64
31. Megerősített hegygerinc, Rádzsa Girá vára, Ude-grám..... 64
32. Mingaora házai, délről 64
33. Faragott bolt-ajtó Mingaorában 64
34. Hindu kereskedő boltja Gógdarában 64
35. Szaidu tornyai, hivatali épületei és lakóházai..... 64
36. Bádsáh Miángul Gul-Sáhzáda, Szvát uralkodója. *Ülnek:* (balról jobbra) Ahmad Alí, a szipáh-szálár; Hazrat Alí, a vazír; Bádsáh Miángul, Szvát uralkodója; Sáhzáda Miángul Dzsahánzeb, az uralkodó fia. — *Állnak:* Ataullah Khán; Rádzsa Sáh Álam; Abdul Latíf Khán 64
37. A Sinásze sztúpa romja 80
38. Miángul Abdul Vaháb Gul-Sáhzáda száhib, Szvát uralkodója 80
39. Sziklába vésett Bodhiszattva szobrok Kukrai mellett 80
40. Buddhista istenségek sziklába vésett alakjai Serárai alatt..... 80
41. Buddhista sziklavéset Sakhórai felett..... 80
42. Buddhista sztúpák falomladékai, Seráraiban 80
43. Homlokzatától megfosztott sztúpa romja Csárbágh mellett.... 80
44. A forrást védő torony romja. (Rádzsa Girá vára, Ude-grám.... 80
45. Sztúpa omladéka Dzsurdzsuraiban, a Dzsanbil-völgyben..... 80
46. Sziklatömb, rajta «Buddha megszárogatott ruhájának nyoma», a Szvát-folyó jobbpartján 80
47. Tanítványok és mások csoportja a Garai madraszah előtt, Csakészárban 80
48. Dzsamadár és Nikpi-khél területről való fegyveres kíséret..... 80
49. Sziklába vésett Bodhiszattva-szobor a Nangriál-hegyhát lejtőjén, Manglavar felett 96
50. Buddha titokzatos lábnyoma, kharósthi felirattal, Tirát felett.. 96
51. Mecset Csurraiban, Tórválban..... 96
52. Tórváliak csoportja Braniálban 96
53. A Szvát hídja Ain-ban, Braniál alatt..... 96
54. Faragott ajtó Csurraiban 96
55. Faragott faoszlopok Braniál főmecsetjének loggiájában..... 112
56. Fafaragással díszített loggia Braniálban. (Jahja Malik háza)... 112
57. Sikátor Braniálban..... 112
58. Csód-grám falu délről. (A háttérben havas hegylánc Kalám felett) 112
59. A Szvát-folyó völgye. Balról a Kosudzsan hegynyúlvány tömege. (A kép Pésmál felett készült)..... 112
60. Az Aszret-völgy a Szvát-folyó jobbpartja feletti lejtőről..... 112
61. A Kosudzsan hegytömege Airanai-ból 112
62. A Szvát völgyének feje, a Korunduke hegyhátról, Pésmál felett. (Balról az előtérben Dzsálban falucska. A távolban az Utrót-völgy bejárata. Jobbról Kalám falu)..... 112
63. Havas csúcsok a Dzsaba-völgy felett. (Balról legszélről a Dubérvölgybe vivő Csonkur-kandao-hágó) 112
64. Lakoma a ramazán után, Braniálban. *Középütt ül:* Ahmad Alí, a szipáh-szálár; Abdul Latíf Khán; Rádzsa Sáh Álam 112
65. Csód-grámban toborzott tórváli teherhordók..... 112
66. Avalokitesvara Boddhiszattva sziklába vésett szobra, félig a törmelékbe süppedve, Dzsáre falu mellett..... 112
67. Havas hegylánc Mankiál felett, a Kosudzsan csúcsaival (5715 m), a Korunduke-hegyről, Pésmál felett 112

Oldal

68. Pathán sír vésett sírkövekkel, Bilkánai alatt ... 128
69. Pihenő az útszélen, Khvádzsa-khél felett. A szipáh-szálár és kísérete teázik ... 128
70. Lilaunai új erődje ... 128
71. Kilátás a Silkai-hágóról a Kána-völgy feje felett emelkedő havasokra ... 128
72. A Ghórband-folyó hídja Karóraiban. (Egyetlen gerenda fogja át a folyót) ... 128
73. A kánai Dóst Muhammad Khán erődje Bilkanai-ban ... 128
74. Kána khánjainak kísérete Damóraiban ... 128
75. A Pír-lánc az Únra-hegy délnyugati lejtőjéről ... 144
76. Upal falu délkeletről ... 144
77. A Burimár havasi legelő és a Burimár völgytorok lejtője a Máslunról 144
78. A Pír-tető nyugati lejtője a Máslunról ... 144
79. A Dratszerge és Bénamáz hegyhátak, a Pír-tetőről keletre, a Lande-hegyről ... 144
80. Az Upal-hegylánc gerince Csat-ból ... 144
81. Havas hegylánc a Ghórband- és Dubér-völgy között az Upal-hegylánc gerincéről ... 144
82. Havas hegylánc a Szvát-völgy fejénél, a Lánde-hegyről északnak. (Jobbról a Mankiál felett emelkedő magas csúcsok) ... 144
83. Az Únra-csúcs a Kuz-tetőről ... 144
84. A Pír-lánc északi vége a Bar-tetővel és a Lánde-tetővel; távolban a Szvát és Indus vízválasztója. (A 83. kép folytatása, jobbról) 144
85. Földek a Pír-hegy közepe táján. (A távolban a Bar-tető és Lánde-tető ... 144
86. A Pír-hegylánc az Únra-csúcs délnyugati lejtőjéről ... 144
87. Az Indus-folyó. Háttérben havas hegylánc Kághán felé. (A felvétel a Kuz-tető alatt készült) ... 160
88. Sziklabércek a Kuz-tető alatt (a Pír-tető végén), az Asarai-hegyhátról ... 160
89. Ibráhim Bábá és Mír Váli, Ranzero falucskából, és két másik gudzsar. (Ezekkel beszélt a szerző fenn a Pír-tetőn) ... 160
90. Rombadőlt erőd falainak maradványa a Bar-tetőn ... 160
91. Csakészár közepső mecsetje ... 160
92. A csakészári Abdul Jalil Khán (†) és az upali Firóz Khán ... 160
93. A tóp-darai sztúpa lába. (Gókand) ... 160
94. Az Ilam csúcsának szirtjei ... 160
95. Kilátás Sódara fölül a Gókand völgyébe ... 160
96. Csaugá falu Púranban ... 160
97. Kilátás a Navé-ghákhé-hágóról Bunér középső része felé ... 160
98. Kilátás a Ramanai hegyhátról Bunéron át. (Az előtérben ősi lakóházak maradványai) ... 160
99. Bemélyedés az Ilam-hegy tetején, a szent forrással és Hszüan-cang «kő-párnái»-val ... 160
100. *Térkép:* Stein Aurél kutatásainak színtere: Nagy Sándor hadjáratainak színhelye India északnyugati határszélén ... 177

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 1251/19 51 N. SZ.